

M. TULLII CICERONIS

OFFICIIS
LIBRI TRES.

ITEM,

CATO MAJOR, SIVE DE SENECTUTE.

LÆLIUS, SIVE DE AMICITIA.

PARADOXA.

SOMNIUM SCIPIONIS.

AD OPTIMORUM EXEMPLARIUM FIDEM
RECENSITI.

EDITIO ALTERA,
ET PRIORIBUS LONGE EMENDATIO.

LONDINI:
TYPIS M. HARRISON;
IMPENSIS AUTEM SOCIETATIS STATIONARIORUM.
M DCC LXXX.

EdueT 21010. 100.750

Tuttle Co.

M. TULLII CICERONIS

DE

O F F I C I I S,

AD

MARCUM FILIUM.

LIBER PRIMUS.

ARGUMENTUM per D. Erasmum Roterod.

*Ciceronem filium suo hortatur exemplo, ne simplici
cuipiam studio sese addicat, sed Græca cum Latini-
nis, & orationis virtutes cum philosophiæ scientiâ
conjungat. Deinde quod eum reddat amantem,
hanc, quæ de officiis est, philosophiæ partem, duo-
bus potissimum nominibus commendat, vel quod usus
ejus ad omnem vitæ rationem latissimè pateat, vel
quod hæc una sit philosophis omnibus inter se com-
munis. Postremo, testatur se in hac disputatione
Stoicos potissimum sequi, quod hi vel optimè boni fi-
nem, ad quem officia omnia referuntur, constituerint:
cum Epicurus voluptate metiens summum bonum, atq;
Aristo, Pyrrho, & Herillus, tollentes rerum delectum,
officiis quoque naturam subverterint.*

Quanquam te, Marce fili, annum jam au-
dientem Cratippum, idque Athenis, abun-
dare oportet præceptis institutisque philosophiæ,
propter summam & doctoris auctoritatem & ur-
bis; quorum alter te scientiâ augere potest, al-
tera exemplis: tamen, ut ipse ad meam utilitatem

semper cum Græcis Latina conjunxi, neq; id in philosophia solùm, sed etiam in dicendi exercitatione feci; idem tibi censeo faciendum, ut par sis, in utriusque orationis facultate: quam quidem ad rem, nos (ut videmur) magnum adtulimus adjumentum hominibus nostris, ut non modò Græcarum literarum rudes, sed etiam docti, aliquantum se arbitrentur adeptos & ad dicendum, & ad judicandum. Quamobrem discas tu quidem à principe hujus ætatis philosophorum, & discas quamdiu voles: tamdiu autem velle debebis, quoad te quantum proficias non pœnitebit. Sed tamen nostra leges, non multùm à Peripateticis dissidentia: quoniam utriq; & Socratici & Platonici esse volumus. De rebus ipsis utere tuo judicio; nihil enim impedio: orationem autem Latinam profectò legendis nostris efficies pleniorẽ. Nec verò arroganter hoc dictum existimari velim: Nam philosophandi scientiam concedens multis; quod est oratoris proprium, aptè, distinctè, ornatè, dicere (quoniam in eo studio ætatem consumpsi) si id mihi adsumo, videor id meo jure quodammodo vindicare. Quamobrem magnopere te hortor, mi Cicero, ut non solùm orationes meas, sed hos etiam de philosophia libros qui jam illos ferè æquarunt, studiosè legas. Vis enim dicendi major est in illis: Sed hoc quoque colendum est æquabile & temperatum orationis genus. Et id quidem nemini video Græcorum adhuc contigisse, ut idem utroque in genere laboraret, sequereturque & illud forense dicendi, & hoc quietum disputandi genus: nisi fortè Demetrius Phalereus in hoc numero haberi potest, disputator subtilis, orator parùm vehemens, dulcis tamen, ut Theophrasti discipulum possis agnoscere. Nos autem quantum in utroque profecerimus, aliorum sit judicium: utrumque certè secuti sumus. Equidem & Platonem existimo, si genus forense dicendi tractare voluisset, gravissimè & copiosissimè potuisse

potuisse dicere: & Demosthenem, si illa, quæ à Platone didicerat tenuisset, & pronunciare voluisset, ornatè splendidèque facere potuisse. Eodèque modo de Aristotele & Isocrate judico; quorum uterq; suo studio delectatus, contempsit alterum, Sed cùm statuissem aliquid hoc tempore ad te scribere, & multa posthac, ab eo ordiri volui maximè, quod & ætati tuæ esset aptissimum, & auctoritati meæ. Nam cùm multa sint in philosophia & gravia & utilia, accuratè copiosèque à philosophis disputata, latissimè patere videntur ea, quæ de officiis tradita ab illis & præcepta sunt. Nulla enim vitæ pars neque publicis, neque privatis, neque forensibus neque domesticis in rebus, neque si tecum agas quid, neque si cum altero contrahas, vacare officio potest: in eoque colendo sita est vitæ honestas omnis, & in negligendo turpitudine. Atque hæc quidem quaestio communis est omnium philosophorum. Quis est enim, qui nullis officii præceptis tradendis, philosophum se audeat dicere? Sed sunt nonnullæ disciplinæ, quæ propositis bonorum & malorum finibus officium omne pervertunt. Nam qui summum bonum instituit, ut nihil habeat cum virtute conjunctum; idque suis commodis, non honestate metitur; hic, si sibi ipse consentiat, & non interdum naturæ bonitate vincatur, neque amicitiam colere possit, nec justitiam, nec liberalitatem. Fortis verò, dolorem summum malum judicans, aut temperans, voluptatem summum bonum statuens, esse certè nullo modo potest. Quæ quanquam ita sunt in promptu, ut res disputatione non egeat; tamen sunt à nobis alio loco disputata. Hæ disciplinæ igitur, si sibi consentaneæ esse velint, de officio nihil queant dicere: Neque ulla officii præcepta firma, stabilia, conjuncta naturæ tradi possunt, nisi aut ab iis, qui solam, aut ab iis, qui maximè honestatem propter se dicant expetendam. Itaque propria est ea præceptio Stoicorum, & Academicorum, & Peripateticorum:

pateticorum : quoniam Aristonis, Pyrrhonis, Herilli, jampridem explosa sententia est. Qui tamen haberent jus suum disputandi de officio, si rerum aliquem delectum reliquissent, ut ad officii inventionem aditus esset. Sequemur igitur hoc quidem tempore, & hac in quaestione, potissimum Stoicos, non ut interpretes ; sed, ut solemus, è fontibus eorum, judicio arbitrioque nostro, quantum, quòque modo videbitur, hauriemus.

PLacet igitur, quoniam omnis disputatio de officio futura est, antè definire, quid sit officium ; quod à Panætio prætermisum esse miror. Omnis enim, quæ à ratione suscipitur de aliqua re, institutio debet à definitione proficisci, ut intelligatur, quid sit id, de quo disputetur.

Quoniam non est simplex officii vocabulum, neque poterat in genere definiri commodè, divisione explicat : duplici quidem verbis, sed re eadem. Facit autem ex Stoicorum sententia duo genera officiorum : Alterum quod perfectum vocant, estque cum fine boni conjunctum, neque in quemquam præterquam in sapientem competit : Alterum medium, sive inchoatum, quod per se neque bonum sit, neque malum, sed ad usum aliquem vitæ sumitur : ut rectè depositum reddere, perfecti sit officii ; depositum reddere, imperfecti : cum rectè nisi sapiens nemo reddat, reddant autem simul & stulti. Divus autem Ambrosius prioris generis esse putat, quæ secundum consilia sunt ; posterioris, quæ secundum præcepta : ut bene administrare rem, ad inchoatum officium pertineat ; erogare in pauperes, ad perfectum.

OMnis de officio duplex est quæstio: Unum genus est, quod pertinet ad finem bonorum; alterum, quod positum est in præceptis, quibus in omnes partes usus vitæ conformari possit. Superioris generis hujusmodi exempla sunt: Omniæ officia perfecta sint? num quod officium aliud alio majus sit? & quæ sunt generis ejusdem? Quorum autem officiorum præcepta traduntur, ea quanquam pertinent ad finem bonorum, tamen id minùs apparet, quia magis ad institutionem vitæ communis spectare videntur: de quibus est nobis his libris explicandum. Atque etiam alia divisio est officii: nam & medium quoddam officium dicitur, & perfectum. Perfectum officium, rectum (opinor) vocemus, quod Græci *κατὰ φύσιν*: hoc autem commune *καθ' ἑαυτὸν* vocant: Atque ea sic definiunt, ut rectum quod sit, id perfectum officium esse definiant: medium autem officium id esse dicant, quod cur factum sit, ratio probabilis reddi possit.

Quæ in negligendis rebus deliberandi ratio.

TRiplex igitur est, ut Panætio videtur, consilii capiendi deliberatio. Nam honestūne factu sit, an turpe, dubitant, id, quod in deliberationem cadit: in quo considerando sæpe animi in contrarias sententias distrahuntur. Tum autem aut anquirunt, aut consultant, ad vitæ commoditatem jucunditatemque, ad facultates rerum atque copias, ad opes, ad potentiam, quibus & se possint juvare, & suos, conducat id necne, de quo deliberant. Quæ deliberatio omnis in rationem utilitatis cadit. Tertium dubitandi genus est, cum pugnare videtur cum honesto id, quod videtur esse utile. Cum enim utilitas ad se rapere, honestas contrà revocare ad se videtur, fit, ut distrahatur deliberando animus, adferatque ancipitem curam cogitandi. Hâc divisione,

▲ 4

(cum

(cùm præterire aliquid maximum vitium in dividendo sit) duo prætermiſſa ſunt. Nec enim ſolùm, utrùm honeſtum an turpe ſit, deliberari ſolet; ſed etiam, duobus propoſitis utilibus, utrùm utilius. Ita, quàm ille triplicem putavit eſſe rationem, in quinque partes diſtribui debere reperitur. Primum igitur eſt de honeſto, ſed dupliciter; tum, pari ratione, de utili; poſt de comparatione eorum, diſſerendum.

Ex veteris Academiæ & Stoicorum ſententia, qui ſummum bonum à natura proſciſci putant, & hoc ipſum eſſe beatè vivere, ſecundum naturam vivere, commemorat, quæ ſemina nobis natura inſeverit, quæque adminicula addiderit: quibus, accedente induſtriâ ac uſu, ad felicitatem, quo reſeruntur omnia, proſiciamus. Nam, primo loco, omni animanti ſtudio tuendi ſui indidit, id quod, jure naturæ, eſt homini cum pecudibus commūne; vocaturque natà φύσις ζωόντων, id eſt, ſecundum naturam primum: conſequens eſt appetitus eorum quæ incolumitati ſunt amica, fuga eorum quæ noxia: Verum homini, quoniam non ſolum è corpore conſtat, ſed etiam ex animo, ut totus eſſe poſſit incolumis, ratiocinandi vim addidit: unde diſciplinæ omnes, & virtutes illæ morales proſciſcuntur.

PRincipio generi animantium omni eſt à natura tributum, ut ſe, vitam corpùſque tueatur: declinetque ea, quæ nocitura videantur; omniâque quæcunq; ad vivendum ſint neceſſaria, anquirat, & paret; ut paſtum, ut latibula, ut alia generis ejusdem. Commune autem animantium omnium eſt conjunctionis appetitus, procreandi cauſâ, & cura quædam eorum, quæ procreata ſunt. Sed inter hominem & belluum hoc maximè intereſt, quodd hæc tantum, quantum ſenſu movetur, ad id ſolum, quod adest,

adeſt, quòdque præſens eſt, ſe accommodat, paululùm admodum ſentiens præteritum, aut futurum: homo autem, quòd rationis eſt particeps, per quam conſequentia cernit, cauſas rerum videt, earumque progreſſus, & quaſi antecelliones non ignorat, ſimilitudines comparat, & rebus præſentibus adjungit atque adneſcit futuras; facile totius vitæ curſum videt, ad eamque degendam præparat res neceſſarias. Eadẽque natura, vi rationis, hominem conciliat homini, & ad orationis & ad vitæ ſocietatem: ingeneratque imprimis præcipuum quemdam amorem in eos qui procreati ſunt: impellitque ut hominum cœtus, & celebrationes eſſe, & à ſe obiri velit; ob eãſque cauſas ſtudeat parare ea, quæ ſuppeditent & ad cultum & ad victum; nec ſibi ſoli, ſed conjugi, liberis, cæteriſque quos caros habeat, tuerique debeat: Quæ cura exſuſcitatur etiam animos, & majores ad rem gerendam facit. Imprimisque hominis eſt propria veri inqueſtitio atque inveſtigatio. Itaque cum ſumus neceſſariis negotiis curiſque vacui, tum avemus aliquid videre, audire, ac diſcere: cognitionemque rerum aut occultarum, aut admirabilium, ad beatè vivendum neceſſarium ducimus. Ex quo intelligitur, quod verum ſimplex, ſincerumque ſit, id eſſe naturæ hominis aptiſſimum. Huic veri videndi cupiditati adjuncta eſt appetitio quædam principatûs, ut nemini parere animus bene à natura informatus velit, niſi præcipienti, aut docenti, aut utilitatis cauſâ juſte & legitime imperanti; ex quo animi magnitudo exiſtit, humanarumque rerum contemptio. Nec verò illa parva vis naturæ eſt rationiſque, quòd unum hoc animal ſentit quid ſit ordo, quid ſit quod deceat, in factis dictiſque qui modus. Itaque eorum ipſorum, quæ adſpectu ſentiantur, nullum aliud animal pulchritudinem, venuſtatem, convenientiam partium ſentit. Quam ſimilitudinem natura ratioque

ab oculis ad animum transferens, multò etiam magis pulchritudinem, constantiam, ordinem in consiliis factisque conservandum putat; cavetq; nè quid indecorè efformatève faciat; tum in omnibus & opinionibus & factis, ne quid libidinosè aut faciat, aut cogitet. Quibus ex rebus conflatur & efficitur id, quod quærimus, honestum: quod, etiamsi nobilitatum non sit, tamen honestum sit; quòdque verè dicimus, etiamsi à nullo laudetur, naturà esse laudabile. Formam quidem ipsam, Marce fili, & tanquam faciem honesti vides; quæ, si oculis cerneretur, mirabiles amores (ut ait Plato) excitaret sapientiæ.

De quatuor virtutibus, unde omnia vitæ communis officia manant, Prudentiâ, Justitiâ, Fortitudine, & Temperantiâ; ac de materiâ singularum.

SED omne quod honestum est, id quatuor partium oritur ex aliqua. Aut enim in perspicientia veri solertiâq; versatur; aut in hominum societate tuendâ, tribuendòque suum cuique, & rerum contractarum fide; aut in animi excelsi atq; invicti magnitudine ac robore; aut in omnium, quæ fiunt, quæq; dicuntur, ordine & modo, in quo inest modestia & temperantia. Quæ quatuor quanquam inter se colligata atque implicita sunt, tamen ex singulis certa officiorum genera nascuntur: velut ex ea parte, quæ prima descripta est, in qua sapientiam & prudentiam ponimus, inest indagatio, atque inventio veri: ejusque virtutis hoc munus est proprium. Ut enim quisque maximè perspicit quid in re quaque verissimum sit, quique acutissimè & celerrimè potest & videre & explicare rationem; is prudentissimus & sapientissimus ritè haberi solet. Quocirca huic, quasi materia, quam tractet, & in qua versetur, subjecta est veritas. Reliquis autem tribus virtutibus necessitates propositæ sunt ad eas
res

res parandas tuendâsque, quibus actio vitæ continetur; ut & societas hominum conjunctioque servetur: & animi excellentia magnitudoque, cum in augendis opibus, utilitatibusq; & sibi & suis comparandis, cum multo magis in his ipsis despiciendis eluceat. Ordo autem & constantia, & moderatio, & ea quæ sunt his similia, versantur in eo genere, ad quod adhibenda est actio quædam, non solum mentis agitatio. His enim rebus, quæ tractantur in vita, modum quemdam & ordinem adhibentes, honestatem, & decus conservabimus.

De prudentia, virtutum omnium principe, & quid in eâ fugiendum, quid sequendum.

EX quatuor autem locis, in quos honesti naturam vimq; divisimus, primus ille, qui in veri cognitione consistit, maxime naturam attingit humanam. Omnes enim trahimur & ducimur ad cognitionis & scientiæ cupiditatem, in qua excellere pulchrum putamus; labi autem, errare, nescire, decipi, & malum, & turpe ducimus. In hoc genere, & naturali, & honesto, duo vitia vitanda sunt: Unum, nè incognita pro cognitis habeamus, hisque temere assentiamus: quod vitium effugere qui volet (omnes autem velle debent) adhibebit ad considerandas res, & tempus, & diligentiam. Alterum est vitium, quod quidam nimis magnum studium multamq; operam in res obscuras atq; difficiles conferunt, easdemque non necessarias: Quibus vitiis declinatis, quod in rebus honestis & cognitione dignis, operæ curæq; ponetur, id jure laudabitur: ut in astrologia C. Sulpitium audivimus; in geometria Sex. Pompeium ipsi cognovimus, multos in dialectica, plures in jure civili: quæ omnes artes in veri investigatione versantur; cujus studio à rebus gerendis abduci contra officium est. Virtutis enim laus omnis in actione consistit: à qua
tamen

tamen sæpe fit intermissio, multiq; dantur ad studia reditus: Tum agitatio mentis, quæ nunquam acquiescit, potest nos in studiis cogitationis etiam sine opera nostra continere. Omnis autem cogitatio motusque animi, aut in consiliis capiendis de rebus honestis & pertinentibus ad bene beatèque vivendum, aut in studiis scientiæ cognitionisq; versatur. Ac de primo quidem officii fonte diximus.

De Justitia.

DE tribus autem reliquis latissimè patet ea ratio, qua societas hominum inter ipsos, & vitæ quasi communitas continetur. Cujus partes duæ sunt: justitia, in qua virtutis splendor est maximus, ex qua boni viri nominantur: & huic conjuncta beneficentia, quam eandem vel benignitatem, vel liberalitatem appellari licet. Sed justitiæ primum munus est, ut nè cui quis noceat, nisi lacessitus injuriâ: deinde, ut communibus utatur pro communibus, privatis ut suis. Sunt autem privata nulla naturâ, sed aut veteri occupatione, ut qui quondam in vacua venerunt; aut victoriâ, ut qui bello potiti sunt; aut lege, pactione, conditione, sorte. Ex quo fit, ut ager Arpinas Arpinatum dicatur; Tusculanus, Tusculanorum: similisque est privatarum possessionum descriptio. Ex quo, quia suum cuiusque fit eorum, quæ naturâ fuerant communia, quod cuique obtigit, id quisque teneat: ex quo si quis sibi adpetet, violabit jus humanæ societatis. Sed quoniam (ut præclare scriptum est à Platone) non nobis solum nati sumus, ortusq; nostri partem patria vendicat, partem amici; atq; ut placet Stoicis, quæ in terris gignuntur, ad usum hominum omnia creari, homines autem hominum causâ esse generatos, ut ipsi inter se aliis alii prodesse possent: in hoc naturam debemus ducem sequi, & communes

nes utilitates in medium adferre, mutatione officiorum, dando, accipiendo; tum artibus, tum operâ, tum facultatibus devincire hominum inter homines societatem.

Fides justitiæ fundamentum, ab etymologia.

Fundamentum est autem justitiæ fides; id est, doctorum conventorumq; constantia & veritas; ex quo, quanquam hoc videbitur fortasse cuipiam durius, tamen audeamus imitari Stoicos, qui studiosè exquirunt unde verba sint dicta, credamúsque, quia fiat, quod dictum est, appellatam fidem.

Duo injustitiæ genera, ut justitiæ: Unde oriuntur.

SED injustitiæ genera duo sunt: unum eorum, qui inferunt; alterum eorum, qui ab iis quibus infertur, si possint, non propulsant injuriam. Nam qui injustè impetum in quempiam facit, aut irâ, aut aliquâ perturbatione incitatus, is quasi manus adferre videtur socio. Qui autem non defendit, ne obstitit, si potest, injuriæ; tam est in vitio, quàm si parentes, aut amicos, aut patriam deserat. Atq; illæ quidem injuriæ quæ nocendi causâ de industria inferuntur, sæpe à metu proficiscuntur: ut cùm is qui nocere alteri cogitat, timet ne, nisi id fecerit, ipse aliquo adficiatur incommodo. Maximam autem partem ad injuriam faciendam aggrediuntur nonnulli, ut adipiscantur ea, quæ concupiverunt: in quo vitio latissimè patet avaritia. Expetuntur autem divitiæ cùm ad usus vitæ necessarios, tum ad perfruendas voluptates. In quibus autem major est animus, in iis pecuniæ cupiditas spectat ad opes, & ad gratificandi facultatem: ut nuper M. Crassus negabat, ullam satis magnam pecuniam esse ei, qui in republica princeps vellet esse, cujus fructibus exercitum alere non posset. Delectant etiam magnifici adparatus,

vitæq;

vitæq; cultus cum elegantia & copia; quibûs rebus effectum est, ut infinita pecuniæ cupiditas esset. Nec verò rei familiaris amplificatio, nemini nocens, vituperanda; sed fugienda semper injuria est. Maxime autem adducuntur plerique, ut eos justitiæ capiat oblivio, cum in imperiorum, honorum, gloriæ cupiditatem inciderint. Quod enim est apud Ennium, *Nulla sancta societas, nec fides regni est*; id latius patet. Nam quidquid ejusmodi est, in quo non possint plures excellere, in eo fit plerumque tanta contentio, ut difficillimum sit sanctam servare societatem. Declaravit id modò temeritas C. Cæsaris, qui omnia jura divina atque humana pervertit propter eum, quem sibi ipse opinionis errore finxerat, principatum. Est autem in hoc genere molestum, quòd in maximis animis, splendidissimisque ingeniis plerumque existunt honoris, imperii, potentiae, gloriæ cupiditates: Quòd magis cavendum est, ne quid in eo genere peccetur.

Injuria alia a'ia levior.

SED in omni injustitia permultum interest, utrum perturbatione aliquâ animi, quæ plerumque brevis est, & ad tempus; an consultò, & cogitata fiat injuria. Leviora enim sunt, quæ repentino aliquo motu accidunt, quàm ea, quæ meditata & præparata inferuntur. Ac de inferenda quidem injuria satis dictum est.

Causas recenset, unde secundum injustitiæ genus oriatur.

PRætermittendæ autem defensionis, deferendiq; officii plures solent esse causæ. Nam aut inimicitias, aut laborem, aut sumptus suscipere nolunt: aut etiam negligentiam, pigritiam, inertiam, aut suis studiis quibusdam, occupationibusve sic impediuntur,

untur, ut eos, quos tutari debeant, desertos esse patiantur. Itaque videndum est, ne non satis sit id, quod apud Platonem est in philosophos dictum; quod in veri investigatione versentur; quodque ea, quæ plerique vehementer expetunt, de quibus inter se digladiari solent, contemnant, & pro nihilo ducant, propterea justos esse. Nam dum alterum justitiæ genus adsequuntur, inferendâ ne cui noceant injuriâ, in alterum incidunt: Discendi enim studio impediti, quos tueri debent, deserunt. Itaque eos ad rempublicam ne accessuros quidem putant, nisi coactos; æquius autem erat id voluntate fieri: Nam hoc ipsum ita justum est, quod rectè sit, si est voluntarium. Sunt etiam, qui aut studio rei familiaris tuendæ, aut odio quodam hominû, suum se negotium agere dicant, ne facere cuiquam videantur injuriam: qui dum altero injustitiæ genere vacant, in alterum incurrunt: Deserunt enim vitæ societatem; quia nihil conferunt in eam studii, nihil operæ, nihil facultatum. Quoniam igitur duobus generibus injustitiæ propositis, adjunximus causas utriusque generis, easque res antè constituimus, quibus justitia continetur; facile, quod cujusque temporis officium sit, poterimus, nisi nosmetipsos valde amabimus, judicare. Est enim difficilis cura rerum alienarum: quanquam Terentianus ille Chremes *Humani nihil à se alienum putat*. Sed tamen quia magis ea percipimus, atque sentimus, quæ nobis ipsis aut prospera, aut adversa eveniunt, quàm illa quæ cæteris, quæ, quasi longo intervallò interjecto, videmus: aliter de illis, ac de nobis judicamus. Quocirca bene præcipiunt, qui vetant quidquam agere, quod dubites, æquum sit, an iniquum: æquitas enim lucet ipsa per se; dubitatio cogitationem significat injuriæ.

Docet officia pro circumstantiis variari, & quod officiosum erat, id contra officium fieri, duobus maxime modis; si aut ab utilitate recedatur, aut minus utile præferatur utiliori: quin interdum præter officium esse, nimium inhaerere juris apicibus.

SED incidunt sæpe tempora, cùm ea, quæ maxime videntur digna esse justo homine, eoque quem virum bonum dicimus, commutantur, fiuntque contraria: ut, non reddere depositum, promissum non facere; quæque pertinent ad veritatem, & ad fidem, ea migrare interdum, & non servare, sit justum. Referrî enim decet ad ea, quæ proposui in principio, fundamenta justitiæ: primum, ut ne cui noceatur; deinde, ut communi utilitati serviat. Ea cùm tempora commutantur, commutatur officium: & non semper est idem. Potest enim accidere promissum aliquod, & conventum, ut id effici sit inutile, vel ei cui promissum sit, vel ei qui promiserit. Nam si (ut in fabulis est) Neptunus, quod Theseo promiserat, non fecisset; Theseus filio Hippolyto non esset orbatus. Ex tribus enim optatis (ut scribitur) hoc erat tertium quod de Hippolyti interitu iratus optavit: quo impetrato, in maximos luctus incidit. Nec promissa igitur servanda sunt ea, quæ sunt iis quibus promiseris inutilia: nec, si plus tibi noceant, quàm illi profint, cui promiseris. Contra officium est, majus non anteponi minori: ut, si constitueris te cuiquam advocatum in rem præsentem esse venturum, atque interim graviter ægrotare filius cœperit, non sit contra officium, non facere quod dixeris: magisque ille, cui promissum sit, ab officio discedat, si se destitutum queratur. Jam illis promissis non standum esse quis non videt, quæ, coactus quis metu, quæ, deceptus dolo, promiserit? Quæ quidem pleræque jure prætorio liberantur, nonnulla legibus.

*In juridicialibus officiis æquitas spectanda, non
verbis inbærendum.*

EXISTUNT etiam sæpe injuriæ calumniâ quâdam, & nimis callidâ, sed malitiosâ, juris interpretatione. Ex quo illud, *summum jus, summa injuria*, factum est jam tritum sermone proverbium. Quo in genere etiam in repub. multa peccantur: ut ille, qui, cùm triginta dierum essent cum hoste pactæ induciæ, noctu populabatur agros, quoddierum essent pactæ, non noctium induciæ. Nec noster quidem probandus, si verum est, Q. Fabium Labeonem, seu quem alium (nihil enim præter auditum habeo) arbitrum Nolanis, & Neapolitanis de finibus à senatu datum, cùm ad locum venisset, cum utrisque separatim locutum, ne cupidè quid agerent, ne appetenter; atque ut regredi, quàm progredi mallent. Id cum utrique fecissent, aliquantum agri in medio relictum est. Itaque illorum fines, sicut ipsi dixerant, terminavit: in medio relictum quod erat, populo Romano adjudicavit. Decipere hoc quidem est, non judicare; quocirca in omni re fugienda est talis solertia. bunt autem quædam officia etiam adversus eos servanda, à quibus injuriam acceperis. Est enim ulciscendi & puniendi modus. Atque haud scio, an satis sit, eum, qui lacefferit, injuriæ suæ poenitere: ut & ipse nè quid tale posthac, & cæteri sint ad injuriam tardiores.

Hactenus de civili justitia, nunc de bellicis officiis.

Facit autem duo belli genera, quorum utriusque communia sunt hæc: Ut non nisi justis de causis suscipiantur: nec inferantur nisi rebus repetitis: nisi solenniter denunciata: ut rite gerantur, nè sæviatur supra modum in victos: humanius etiam, qui se dedunt, recipiantur: fides hosti etiam pri-

vatim præstetur, non modò in conventis solennibus. Propria vero sunt illa, ut cum hoc hostium genere, qui de imperio certant, humaniùs agamus: cum his, qui vitam nostram petunt, severiùs.

ATque in rep. maximè conservanda sunt jura belli. Nam cum sint duo genera decertandi: unum per disceptionem, alterum per vim: cumque illud proprium sit hominis, hoc belluarum: confugiendum est ad posterius, si uti non licet superiore. Quare suscipienda quidem bella sunt ob eam causam, ut sine injuria in pace vivatur. Partà autem victorià, conservandi ii, qui non crudeles in bello, non immanes fuerunt: ut majores nostri Tusculanos, Æquos, Volscos, Sabinos, Hernicos, in civitatem etiam acceperunt: at Carthaginem, & Numantiam funditùs sustulerunt. Nollem Corinthum: sed credo aliquid secutos, opportunitatem loci maxime, ne posset aliquando ad bellum faciendum locus ipse adhortari. Meà quidem sententià, paci, quæ nihil habitura sit insidiarum, semper est consulendum. In quo si mihi esset obtemperatum, etsi non optimam, at aliquam Rempub. quæ nunc nulla est, haberemus. Et cum iis, quos vi deviceris, consulendum est, tum ii, qui, armis positis, ad imperatorum fidem confugient, quamvis murum aries percusserit, recipiendi sunt. In quo tantopere apud nostros justitia culta est, ut ii, qui civitates, aut nationes devictas bello in fidem recepissent, earum patroni essent, more majorum. Ac belli quidem æquitas sanctissimè feciali populi Romani jure perscripta est. Ex quo intelligi potest, nullum bellum esse justum, nisi quod aut rebus repetitis geratur, aut denuntiatum ante sit, & indictum. Popillius imperator tenebat provinciam; in cujus exercitu Catonis filius tiro militabat. Cum autem Popillio videretur unam dimittere legionem, Catonis quoque filium, qui in eadem

dem legione militabat, dimisit. Sed cum amore pugnandi in exercitu remansisset, Cato ad Popilium scripsit, ut, si eum pateretur in exercitu remanere, secundo eum obligaret militiæ sacramento: quia, priore amisso, jure cum hostibus pugnare non poterat. Adeo summa erat observatio in bello movendo. Marci quidem Catonis senis epistola est ad M. filium, in qua scripsit: se audisse, eum missum factum esse à Consule, cum in Macedonia Persico bello miles esset. Monet igitur, ut caveat, nè proelium ineat. Negat enim jus esse, qui miles non sit, pugnare cum hoste. Equidem illud etiam animadverto, quòd qui proprio nomine perduellis esset, is hostis vocaretur, lenitate verbi tristitiam rei mitigante. Hostis enim apud majores nostros is dicebatur, quem nunc peregrinum dicimus. Indicant duodecim tabulæ: aut, status dies cum hoste. Itémque, adversus hostem æterna auctoritas. Quid ad hanc mansuetudinem addi potest? eum, quicum bella geras, tam molli nomine appellari? Quanquam id nomen durius jam effecit vetustas: a peregrino enim jam recessit, & proprie in eo, qui arma contra ferret, remansit. Cum verò de imperio decertatur, bellóque quæritur gloria, causas omnino subesse tamen oportet easdem, quas dixi paulò ante justas causas esse bellorum. Sed ea bella, quibus imperii gloria proposita est, minùs acerbè gerenda sunt. Ut enim cum civi aliter contendimus, si est inimicus, aliter, si competitor: cum altero certamen honoris & dignitatis est: cum altero capitis & famæ: Sic cum Celtiberis, cum Cimbris bellum, ut cum inimicis gerebatur, uter esset, non uter imperaret: cum Latinis, Sabinis, Samnitibus, Pœnis, Pyrrho de imperio dimicabatur. Pœni fœdisfragi; crudelis Hannibal, reliqui justiores. Pyrrhi quidem de captivis reddendis illa præclara:

*Nec mi aurum posco, nec mi pretium dederitis,
 Nec cauponantes bellum, sed belligerantes :
 Ferro, non auro vitam cernamus utrique.
 Vosne velit, an me regnare hera ; quidve ferat fors,
 Virtute experiamur : & hoc simul accipe dictum :
 Quorum virtuti belli fortuna pepercit,
 Eorundem me libertati parcere certum est :
 Dono, ducite, dóque, volentibus cum magnis diis.*

Regalis sanè & digna Æacidarum genere sententia. Atque etiam, si quid singuli, temporibus adducti, hosti promiserint, est in eo ipso fides conservanda : ut primo Punico bello Regulus captus à Pœnis, cùm de captivis commutandis Romam missus esset, jurâssétque se rediturum ; primùm, ut venit, captivos reddendos in senatu non censuit : deinde, cùm retineretur à propinquis, & ab amicis, ad supplicium redire maluit, quam fidem hosti datam fallere. [*Secundo autem Punico bello post Cannensem pugnam, quos decem Hannibal Romam adstrictos misit jurejurando se redituros esse, nisi de redimendis iis, qui capti erant, impetrâssent : eos omnes censores, quoad quisque eorum vixit, qui pejerassent, in ærariis reliquerunt : nec minùs illum, qui jurisjurandi fraude culpam invenerat. Cum enim Hannibalis permissu exisset de castris, rediit, paulò post, quod se oblitum nescio quid diceret. Deinde egressus è castris, jurejurando se solutum putabat : & erat verbis, re non erat. Semper autem in fide, quid senseris, non quid dixeris, cogitandum. Maximum autem exemplum est justitiæ in hostem à majoribus nostris constitutum. Cùm à Pyrrho perfuga senatui est pollicitus, se venenum regi daturum & eum necaturum : senatus, & C. Fabricius perfugam Pyrrho dedit. Ità nè hostis quidem, & potentis, & bellum ultrò inferentis, interitum cum scelere approbavit.] Ac de bellicis quidem officiis satis dictum est. Meminerimus autem etiam adversus infimos justitiam esse*

esse servandam. Est autem infima conditio & fortuna servorum: quibus, non malè præcipiunt, qui ità jubent uti, ut mercenariis: operam exigendam, justa præbenda. Cùm autem duobus modis, id est, aut vi, aut fraude fiat injuria; fraus, quasi vulpeculæ, vis leonis videtur: utrumque ab homine alienissimum: sed fraus odio digna majore. Totius autem injustitiæ nulla capitalior est, quàm eorum, qui, cùm maximè fallunt, id agunt, ut viri boni esse videantur. De justitia satis dictum est.

De liberalitate, secunda justitiæ parte, quam tamen Aristoteles modestiæ videtur annexere, in qua tria potissimum spectanda docet Cicero. Primum, ne quid demus, quod accipienti sit nociturum; neve, quod aliis largiamur, ab aliis per injuriam auferamus. Secundum, ut pro facultatum modo liberalitatem exerceamus. Tertium, ne demus quibus non oportet. Dandum autem aut virtute commendatis, aut iis qui nos honestâ benevolentia prosequuntur, aut quibuscum nobis aliquod societatis vinculum intercedit, aut denique qui bene de nobis meriti sunt; quibus & cum scænore beneficium remetiendum. Postremò, societatis humanæ gradus à summo fonte repetens, inter se componit, ut, quantum cuique debetur, tantum præstetur. Sed hac de parte Seneca pluribus libris diligentissimè scripsit.

DEinceps, ut erat propositum, de beneficentia ac liberalitate dicatur, quâ quidem nihil est naturæ hominis accommodatius; sed habet multas cautiones. Videndum est enim primùm, ne obfit benignitas, & iis ipsis, quibus benignè videbitur fieri, & ceteris: deinde, nè major benignitas sit, quàm facultates: tum ut pro dignitate cuique tribuatur. Id enim est justitiæ fundamentum, ad quam hæc referenda sunt omnia. Nam & qui gratificantur cuipiam, quod obfit illi, cui prodesse velle videantur, non benefici, neque liberales, sed

perniciōsi assentatores judicandi sunt: & qui aliis nocent, ut in alios liberales sint, in eadem sunt injusticia, ut si in suam rem aliena convertant. Sunt autem multi, & quidem cupidi splendoris & gloriæ, qui eripiunt aliis, quod aliis largiantur. Hiq; arbitrantur se beneficos in suos amicos visum iri, si locupletent eos quâcumque ratione. Id autem tantum abest officio, ut nihil magis officio possit esse contrarium. Videndum est igitur, ut eâ liberalitate utamur, quæ profit amicis, noceat nemini. Quare L. Sullæ, & C. Cæsaris pecuniarum translatio à justis dominis ad alienos, non debet liberalis videi. Nihil est enim liberale, quod non idem justum. Alter erat locus cautionis, nè benignitas major esset, quàm facultates: quod, qui benigniores volunt esse, quàm res patitur, primum in eo peccant, quod injuriosi sunt in proximos: quas enim copias his & suppeditari æquius est, & relinqui, eas transferunt ad alienos. Inest autem in tali liberalitate cupiditas plerumque rapiendi, & auferendi per injuriam, ut ad largiendum suppetant copię. Videre etiam licet plerosque non tam naturâ liberales, quàm quâdam gloriâ ductos, ut benefici videantur, facere multa, quæ proficisci ab ostentatione magis, quàm à voluntate videantur. Talis autem simulatio vanitati est conjunctior, quàm aut liberalitati, aut honestati. Tertium est propositum, ut in beneficentia delectus esset dignitatis: in quo & mores ejus erunt spectandi, in quem beneficium conferetur, & animus erga nos, & communitas ac societas vitæ, & ad nostras utilitates officia ante collata: quæ, ut concurrant omnia, optabile est: sin minùs, plures causæ majores, quæ ponderis plus habebunt.

*Mores non ad exactam illam sapientis Stoici rationem
spectandos, sed civilem virtutis imaginem.*

QUoniam autem vivitur non cum perfectis hominibus plenèque sapientibus, sed cum iis in quibus præclare agitur si sunt simulacra virtutis: etiam hoc intelligendum puto, neminem omnino esse negligendum, in quo aliqua significatio virtutis appareat: colendum autem esse ità quemque maxime, ut quisque maxime his virtutibus lenioribus erit ornatus, modestiâ, temperantiâ, hac ipsâ, de qua jam multa dicta sunt, justitiâ. Nam fortis animus & magnus in homine non perfecto, nec sapiente ferventior plerumque est: illæ virtutes virum bonum videntur potius attingere. Atque hæc in moribus.

*Quomodo considerata sit benevolentia
aliorum erga nos.*

DE benevolentia autem, quam quisque habeat erga nos, primum illud est in officio, ut ei plurimum tribuamus, à quo plurimum diligimur: sed benevolentiam non adolescentulorum more, ardore, quodam amoris, sed stabilitate potius & constantiâ judicemus.

Bene meritis de nobis quomodo referenda gratia.

SIN erunt merita, ut non ineunda, sed referenda sit gratia, major quædam cura adhibenda est. Nullum enim officium referendâ gratiâ magis necessarium est. Quodd si ea, quæ utenda acceperis, majore mensurâ, si modò possis, jubet reddere Hesiodus: quidnam beneficio provocati facere debemus? annon imitari agros fertiles, qui multo plus efferunt, quam acceperunt? Etenim

si in eos, quos speramus nobis profuturos, non dubitamus officia conferre; quales in eos esse debemus, qui jam profuerunt? Nam cum duo genera liberalitatis sint, unum dandi beneficii, alterum reddendi: demus, nec ne, in nostra potestate est: non reddere bono viro non licet, modò id facere possit sine injuria. Acceptorum autem beneficiorum sunt delectus habendi. Nec dubium quin maximo cuique plurimum debeat. In quo tamen in primis, quo quisque animo, studio, benevolentia fecerit, ponderandum est. Multi enim faciunt multa temeritate quadam, sine judicio, vel modo, in omnes, vel repentinò quodam, quasi vento, impetu animi incitati; quæ beneficia æque magna non sunt habenda, atque ea, quæ judicio, consideratè, constantèrque delata sunt. Sed in collocando beneficio, & in referenda gratia, si cætera paria sint, hoc maximè officii est, ut quisque maximè opis indigeat, ita ei potissimum opitulari: quod contra sit à plerisque. A quo enim plurimum sperant, etiam si ille his non eget, tamen ei potissimum inserviunt,

In conjunctione vitæ quis ordo, ac primum de societate universali omnium mortalium.

Optimè autem societas hominum conjunctioque servabitur, si, ut quisque erit conjunctissimus, ita in eum benignitatis plurimum conferatur. Sed quæ naturâ principia sint communitatis, & societatis humanæ, repetendum altius videtur. Est enim primum, quod cernitur in universi generis humani societate. Ejus autem vinculum est ratio & oratio, quæ docendò, discendo, communicando, disceptando, judicando conciliat inter se homines, conjungitque naturali quadam societate. Neque ullâ re longius absumus à natura ferarum, in quibus inesse fortitudinem sæpe dicimus,

dicimus, ut in equis, in leonibus: justitiam, æquitatem, bonitatem non dicimus. Sunt enim rationis & orationis expertes. Ac latissimè quidem patens hominibus inter ipsos, omnibus inter omnes, societas hæc est: in qua omnium rerum, quas ad communem hominum usum natura genuit, est servanda communitas: ut quæ descripta sunt legibus & jure civili, hæc ita teneantur, ut sit constitutum: è quibus ipsis cætera sic observentur, ut in Græcorum proverbio est; *Amicorum esse omnia communia*. Omnia autem communia hominum videntur ea, quæ sunt generis ejus quod ab Ennio positum in una re transferri in permultas potest:

*Homo, qui erranti comiter monstrat viam,
Quasi lumen de suo lumine accendat, facit:
Nihilominus ipsi lucet, cum illi accenderit.*

Una ex re satis præcipit, ut quidquid sine detrimento possit commodari, id tribuatur vel ignoto. Ex quo sunt illa communia; non prohibere aqua profluente; pati ab igne ignem capere, si quis velit; consilium fidele deliberanti dare; quæ sunt iis utilia, qui accipiunt, danti non molesta. Quare & his utendum est, & semper aliquid ad communem utilitatem afferendum. Sed quoniam copiarum parvæ singulorum sunt, eorum autem, qui his egeant, infinita est multitudo, vulgaris liberalitas referenda est ad illum Ennii finem, *Nihilominus ut ipsi lucet*: ut facultas sit, quâ in nostros simus liberales. Gradus autem plures sunt societatis hominum. Ut enim ab infinita illa discedatur, propior est ejusdem gentis, nationis, linguæ, quâ maximè homines conjunguntur: interius etiam est ejusdem esse civitatis. Multa enim sunt civibus inter se communia, forum, fana, porticus, viæ, leges, jura, judicia, suffragia, consuetudines.

tadines præterea, & familiaritates, multisque cum multis res rationesque contractæ. Arcior vero colligatio est societatis propinquorum. Ab illa enim immensa societate humani generis in exiguum angustumque concluditur. Nam cum sit hoc naturâ commune animantium, ut habeant lubidinem procreandi, prima societas in ipso conjugio est: proxima in liberis: deinde una domus, communia omnia. Id autem est principium urbis, & quasi seminarium reipub. Sequuntur fratrum conjunctiones: post consobrinorum, sobrinorumque, qui cum una domo jam capi non possint, in alias domos, tanquam in colonias exeunt. Sequuntur connubia & affinitates, ex quibus etiam plures propinqui: quæ propagatio & soboles origo est rerum publicarum. Sanguinis autem conjunctio & benevolentia devincit homines caritate. Magnum est enim eadem habere monumenta majorum, iisdem uti sacris, sepulcra habere communia. Sed omnium societatum nulla præstantior est, nulla firmior, quam cum viri boni, moribus similes, sunt familiaritate conjuncti. Illud enim honestum (quod sæpe dicimus) etiam si in alio cernimus, tamen nos movet, atque illi, in quo id inesse videtur, amicos facit. Et quamquam omnis virtus nos ad se alliciat, faciatque, ut eos diligamus, in quibus ipsa inesse videatur; tamen iustitia, & liberalitas id maxime efficit. Nihil autem est amabilius, nec copulativius, quàm morum similitudo bonorum. In quibus enim eadem studia sunt, eademque voluntates, in his fit, ut æque quisque altero delectetur, ac se ipso, efficiturque id quod Pythagoras ultimum in amicitia putavit, ut unus fiat ex pluribus. Magna etiam illa communitas est, quæ conficitur ex beneficiis ultro citroque datis acceptisque: quæ & mutua, & grata dum sunt, inter quos ea sunt, firmâ devinciuntur societate. Sed cum omnia ratione animoque lustrâs, omni-

um societatum nulla est gravior, nulla carior, quam ea, quæ cum repub. est unicuique nostrum: cari sunt parentes, cari liberi, propinqui, familiares: sed omnes omnium caritates patria una complexa est: pro qua quis bonus dubitet mortem oppetere, si ei sit profuturus? Quo est detestabilior istorum immanitas, qui lacerarunt omni scelere patriam, & in ea funditus delenda occupati & sunt, & fuerunt. Sed si contentio quædam, & comparatio fiat, quibus plurimum tribuendum officii, principes sint patria & parentes, quorum beneficiis maximis obligati sumus: proximi liberi, totaque domus, quæ spectat in nos solos, neque aliud ullum potest habere perfugium; deinceps bene convenientes propinqui quibuscum etiam communis plerumque fortuna est. Quamobrem necessaria præsidia vitæ debentur iis maximè, quos antè dixi: vita autem victusque communis, consilia, sermones, cohortationes, consolationes, interdum etiam objurgationes, in amicitis vigent maximè; estque ea jucundissima amicitia, quam similitudo morum conjugavit.

Liberalitatis officia non solum ab his gradibus societatis, sed etiam ab aliis circumstantiis spectari oportere.

SED in his omnibus officiis tribuendis videndum erit, quid cuique maximè necesse sit, & quid quisque vel sine nobis aut possit consequi, aut non possit. Ità non iidem erunt necessitudinum gradus, qui temporum: suntque officia, quæ aliis magis, quàm aliis debeantur: ut vicinum citius adjuveris in fructibus percipiendis, quàm aut fratrem, aut familiarem. At, si lis in iudicio sit, propinquum potius & amicum, quàm vicinum defenderis. Hæc igitur, & talia circumspicienda sunt in omni officio, & consuetudo exercitatioque capienda,

pienda, ut boni ratiocinatores officiorum esse possimus, & addendo, deducendóque videre, quæ reliqui summa fiat: ex quo, quantum cuique debeatur, intelligas. Sed ut nec medici, nec imperatores, nec oratores, quamvis artis præcepta perceperint, quidquam magna laude dignum sine usu & exercitatione consequi possunt: sic officii conservandi præcepta traduntur illa quidem, ut facimus ipsi: sed rei magnitudo usum quoque, exercitationemque desiderat. Atque ab iis rebus, quæ sunt in jure societatis humanæ, quemadmodum ducatur honestum, ex quo aptum est officium, satis ferè diximus.

Magnanimitas tertius officiorum fons, quæ ex rerum humanarum contemptu, & animi amplitudine quadam nascitur: declaratur autem potissimum in periculis adeundis, & arduis rebus obeundis. Huic ad dextrum est audacia; pertinacia, immanitas, arrogantia, crudelitas, confidentia, morositas, ira, sævitia, ambitio: ad lævam, timiditas, ignavia, stupor, & id genus vitia. Exercetur autem magnanimitas, partim in rebus bellicis, magis autem in negotiis urbanis, denique & privata in vita: de quibus omnibus variè differit Cicero.

INtelligendum est autem, cum proposita sint genera quatuor, è quibus honestas officiúmque manaret, splendidissimum videri, quod animo magno elatóque, humanasque res despiciente factum sit. Itaque in probris maximè in promptu est, si quid tale dici potest:

*Vos etenim juvenes animum geritis muliebrem;
Illa virago viri. Et si quid ejusmodi:
Salmaci da spolia sine sudore & sanguine.*

Contràque in laudibus, quæ magno animo, & fortiter excellentérque gesta sunt, ea nescio quomodo quasi pleniore ore laudamus. Hinc rhetorum campus de Marathone, Salamine, Platais, Thermopylis, Leuctris. Hinc noster Cocles, hinc Decii, hinc Cnæus & Publius Scipiones, hinc M. Marcellus, innumerabilesque alii: maximèque ipse populus Romanus animi magnitudine excellit. Declaratur autem studium bellicæ gloriæ, quod statuas quoque videmus ornatu ferè militari.

Fortitudinem, si ab honestate recedat, nomen suum amittere.

SED ea animi elatio, quæ cernitur in periculis & laboribus, si iustitia vacat, pugnatque non pro salute communi, sed pro suis commodis, in vitio est. Non enim modò id virtutis non est, sed potiùs immanitatis, omnem humanitatem repellentis. Itaque probè definitur à Stoicis fortitudo, cùm eam virtutem esse dicunt propugnantem pro æquitate. Quocirca nemo, qui fortitudinis gloriam consecutus est insidiis, & malitiâ laudem est adeptus. Nihil enim honestum esse potest, quod iustitiâ vacat. Præclarum igitur Platonis illud: non solùm, inquit, scientia, quæ est remota à iustitia, calliditas potiùs, quàm sapientia est appellanda: verùm etiam animus paratus ad periculum, si suâ cupiditate, non utilitate communi impellitur, audaciæ potiùs nomen habeat, quàm fortitudinis. Itaque viros fortes, magnanimos, eosdem bonos, & simplices, veritatis amicos, minimèque fallaces esse volumus: quæ sunt ex media laude iustitiæ. Sed illud odiosum est, quod in hac elatione, & magnitudine animi, facillimè pertinacia, & nimia cupiditas principatûs innascitur. Ut enim apud Platonem est, omnem morem Lacedæmoniorum inflammatum esse cupiditate vincendi; sic, ut quisq;

animi

animi magnitudine maximè excellit, ità maximè vult princeps omnium, vel potiùs solus esse. Difficile autem est, cùm præstare omnibus concupieris, seryare æquitatem, quæ est justitiæ maximè propria. Ex quo fit, ut neque disceptatione vinci se, nec ullo publico ac legitimo jure patiantur. Existuntque in rep. plerumque largitores, & factiosi, ut opes quàm maximas consequantur, & sint vi potiùs superiores, quàm justitia pares. Sed quo difficilius, hoc præclarius. Nullum est enim tempus, quod justitiâ vacare debeat. Fortes igitur, & magnanimi sunt habendi, non qui faciunt, sed qui propulsant injuriam. Vera autem & sapiens animi magnitudo, honestum illud, quod maximè natura sequitur, in factis positum, non in gloria judicat: principemque se esse mavult, quàm videri. Etenim qui ex errore imperitiæ multitudinis pendet, hic in magnis viris non est habendus. Facillimè autem ad res injustas impellitur, ut quisque est altissimo animo, & gloriæ cupiditate. Qui locus est sane lubricus, quòd vix invenitur, qui, laboribus susceptis, periculisque aditis, non quasi mercedem rerum gestarum desideret gloriam.

*Vera magnanimitas duabus in rebus potissimum sita :
in contemnendis tum prosperis, tum adversis, & in
arduis rebus gerendis.*

OMnino fortis animus, & magnus, duabus rebus maximè cernitur: quarum una in rerum externarum despicientia ponitur, cùm persuasum sit, nihil hominem, nisi quod honestum, decorumque sit, aut admirari, aut optare, aut expetere oportere: nullique, neque homini, neque perturbationi animi, nec fortunæ succumbere. Altera est res, ut, cùm ità sis affectus animo, ut supra dixi, res geras magnas illas quidem, & maximè utiles, sed & vehementer arduas, plenâsque laborum, & peri-

Periculorum cùm vitæ, tum multarum aliarum rerum quæ ad vitam pertinent. Harum rerum duarum splendor omnis, & amplitudo, addo etiam utilitatem, in posteriore est: causa autem & ratio efficiens magnos viros est in priore; in eo enim est illud, quod excellentes animos, & humana contemnentes facit. Id autem ipsum cernitur in duobus, si & solum id, quod honestum sit, bonum iudices, & ab omni animi perturbatione liber sis. Nam & ea, quæ eximia plerisque; & præclara videntur, parva ducere: eaque ratione stabili firmâque contemnere, fortis animi, magnique ducendum est: & eâ quæ videntur acerba, quæ multa & varia in hominum vitâ fortunâque versantur, ita ferre, ut nihil à statu naturæ discedas, nihil à dignitate sapientis, robusti animi est, magnæque constantiæ. Non est autem consentaneum, qui metu non frangatur, eum frangi cupiditate: nec qui invidium se à labore præstiterit, vinci à voluptate. Quamobrem & hæc videnda sunt; & pecuniæ fugienda cupiditas: nihil enim est tam angusti animi, tamque parvi, quam amare divitias: nihil honestius, magnificentiusque, quàm pecuniam contemnere; si non habeas; si habeas, ad beneficentiam liberalitatemque conferre. Cavenda est etiam gloriæ cupiditas, ut supra dixi. Eripit enim libertatem, pro qua magnanimis viris omnis debet esse contentio. Nec vero imperia expetenda, ac potius aut non accipienda interdum, aut deponenda nonnunquam. Vacandum autem est omni animi perturbatione, tum cupiditate, & metu, tum etiam ægitudine, voluptate animi, & iracundiâ; ut tranquillitas animi & securitas adsit, quæ affert cùm constantiam, tum etiam dignitatem. Multi autem & sunt, & fuerunt, qui eam, quam dico, tranquillitatem expetentes, à negotiis publicis se removerint, ad otiumque perfrugerint. In his & nobilissimi philosophi, longæque principes, & quidam homines severi & graves,
nec

nec populi, nec principum mores ferre potuerunt: vixeruntque nonnulli in agris, delectati re sua familiari. His idem propositum fuit, quod regibus, ut ne quâ re egerent, ne cui parerent, libertate uterentur: cuius proprium est, sic vivere ut velis. Quare, cum hoc commune sit potentiae cupidorum cum iis, quos dixi, otiosis: alteri se adipisci id posse arbitrantur, si opes magnas habeant: alteri, si contenti sint & suo, & parvo. In quo neutrorum omnino contemnenda est sententia: sed & facilior, & tutior, & minus aliis gravis aut molesta, vita est otiosorum: fructuosior autem hominum generi, & ad claritatem, amplitudinemque aptior eorum, qui se ad remp. & ad res magnas gerendas accommodaverunt. Quapropter & iis forsitan concedendum sit, remp. non capeissentibus, qui excellenti ingenio doctrinae sese dediderunt: & iis, qui aut valetudinis imbecillitate, aut aliquâ graviore causâ impediti, à repub. recesserunt, cum ejus administrandae potestatem aliis, laudemque concederent. Quibus autem talis nulla sit causa, si despiciere se dicant ea, quae plerique mirentur, imperia, & magistratus, iis non modò non laudi, verum etiam vitio dandum puto. Quorum iudicium in eo, quòd gloriam contemnant, & pro nihilo putent, difficile factum est non probare: sed videntur labores & molestias tum offensionum, tum repulsarum, quasi quamdam ignominiam timere & infamiam. Sunt enim, qui in rebus contrariis parum sibi consent: voluptatem severissime contemnant, in dolore sint molliores: gloriam negligant frangantur infamia: atque ea quidem non satis constanter. Sed iis, qui habent à natura adjuvamenta rerum gerendarum, abjecta omni cunctatione, adipiscendi magistratus & gerenda resp. est: nec enim aliter aut regi civitas, aut declarari animi magnitudo potest. Capeissentibus autem remp. nihilo minus quam philosophis, haud scio an magis etiam, & magnificentia, & despicientia adhibenda sit

fit rerum humanarum, quam sæpe dico, & tranquillitas animi, atque securitas; si quidem nec anxii futuri sunt, & cum gravitate constantiæque victuri. Quæ eò faciliora sunt philosophis, quò minùs multa patent in eorum vitâ, quæ fortuna feriat, & quò minùs multis rebus egent: & quia, si quid adversi eveniat, tam graviter cadere non possunt. Quocirca non sine causâ majores motus animorum concitantur, majoræque efficienda rempub. gerentibus, quàm quietis: quò magis his & magnitudo animi est adhibenda, & vacuitas ab angoribus. Ad rem gerendam autem qui accedit, caveat, ne id modò consideret, quàm illa res honesta sit: sed etiam, ut habeat efficiendi facultatem. In quo ipso considerandum est, nè aut temerè desperet propter ignaviam, aut nimis confidat propter cupiditatem. In omnibus autem negotiis, priùs quàm aggrediare, adhibenda est præparatio diligens.

Longe fortius esse civilibus in rebus quam bellicis antecellere, multis argumentis docet, nonnihilque de se.

SED cum plerique arbitrentur res bellicas majores esse, quàm urbanas; minuenda est hæc opinio. Multi enim bella sæpe quæsierunt propter gloriæ cupiditatem: atque id in magnis animis, ingeniisque plerumque contingit: eoque magis, si sunt ad rem militarem apti, & cupidi bellorum gerendorum. Verè autem si volumus judicare, multæ res existiterunt urbanæ majores clariorisque, quàm bellicæ. Quamvis enim Themistocles jure laudetur, & sit ejus nomen, quàm Solonis, illustrius, citeturque Salamis clarissime testis victoriæ, quæ anteponatur consilio Solonis ei, quo primùm constituit Areopagitas: non minùs præclarum hoc, quàm illud, judicandum est. Illud enim semel profuit, hoc semper præderit civitati: hoc consilio leges Atheniensium, hoc majorum instituta servantur.

tur. Et Themistocles quidem nihil dixerit, in quo ipse Areopagum adjuverit: at ille verè, ab se adiutum Themistoclem. Est enim bellum gestum consilio senatûs ejus, qui à Solone erat constitutus. Licet eadem de Pausania, Lysandróque dicere: quorum rebus gestis quamquam imperium Lacedæmoniis dilatatum putatur, tamen nè minima quidem ex parte Lycúrgi legibus & disciplinæ conferendi sunt. Quinetiam ob has ipsas causas & parventiores habuerunt exercitus, & fortiores. Mihi quidem neque pueris nobis, M. Scaurus C. Mario, neque, cùm versaremur in repub. Q. Carulus Cn. Pompeio cedere videbatur. Parvi enim sunt foris arma, nisi est consilium domi. Nec plus Africanus, singularis & vir, & imperator, in excindenda Numantia reipub. profuit, quàm eodem tempore P. Nasica privatus, cùm Tib. Gracchum interemisset. Quamquam hæc quidem res non solum ex domestica est ratione, attingit etiam bellicam, quoniam niam vi manûque confecta est: sed tamen id ipsum gestum est consilio urbano, sine exercitu. Illud autem optimum est, in quod invadi solere ab improbis, & invidis audio:

Cedant arma togæ, concedat laurea lingua.

Uc enim alios omittam, nobis sempub. gubernantibus, nonne togæ arma cessere? neque enim in republica periculum fuit gravius unquam, nec majus otium. Ita consiliis diligentiaque nostrâ celeriter de manibus audacissimorum civium delapsa arma ipsa ceciderunt. Quæ res igitur gesta est unquam in bello tanta? qui triumphus conferendus? Licet enim, Marce fili, apud te gloriari, ad quem & hæreditas hujus gloriæ, & factorum imitatio pertinet. Mihi quidem certè vir abundans bellicis laudibus Cn. Pompeius, multis audientibus, hoc tribuit, ut diceret, frustra se triumphum tertium deportaturum

rum fuisse, nisi meq in rempub. beneficio, ubi triumpharet, esset habiturus. Sunt ergo domesticae fortitudines non inferiores militaribus: in quibus plus etiam, quam in his, operæ studiique ponendum est. Omnino illud honestum, quod ex animo excelsio magnificoque quærimus, animi efficitur, non corporis viribus. Exercendum tamen corpus, & ita afficiendum est, ut obedire consilio rationique possit in exsequendis negotiis, & in labore tolerando. Honestum autem id, quod exquirimus, totum est positum in animi cura & cogitatione: in quo non minorem utilitatem afferunt, qui togati reip. præsumunt, quam qui bellum gerunt. Itaque eorum consilio sæpe aut non suscepta, aut confecta bella sunt, nonnunquam etiam illata: ut M. Catonis bellum tertium Punicum: in quo etiam mortui valuit auctoritas. Quare expetenda quidem magis est decernendi ratio, quam decertandi fortitudo: sed cavendum, ne id bellandi magis fugâ, quam utilitatis ratione, faciamus. Bellum autem ita suscipiatur, ut nihil aliud, nisi pax quæsit videatur. Fortis verò & constantis est, non perturbari in rebus asperis, nec tumultuantem de gradu dejici, ut dicitur; sed præsentis animo uti & consilio, nec à ratione discedere: quamquam hoc animi, illud etiam ingenii magni est, præcipere cogitatione futura, & aliquanto antè constituere, quid accidere possit in utramque partem: &, quid agendum sit, cum quid evenit; nec committere, ut aliquando dicendum sit, *non putâram*. Hæc sunt opera magni animi & excelsi, & prudentiæ consilioque fidentis. Temere autem in acie versari, & manu cum hoste configere, immane quiddam & belluarum simile est. Sed cum tempus necessitasque postulat, decertandum manu est, & mors servituti turpitudini que anteponenda.

Alienum esse ab officio magnanimi crudelitatem, & item temeritatem.

DE evertendis autem, diripiendisque urbibus valde considerandum est, nè quid temerè, nè quid crudeliter. Idque est viri magnanimi, rebus agitatis, punire fontes, multitudinem conservare, in omni fortunâ recta atque honesta retinere.

Pericula quatenus viro forte suscipienda.

UT enim sunt, quemadmodum suprâ dixi, qui urbanis rebus bellicas anteponent: sic reperies multos, quibus periculosa & calida consilia quietis cogitationibus & splendidiora, & majora videantur. Numquam omnino periculi fugâ committendum est, ut imbelles timidique videamur. Sed fugiendum etiam illud, nè offeramus nos periculis sine causa: quo nihil potest esse stultius. Quapropter in adeundis periculis consuetudo imitanda medicorum est, qui leviter ægrotantes leniter curant: gravioribus autem morbis periculosas curationes & ancipites adhibere coguntur. Quare in tranquillo tempestatem adversam optare, dementis est: subvenire autem tempestatem quavis ratione, sapientis: eoque magis, si plus adipiscare ratione boni, quàm addubitata mali.

Dividit actiones, quæ adferunt periculum, & docet quid agendum sit.

Periculosa autem rerum actiones partim iis sunt, qui eas suscipiunt, partim reip. Itémque alii de vita, alii de gloria, & benevolentia civium in discrimen vocantur. Promptiores igitur debemus esse ad nostra pericula, quàm ad communia, dimicareque paratius de honore, & gloriâ, quàm de cæteris commodis. Inventi autem multi sunt, qui non modò pecuniam, sed vitam etiam profundere pro paria parati essent: iidem gloriæ jacturam nè minam quidem facere vellent, nè repub. quidem postulante: ut

Calli-

Callicratidas, qui cum Lacedæmoniorum dux fuisset Peloponnesiaco bello, multaq; fecisset egregiè, vertit ad extremum omnia, cum consilio non paruit eorum, qui classem ab Arginussis removendam, nec cum Atheniensibus dimicandum putabant. Quibus ille respondit, Lacedæmonios, classe illâ amissâ, aliam parare posse: se fugere sine suo dedecore non posse. Atque hæc quidem Lacedæmoniis plaga mediocris: illa pestifera, quâ, cum Cléombrotus, invidiam timens, temerè cum Epaminonda conflixisset, Lacedæmoniorum opes corruerunt. Quantò Q. Maximus meliùs? de quo Ennius:

Unus homo nobis cunctando restituit rem.

Non ponebat enim rumores ante salutem.

Ergo postque, magisque viri nunc gloria claret.

Quod genus peccandi vitandum est etiam in rebus urbanis. Sunt enim qui quod sentiunt, etsi optimum sit, tamen invidiæ metu non audent dicere.

Officia illorum qui rempublicam gerunt.

OMnino qui reip. præfuturi sunt, duo Platonis præcepta teneant: unum, ut utilitatem civium sic tueantur, ut quæcumq; agunt, ad eam referant, obliti commodorum suorum: alterum, ut totum corpus reip. curent: nè, dum partem aliquam tuentur, reliquas deferant. Ut enim tutela, sic procuratio reip. ad utilitatem eorum, qui commissi sunt, non ad eorum, quibus commissâ est, gerenda est. Qui autem parti civium consulunt, partem negligunt, rem perniciosissimam in civitatem inducunt, seditionem atque discordiam: ex quo evenit, ut alii populares, alii studiosi optimi cujusque videantur, pauci universorum. Hinc apud Athenienses magnæ discordiæ: in nostra rep. non solum seditiones, sed pestifera etiam bella civilia:

quæ gravis & fortis civis, & in repub. dignus principatu fugiet atque oderit: tradetque se totum reipub. neque opes, aut potentiam confectabitur, totamque eam sic tuebitur, ut omnibus consulat. Nec verò criminibus falsis in odium aut invidiam quemquam vocabit: omninoque ita justitiæ honestatiq; adhærescet, ut, dum ea conservet, quamvis graviter offendat, mortemque oppetat potius, quam deserat illa, quæ dixi.

De honoribus vehementer contendere contra officium esse magnanimi.

Miserrima est omnino ambitio, honorumque contentio: de qua præclare apud eundem est Platonem: Similiter facere eos, qui inter se contenderent, uter potius remp. administraret, ut si nautæ certarent, quis eorum potissimum gubernaret. Idemque præcipit, ut eos adversarios existimemus, qui armâ contra ferant; non eos, qui suo iudicio tueri rempub. velint: qualis fuit inter P. Africanum, & Q. Metellum sine acerbitate dissensio.

Ira moderari, proprium fortitudinis.

NEC verò audiendi, qui graviter irascendum inimicis putabunt, idque magnanimi & fortis viri esse censebunt. Nihil enim laudabilius, nihil magno & præclaro viro dignius placabilitate atq; clementiâ. In liberis verò populis, & in juris æqualitate exercenda etiam est facilitas, & altitudo animi, quæ dicitur: nè, si irascamur aut intempestivè accedentibus, aut impudenter rogantibus, in morositatem inutilem & odiosam incidamus. Et tamen ita probanda est mansuetudo atque clementia, ut adhibeatur reip. causâ severitas, sine qua administrari civitas non potest.

In animadvertendo maximè ab ira temperandum.

OMnis autem & animadversio & castigatio contumeliâ vacare debet: neque ad ejus, qui punitur aliquem, aut verbis castigat, sed ad reipub. utilitatem referri. Cavendum est etiam, ne major pœna, quàm culpa sit: & ne iisdem de causis alii plectantur, alii nè appellentur quidem. Prohibenda autem maximè est ira in puniendo. Numquam enim, iratus qui accedit ad pœnam, mediocritatem illam tenebit, quæ est inter nimium & parum; quæ placet Peripateticis: & rectè placet, modò nè laudarent iracundiam, & dicerent utiliter à natura datam. Illa verò omnibus in rebus repudianda est: optandumque, ut ii, qui præsunt reip. legum similes sint, quæ ad puniendum non iracundiâ, sed æquitate ducuntur.

*Magnanimi est, neque secundis rebus insolescere,
neque dejici adversis.*

ATque etiam in rebus prosperis, & ad voluntatem nostram fluentibus, superbiam, fastidium, arrogantiamque magno opere fugiamus. Nam ut adversas res, sic secundas immoderatè ferre, levitatis est: præclarâque est æquabilitas in omni vita, & idem semper vultus, eadèmq. frons, ut de Socrate, item de C. Lælio accepimus. Philippum quidem Macedonum regem, rebus gestis, & gloriâ superatum à filio: facilitate & humanitate video superiorem fuisse. Itaque alter semper magnus, alter sæpe turpissimus fuit: ut rectè præcipere videantur, qui monent, ut quantò superiores sumus, tanto nos geramus summissius. Panætius quidem Africanum auditorem, & familiarem suum, solitum ait dicere, ut equos propter crebras contentiones præliorum fe-

rocitate exsultantes domitoribus tradere soleant, ut his facilioribus possint uti: sic homines secundis rebus effrenatos, sibi que præfidentes, tamquam in gyrum rationis & doctrinæ duci oportere, ut perspicerent rerum humanarum imbecillitatem, varietatēque fortunæ. Atque etiam in secundissimis rebus maximè est utendum consilio amicorum, hisque major etiam, quàm antè, tribuenda auctoritas. Iisdemque temporibus cavendum est, ne assentatoribus patefaciamus aures, nec adulari nos sinamus: in quo falli facile est. Tales enim nos esse putamus, ut jure laudemur. Ex quo nascuntur innumerabilia peccata, cùm homines inflati opinionibus turpiter irridentur, & in maximis versantur erroribus. Sed hæc quidem hætenus.

Officia magnanimi in otio honesto.

Illud autem sic est judicandum, maximas geri res, & maximi animi ab iis, qui resp. regant, quòd earum administratio latissimè pateat, ad plurimisque pertineat. Esse autem magni animi, & fuisse multos etiam in vita otiosa, qui aut investigarent, aut conarentur magna quædam, seseque suarum rerum finibus continerent: aut interjecti inter philosophos, & eos, qui remp. administrarent, delectarentur re suâ familiari, non eam quidem omni ratione exaggerantes, neque excludentes ab ejus usu suos: potiusque & amicis impertientes, & reip. si quando usus esset. Quæ primùm bene parata sit, nullo neque turpi quæstu, neque odiofo: tum quàm plurimis, modò dignis, se utilem præbeat: deinde augeatur ratione, diligentia, parsimonia: nec libidini potius luxuriæque, quàm liberalitati & beneficentiæ pateat. Hæc præscripta servantem licet magnificè, graviter, animosèque vivere, atque etiam simpliciter, fideliter, vitæque hominum amicè.

TEMPERANTIA.

Quartus officiorum fons temperantia, quam Aristoteles moderationem esse putat cupiditatum, earum duntaxat, quæ circa gulæ & inguinis voluptates versantur. Temperans, inquit, ea cupit quæ oportet, & ut oportet, & quando oportet. Hujus est caput, ut cupiditas rationi pareat, sicut puer pædagogo. Indidem oritur illud decorum, quod quemadmodum a natura, ac cæteris circumstantiis ducatur, omneque vitæ officium cohonestet, divinitus tradit Cicero.

Sequitur, ut de una reliqua parte honestatis dicendum sit: in qua verecundia, & quasi quidam ornatus vitæ temperantia, & modestia, omnisq; sedatio perturbationum animi, & rerum modus cernitur. Hoc loco continetur id, quod dici Latine decorum potest: Græcè enim *νεῖρον* dicitur. Hujus vis ea est, ut ab honesto non queat separari. Nam & quod decet, honestum est, & quod honestum est, decet. Qualis autem differentia sit honesti & decori, facilius intelligi, quàm explanari potest. Quidquid est enim, quod deceat, id tum apparet, cum antegressa est honestas.

Duplex decorum: generale, quod in omni officio fitum est; et speciale, quod temperantia proprie consequitur. Divus Ambrosius generale decorum accipit, quod ex harmonia & consensu omnium inter se virtutum existit, quale relucet in concordia universitatis: speciale, quod in una quapiam parte reluceat, potissimum tamen in temperantia.

ITaque non solum in hac parte honestati, de qua hoc loco differendum est, sed etiam in tribus superioribus, quid deceat, apparet. Nam & ratione uti atque oratione prudenter, & agere quod agas consideratè; omnisque in re quid sit veri, videre

dere & tueri decet: contrâq; falli, errare, labi, decipi, tam dedecet, quàm delirare & mente esse caput. Et iusta omnia decora sunt; iniusta contra, ut turpia, sic indecora. Similis est ratio fortitudinis. Quod enim viriliter animoque magno fit, id dignum viro, & decorum videtur: quod contrâ, id ut turpe, sic indecorum. Quare pertinet quidem ad omnem honestatem hoc, quod dico, decorum: & ita pertinet, ut non reconditâ quâdam ratione cernatur, sed sit in promptu. Est enim quiddam, idque intelligitur in omni virtute, quod deceat: quod cogitatione magis à virtute potest, quàm re separari. Ut venustas & pulchritudo corporis secerni non potest à valetudine: sic hoc, de quo loquimur, decorum, totum illud quidem est cum virtute confusum, sed mente & cogitatione distinguitur. Est autem ejus descriptio duplex. Nam & generale quoddam decorum intelligimus, quod in omni honestate versatur: & aliud huic subiectum, quod pertinet ad singulas partes honestatis. Atque illud superius sic fere definiiri solet: Decorum id esse, quod consentaneum sit hominis excellentiæ, in eo, in quo natura ejus à reliquis animantibus differat. Quæ autem pars subiecta generi est, eam sic definiunt, ut id decorum esse velint, quod ita naturæ consentaneum sit, ut in eo moderatio, & temperantia appareat cum specie quâdam liberali. Hæc ita intelligi existimare possumus ex eo decoro, quod poetæ sequuntur, de quo alio loco plura dici solent. Sed tum servare illud poetæ dicimus, quod deceat, cum id, quod quaque personâ dignum est, & fit, & dicitur. Ut, si Æacus, aut Minos diceret,

*Oderint dum metuant: — aut,
Natis sepulchro ipse est parens:*

indecorum videretur: quod eos fuisse justos accepimus. At Atreo dicente, plausus excitantur: est enim

enim digna personâ oratio. Sed poetæ, quid quemque deceat, ex persona judicabunt. Nobis autem personam imposuit ipsa natura, magna cum excellentia præstantiâque animantium reliquarum. Quocirca poetæ in magna varietate personarum, etiam vitiosis quid conveniat, & quid deceat, videbunt: nobis autem cum à natura constantiæ, moderationis, temperantiæ, verecundiæ partes datæ sint, cumque eadem natura doceat non negligere, quemadmodum nos adversus homines geramus: efficitur, ut & illud, quod ad omnem honestatem pertinet, decorum, quam latè fustum sit, appareat: & hoc, quod spectatur in unoquoque genere virtutis. Ut enim pulchritudo corporis aptâ compositione membrorum movet oculos, & delectat hoc ipso, quod inter se omnes partes cum quodam lepore consentiunt: sic hoc decorum, quod elucet in vita, movet approbationem eorum, quibuscum vivitur, ordine, & constantiâ, & moderatione dictorum omnium, atque factorum. Adhibenda est igitur quædam reverentia adversus homines, & optimi cujusque, & reliquorum. Nam negligere quid de se quisque sentiat, non solum arrogantis est, sed etiam omnino dissoluti. Est autem quod differat, in hominum ratione habenda, inter justitiam & verecundiam. Justitiæ partes sunt non violare homines: verecundiæ, non offendere: in quo maximè perspicitur vis decori. His igitur expositis, quale sit id, quod decere dicimus, intellectum puto.

Decorum secundum naturam esse, Et cum in omnibus partibus, tum in temperantia plurimum valere.

Officio autem, quod ab eo ducitur, hanc primum habet viam, quæ deducit ad convenientiam, conservationemque naturæ: quam si sequimur ducem, numquam aberrabimus: sequemurque & id, quod acutum, & perspicax natura est:

est: & id, quod ad hominum confociationem accommodatum: & id, quod vehemens atque forte. Sed maxima vis decori in hac inest parte, de qua disputamus. Neque enim solum corporis, qui ad naturam apti sunt, sed multò etiam magis animi motus probandi, qui item ad naturam accommodati sunt.

Fontem omnis esse modestiæ, ut appetitus pareat rationi: At hunc ipsum putat Ambrosius, omnium officiorum primum esse fontem.

Duplex est enim vis animorum, atque naturæ: una pars in appetitu posita est, quæ est *opponit* Græcè, quæ hominem huc & illuc rapit: altera in ratione, quæ docet, & explanat, quid faciendum fugiendumve sit. Ità fit, ut ratio præsit, appetitus obtemperet. Omnis autem actio vacare debet temeritate & negligentia: nec verò agere quidquam, cujus non possit causam probabilem reddere. Hæc est enim ferè descriptio officii. Efficiendum autem est, ut appetitus rationi obediant, eamque neque præcurrant, nec propter pigritiam, aut ignaviam deserant: sintque tranquilli, atque omni perturbatione animi careant. Ex quo elucebit omnis constantia, omnisque moderatio. Nam qui appetitus longius evagantur, & tanquam exsultantes sive cupiendo sive fugiendo, non satis à ratione retinentur, hi sine dubio finem & modum transeunt. Relinquant enim & abjiciunt obedientiam, nec rationi parent, cui sunt subjecti lege naturæ: à quibus non modò animi perturbantur, sed etiam corpora. Licet ora ipsa cernere iratorum, sunt eorum, qui aut libidine aliquâ, aut metu commoti sunt, aut voluptate nimia gestiunt: quorum omnium vultus, voces, motus, statusque mutantur. Ex quibus illud intelligitur (ut ad officii formam revertamur) appetitus omnes contrahendos sedandosque, excitandamque animadversionem

madversionem & diligentiam, ut nè quid temerè, ac fortuitu, inconsideratè, negligentèrque agamus. Neque enim ita generati à natura sumus, ut ad ludum & jocum facti esse videamur: sed ad severitatem potiùs, & ad quædam studia graviora atque majora. Ludo autem & joco uti illo quidem licet: sed sicut somno & quietibus cæteris, tum cùm gravibus seriisque rebus satisfecerimus. Ipsùmque genus jocandi non profusum, nec immodestum, sed ingenuum & facetum esse debet. Ut enim pueris non omnem ludendi licentiam damus, sed eam, quæ ab honestis actionibus non sit aliena: sic in ipso joco aliquod probi ingenii lumen eluceat.

De scurrilitate & facetia.

Duplex omnino est jocandi genus: unum illiberale, petulans, flagitiosum, obscœnum: alterum, elegans, urbanum, ingeniosum, facetum. Quo genere non modò Plautus noster, & Atticorum antiqua comœdia, sed etiam philosophorum Socraticorum libri referti sunt: multaque multorum facetè dicta: ut ea, quæ à sene Catone collecta sunt, quæ vocant *αιροφεισματα*. Facilis igitur est distinctio ingenui & illiberalis joci. Alter est, si tempore sit, ac remissio animo, homine dignus: alter nè libero quidem, si rerum turpitudini adhibetur verborum obscœnitas.

Honesti lusus modum esse quendam.

Ludendi etiam est quidam modus retinendus, ut nè nimis omnia profundamus, elatiquè voluptate in aliquam turpitudinem delabamur. Suppeditant autem & campus noster, & studia venandi, honesta exempla ludendi.

Animi delectatio ab honestis studiis petenda: corporis voluptas, quia pecorina sit, aut planè rejicienda, aut quàm parcissime adhibenda.

SED pertinet ad omnem officii quæstionem semper in promptu habere, quantum natura hominis pecudibus, reliquisque belluis antecedit. Illæ nihil sentiunt, nisi voluptatem, ad eamque feruntur omni impetu. Hominis autem mens discendo alitur, & cogitando, semper aliquid aut inquit, aut agit, videndique & audiendi delectatione ducitur. Quinetiam si quis est paulò ad voluptates propensior, modò ne sit ex pecudum genere, (sunt enim quidam homines non re, sed nomine) sed si quis est paulò erectior, quamvis voluptate capiatur, occultat & dissimulat appetitum voluptatis, propter verecundiam. Ex quo intelligitur, corporis voluptatem non satis esse dignam hominis præstantiâ, eamque contemni & rejici oportere. Sin sit quisquam, qui aliquid tribuat voluptati, diligenter ei tenendum esse ejus fruendæ modum. Itaque victus cultusque corporis ad valetudinem referantur, & ad vires, non ad voluptatem. Atque etiam si considerare volumus, quæ sit in natura excellentia & dignitas; intelligemus quàm sit turpe, diffuere luxuriâ, & delicatè ac molliter vivere: quàmque honestum, parcè, continenter, severè, sobriè.

Animadverte, Lector, ordinem: primùm ostendit quid decorum secundum naturam cum pecoribus communem: deinde quid secundum hominis præstantiam: deinceps quid deceat uniuscujusq; personam, vel à natura tributam, vel casu impositam, vel judicio assumptam.

INtelligendum est etiam, duabus quasi nos à natura indutos esse personis: quarum una est communis, ex eo, quòd omnes participes sumus rationis,

nis, præstantiaq; ejus, quâ antecellimus bestiis, à quâ omne honestum decorumq; trahitur, & ex qua ratio inveniendi officii exquiritur: altera autem, quæ propriè singulis est tributa. Ut enim in corporibus magnæ dissimilitudines sunt (alios enim videmus velocitate ad cursum, alios viribus ad luctandum valere: itémque in formis aliis dignitatem inesse, aliis venustatem) sic in animis existunt etiam majores varietates. Erat in L. Crasso & in L. Philippo mulcus lepos: major etiam magisque de industria in C. Cæsare, Lucii filio. At iisdem temporibus in M. Scauro, & in M. Druso adolescente, singularis severitas: in C. Lælio multa hilaritas; in ejus familiari Scipione ambitio major, vita tristior. De Græcis autem, dulcem & facetum, festivique sermonis, atque in omni oratione stimulatorem, quem *ἑσπέρων* Græci nominaverant, Socratem accepimus: contrà, Pythagoram & Periclem, summam auctoritatem consecutos, sine ulla hilaritate. Callidum Hannibalem ex Pœnorum; ex nostris ducibus Q. Maximum accepimus; facile celare, tacere, dissimulare, infidiari, præcipere hostium consilia. In quo genere Græci Themistoclem & Phœream Jasonem cæteris anteponunt. In primisque versutum & callidum factum Solonis, qui, quod & tutior vita ejus esset, & plus aliquantò reip. prodesset, fure se simulavit. Sunt his alii multùm dispares, simplices & aperti: qui nihil ex occulto, nihil ex insidiis agendum putant, veritatis cultores, fraudis inimici: itémque alii, qui quidvis perpetuantur, cuivis deserviant, dum, quod velint, consequantur: ut Syllæ M. Crassum videbamus. Quo in genere versutissimum & patientissimum Lacedæmonium Lysandrum accepimus. Contràq; Callicratidam, qui præfectus classis proximus post Lysandrum fuit. Itémque in sermonibus alium quemque, quamvis præpotens sit, efficere, ut unus de multis

multis esse videatur. Quod in Catulo, & in patre, & in filio; idémque in Q. Mutio Mancina vidimus. Audivi ex majoribus natu hoc idem fuisse in P. Scipione Nasica: contráque patrem ejus, illum, qui T. Gracchi conatus perditos vindicavit, nullam comitatem habuisse sermonis: nè Xenocratem quidem, severissimum philosophorum, ob eámque rem ipsam magnum clarúmque fuisse. Innumerabiles aliæ dissimilitudines sunt naturæ morúmque, minimè tamen vituperandorum. Admodum autem tenenda sunt sua cuique, non vitiosa, sed tamen propria, quò faciliùs decorum illud, quod quærimus, retineatur. Sic enim est faciendum, ut contra universam naturam nihil contendamus: eâ tamén conservatâ, propriam naturam sequamur: ut, etiam si sint alia graviora atque meliora, tamen nos studia nostra naturæ regulâ metiamur. Neque enim attinet repugnare naturæ, nec quidquam sequi, quod assequi non queas. Ex quo magis émergit, quale sit decorum illud, ideo, quia nihil decet *invitâ* (ut aiunt) *Minervâ*, id est, adversante & repugnante naturâ. Omnino si quidquam est decorum, nihil est profectò magis, quàm æquabilitas universæ vitæ, tum singularum actionum: quam conservare non possis, si aliorum naturam imitans omittas tuam. Ut enim sermone eo debemus uti, qui notus est nobis, ne, ut quidam, Græcâ verba inculcantes jure optimo irrideamur: sic in actiones omnémque vitam nullam discrepantiam conferre debemus. Atque hæc differentia naturarum tantam habet vim, ut nonnunquam mortem sibi ipse consciscere alius debeat, alius in eadem causa non debeat. Num enim alia in causa M. Cato fuit, aliâ cæteri, qui se in Africa Cæsari tradiderunt? Atqui cæteris forsitan vitio datum esset, si se interemissent, propterea quòd eorum vita lenior, & mores fuerant faciliores: Catoni autem cùm incredibilem tribuisset natura gravitatem, eámque ipse perpetuâ

con-

constantiâ roboravisset, semperque in proposito, susceptoque consilio permanisset, moriendum potius, quàm tyranni vultus adspiciendus fuit. Quàm multa passus est Ulysses in illo errore diuturno, cum & mulieribus (si Circe & Calypso mulieres appellandæ sunt) inserviret, & in omni sermone omnibus affabilem & jucundum se esse vellet? domi verò etiam contumelias servorum, ancillarumque; pertulit, ut ad id aliquando, quod cupiebat, perveniret. At Ajax, quo animo traditur, millies optere mortem, quàm illa perpeti maluisset. Quæ contemplantes expendere oportebit, quid quisque habeat sui: eaque moderari, nec velle experiri, quàm se aliena deceant. Id enim maximè quemque decet, quod est cujusque maximè suum. Suum igitur quisque noscat ingenium, acrimque se & bonorum & vitiorum suorum judicem præbeat: ne scenici plus, quàm nos, videantur habere prudentiæ. Illi enim non optimas, sed sibi accommodatissimas fabulas eligunt: qui voce freti sunt, Epigonos, Medumque: qui gestu, Menalippam, Clytemnestram: semper Rupilius, quem ego memini, Antiopam: non sæpe Æsopus Ajacem. Ergo histrio hoc videbit in scena, non videbit vir sapiens in vita? Ad quas igitur res aptissimi erimus, in iis potissimum elaborabimus. Sin aliquando necessitas nos ad ea detruferit, quæ nostri ingenii non erunt, omnis adhibenda erit cura, meditatio, diligentia, ut ea, si non decorè, at quàm minimùm indecorè facere possimus. Nec tam est enitendum, ut bona, quæ nobis data non sint, sequamur, quàm ut vitia fugiamus.

Decorum ab iis, quæ nobis fortuna attribuit, quæve nobis judicio ipsi adscivimus.

AC duabus iis personis, quæ suprâ dixi, tertia adjungitur, quam casus aliquis, vel tempus imponit: quarta etiam, quam nobismet ipsis judicio

D

nostro

nostro accommodamus. Nam regna, imperia, nobilitates, honores, divitiæ, opes, eaque, quæ sunt his contraria, in casu sita, temporibus gubernantur. Ipsi autem gerere quam personam velimus, à nostra voluntate profiscitur. Itaque se alii ad philosophiam, alii ad jus civile, alii ad eloquentiam applicant: Ipsarumque virtutum in aliâ alius mavult excellere. Quorum verò patres, aut majores aliquâ gloriâ præstiterunt, ii student plerumque eodem in genere laudis excellere: ut Q. Mutius, P. filius, in jure civili; Pauli filius Africanus in re militari. Quidam autem ad eas laudes, quas à patribus acceperunt, addunt aliquam suam: ut hic idem Africanus eloquentiâ cumulavit bellicam gloriâ. Quod idem fecit Timotheus, Cononis filius, qui, cum belli laude non inferior fuisset, quam pater; ad eam laudem, doctrinæ & ingenii gloriâ adjecit. Fit autem interdum, ut nonnulli, omisâ imitatione majorum, suum quoddam institutum consequantur: maximèque in eo plerumque elaborant ii, qui magna sibi proponunt, obscuris orti majoribus. Hæc igitur omnia, cum quaerimus, quid deceat, complecti animo, & cogitatione debemus.

Constituendum genus vitæ, & institutum.

IN primis autem constituendum est, quos nos, & quales esse velimus, & in quo genere vitæ: qua deliberatio est omnium difficillima. Ineunte enim adolescentiâ, cum est maxima imbecillitas consilii, tum id sibi quisque genus ætatis degendæ constituit, quod maximè adamavit. Itaque antè implicatur aliquo certo genere cursuque vivendi, quam potuit, quid optimum esset, judicare. Nam quod Herculem Prodicium dicunt, ut est apud Xenophontem, cum primùm pubesceret (quod tempus à natura ad deligendum, quam quisque viam vivendi

vendi sit ingressurus, datum est) exisse in solitudinem, atque ibi sedentem, diu secum, multumque dubitasse, cum duas cerneret vias, unam Voluptatis, alteram Virtutis, utram ingredi melius esset; hoc Herculi, Jovis fatu edito, potuit fortasse contingere: nobis non item, qui imitamur, quos cuique visum est, atque ad eorum studia institutaque impellimur. Plerique autem parentum præceptis imbuti, ad eorum consuetudinem, moremque deducimur. Alii multitudinis judicio feruntur, quæque majori parti pulcherrima videntur, ea maxime exoptant. Nonnulli tamen sive felicitate quadam, sive bonitate naturæ, sive parentum disciplinâ, rectam vitæ secuti sunt viam. Illud autem maxime rarum genus est eorum, qui aut excellentis ingenii magnitudine, aut præclarâ eruditione atque doctrinâ, aut utraq; re ornati, spatium etiam deliberandi habuerunt, quem potissimum vitæ cursum sequi vellent: in qua deliberatione ad suam cujusque naturam consilium est omne revocandum. Nam cum in omnibus quæ aguntur, ex eo modo, quo quisque natus est, (ut supra dictum est) quid deceat, exquirimus; tum in tota vita constituenda multò est ei rei cura major adhibenda, ut constare in vitæ perpetuitate possimus nobismet ipsis, nec in ullo officio claudicare. Ad hanc autem rationem quoniam maximam vim natura habet, fortuna proximam, utriusque omnino ratio habenda est in deligendo genere vitæ; sed naturæ magis. Multò enim & firmitior est, & constantior; ut fortunam nonnumquam tamquam ipsa mortalis cum immortalis natura pugnare videatur. Qui igitur ad naturæ suæ non vitiosæ genus consilium vivendi omne contulerit, is constantiam teneat. Id enim maxime debet; nisi fortè se intellexerit errasse in deligendo genere vitæ. Quod si acciderit (potest autem accidere) facienda morum institutorumque mutatio est. Eam mutationem, si tempora adjuvabunt, fa-

cilius commodiusque faciemus. Sin minus, sensim erit pedetentimque facienda: ut amicitias, quæ minus delectent, & minus probentur, magis decere censent sapientes sensim disfluere, quàm repentè præcidere. Commutato autem genere vitæ, omni ratione curandum est, ut id bono consilio fecisse videamur. Sed quoniam paulò antè dictum est, imitandos esse majores; primùm illud exceptum sit, ne vitia sint imitanda: deinde, si natura non feret, ut quædam imitari possint, ut superioris Africani filius, qui hunc Paulo natum adoptavit, propter infirmitatem valetudinis non tam potuit patris similis esse, quàm ille fuerat sui. Si igitur non poterit sive causas defendere, sive populum concionibus tenere, sive bella gerere: illa tamen præstare debet, quæ erunt in ipsius potestate, justitiam, fidem, liberalitatem, modestiam, temperantiam, quod minus ab eo id, quod desit, requiratur. Optima autem hæreditas à patribus traditur liberis, omnique patrimonio præstantior, gloria virtutis, rerumque gestarum: cui dedecori esse, nefas & impium judicandum est. Et quoniam officia non eadem disparibus ætatibus tribuuntur, aliæque sunt juvenum, alia seniorum; aliquid etiam de hac distinctione dicendum est.

Adolescentiam quæ propriè deceant.

EST igitur adolescentis majores natu vereri, exque his deligere optimos & probatissimos, quorum consilio atque auctoritate nitatur. Ineuntis enim ætatis inscientia senum constituenda & regenda prudentiâ est. Maximè autem hæc ætas à libidinibus arcenda est, exercendæque in labore, patientiæque & animi & corporis; ut eorum & in bellicis, & civilibus officiis vigeat industria. Atque etiam cum relaxare animos, & dare se jucunditati volent, caveant intemperantiam, meminerint

minerint verecundiæ; quod erit facilius, si in ejusmodi quidem rebus majores natu interesse velint.

Senectutem quæ deceant maximè.

Senibus autem labores corporis minuendi, exercitationes animi etiam augendæ videntur. Danda verò opera, ut & amicos, & juventutem, & maximè rempub. consilio & prudentia quam plurimum adjuvent. Nihil autem magis cavendum est senectuti, quàm ne languori se desidæ- quæ dedat. Luxuria verò cùm omni ætati turpis, tùm senectuti scdissima est. Sin autem libidinum etiam intemperantia accesserit, duplex malum est, quodd & ipsa senectus concipit dedecus, & facit adolescentium impudentiorem intemperantiam.

Magistratûs personam quæ deceant.

AC ne illud quidem alienum est, de magistratuum, de privatorum, de civium, de peregrinorum officiis dicere. Est igitur proprium munus magistratûs, intelligere, se gerere personam civitatis, deberéque ejus dignitatem & decus sustinere, servare leges, jura describere, ea fidei suæ commissa meminisse. Privatum autem oportet æquo & pari cum civibus jure vivere, neq; submissum & abjectum, neque se efferentem: tum in rep. ea velle, quæ tranquilla & honesta sint. Talem enim & sentire bonum civem, & dicere solemus. Peregrini autem & incolæ officium est, nihil præter suum negotium agere, nihil de alieno anquirere, miniméque in aliena esse rep. curiosum. Ita ferè officia reperientur, cum quæretur, quid deceat, & quid aptum sit personis, temporibus, ætatibus. Nihil est autem, quod tam deceat, quàm

in omni re gerenda, consilioque capiendo servare constantiam.

Decorum à cultu, motuque corporis.

SED quoniam decorum illud in omnibus facis & dictis, in corporis deniq; motu & statu cernitur, idq; positum est in tribus rebus, formositate, ordine, ornatu ad actionem apto, difficilibus ad eloquendum, sed satis erit intelligi. In his autem tribus continetur cura etiam illa, ut probeamur iis, quibuscum, & apud quos vivamus: his quoque de rebus pauca dicantur.

Quasdam corporis partes indecore ostendi: res item quasdam inhoneste vel fieri palam, vel aperte nominari.

PRincipio, corporis nostri magnam natura ipsa videtur habuisse rationem, quæ formam nostram reliquâmq; figuram, in qua esset species honesta, posuit in promptu: quæ partes autem corporis ad naturæ necessitatem datæ, adspectum essent deformem habituræ ac turpem, eas contexit, atque abdidit. Hanc naturæ tam diligentem fabricam imitata est hominum verecundia. Quæ enim natura occultavit, eadem omnes, qui sanâ mente sunt, remouent ab oculis, ipsiq; necessitati dant operam ut quàm occultissimè pareant: quarumq; partium corporis usus sunt necessarii, eas neque partes, neque earum usus suis nominibus appellat: quòdque facere turpe non est, modo occultè; id dicere obscœnum est. Itaque nec aperta actio rerum illarum petulantia vacat, nec orationis obscœnitas. Nec verò audiendi sunt Cynici, aut si qui fuerunt Stoici pænè Cynici, qui reprehendunt, & irrident, quòd ea, quæ re turpia non sint, nominibus ac verbis flagitiosa ducamus: illa autem, quæ turpia sint, nomini-

nominibus appellemus suis. Latrocinari, fraudare, adulterare re turpe est: sed dicitur non obscenè: liberis dare operam re honestum est, nomine obscenum: pluráque in eam sententiam ab eisdem contra verecundiam disputantur: Nos autem naturam sequamur, & ab omni, quod abhorret ab oculorum auriumque approbatione, fugiamus. Status, incessus, sessio, accubitio, vultus, oculi, manuum motus, teneant illud decorum. Quibus in rebus duo maximè sunt fugienda: nequid effœminatum, aut molle, & nequid durum, aut rusticum sit. Nec verò histrionibus oratoribûsque concedendum est, ut iis hæc apta sint, nobis dissoluta. Scenicorum quidem mos tantam habet veteri disciplinâ verecundiam, ut in scenam sine subligaculo prodeat nemo. Verentur enim, nè, si quo casu evenerit, ut corporis partes quædam aperiantur, adspiciantur non decore. Nostro quidem more cum parentibus puberes filii, cum soceris generi non lavantur. Retinenda est igitur hujus generis verecundia, præsertim naturâ ipsâ magistrâ & duce.

Quæ forma virum, quæ fœminam deceat, & quatenus utrique colenda: quid item gestus, quis motus decorus.

CUM autem pulchritudinis duo genera sint, quorum in altero venustas sit, in altero dignitas; venustatem muliebrem ducere debemus; dignitatem virilem. Ergo & à forma removeatur omnis viro non dignus ornatus: & huic simile vitium in gestu motûq; caveatur. Nam & palæstrici motus sæpe sunt odiosiores; & histrionum nonnulli gestus inepti non vacant offensione: & in utroque genere, quæ sunt recta & simplicia laudantur. Formæ autem dignitas coloris bonitate tuenda est: color exercitationibus corporis. Adhibenda est præterea munditia non odiosa, neque exquisita nimis; tantùm quæ

fugiat agrestem & inhumanam negligentiam. Eadem ratio est habenda vestitûs: in quo, sicut in ple-
risque rebus, mediocritas optima est. Cavendum
est autem, ne aut tarditatibus utamur in gressu mol-
lioribus, ut pomparum ferculis similes esse videamur,
aut in festinationibus suscipiamus nimias ce-
leritates: quæ cum fiunt, anhelitus moventur, vul-
tus mutantur, ora torquentur: ex quibus magna
significatio fit, non adesse constantiam. Sed multò
etiam magis elaborandum est, ne animi motus à
natura recedant: quod adsequemur, si cavebimus,
ne in perturbationes atque exanimationes incida-
mus, & si attentos animos ad decoris conservatio-
nem tenebimus. Motus autem animorum duplices
sunt, alteri cogitationis, alteri appetitûs. Cogita-
tio in vero exquirendo maximè versatur: appetitus
impellit ad agendum. Curandum est igitur, ut co-
gitatione ad res quàm optimas utamur; appetitum
rationi obedientem præbeamus.

Duplex orationis genus; rhetoricum & quotidianum.

ET quoniam magna vis orationis est, eaq; duplex;
altera contentionis, altera sermonis: conten-
tio disceptationibus tribuatur iudiciorum, concio-
num, senatûs: sermo in circulis, disputationibus,
congressionibus familiarium versetur: persequatur
etiam convivia. Contentionis præcepta rhetorum
sunt; nulla sermonis: quamquam haud scio an pos-
sint hæc quoq; esse. Sed discipulorum studiis inveni-
untur magistri, huic autem qui studeant sunt nulli;
rhetorum turbâ referta omnia: quamquam quæ
verborum sententiarumq; præcepta sunt, eadem ad
sermonem pertinebunt. Sed cum orationis indicem
vocem habeamus, in voce autem duos sequamur,
ut clara sit, ut suavis: utrumq; omnino à natura
petendum est: verum alterum exercitatio augebit,
alterum imitatio pressè loquentium & leniter. Nihil
aliud

aliud fuit in Catulis, ut eos exquisito iudicio putares uti litterarum; quamquam erant litterati: sed & alii. Hi autem optimè uti linguâ Latinâ putabantur. Sonus erat dulcis, litteræ neq; expressæ, neq; oppressæ, ne aut obscurum esset, aut putidum. Sine contentione vox, nec languens, nec canora. Uberior oratio L. Crassi, nec minùs faceta: sed bene loquendi de Catulis opinio non minor. Sale verò & facetiis Cæsar, Catuli patris frater, vicit omnes: ut in ipso illo forensi genere dicendi contentiones aliorum sermone vinceret. In omnibus igitur his elaborandum est, si in omni re quid deceat exquirimus.

Sermo familiaris quemadmodum moderandus.

SIT igitur hic sermo, in quo Socratici maximè excellunt, lenis, minimèq; pertinax; insit in eo lepos, nec verò, tamquam in possessionem suam venerit, excludat alios: sed cùm reliquis in rebus, tum in sermone communi, vicissitudinem non iniquam putet. Ac videat in primis, quibus de rebus loquatur: si seriis, severitatem adhibeat; si jocosis, leporem. In primisq; provideat, ne sermo vitium aliquod indicet inesse moribus: quod maximè tum solet evenire, cùm studiosè de absentibus detrahendi causâ, aut per ridiculum, aut severè, maledicè, contumeliosèq; dicitur. Habentur autem plerumq; sermones aut de domesticis negotiis, aut de repub. aut de artium studiis atq; doctrina. Danda igitur opera est, ut etiam si aberrare ad alia cœperit, ad hæc revocetur oratio: sed, utcumq; aderunt res. Neq; enim omnes iisdem de rebus, nec omni tempore, nec similiter delectamur. Animadvertendum est etiam, quatenus sermo delectationem habeat, &, ut incipiendi ratio fuerit, ita sit desinendi modus. Sed quomodo in omni vita rectissimè præcipitur, ut perturbationes fugiamus,

mus, id est, motus animi nimios, rationi non obtemperantes: sic ejusmodi motibus sermo debet vacare, ne aut ira existat, aut cupiditas aliqua, aut pigritia, aut ignavia, aut tale aliquid appareat. Maximèq; curandum est, ut eos, quibuscum sermonem conferemus, & vereri, & diligere videamur. Objurgationes etiam nonnunquam incidunt necessariæ, in quibus utendum est fortasse & vocis contentione majore, & verborum gravitate actiore. Id agendum etiam, ut ne ea facere videamur irati: sed, ut ad urendum & secandum, sic & ad hoc genus castigandi rarò invitiq; veniemus; nec unquam, nisi necessariò, si nulla reperietur alia medicina. Sed tamen ira procul absit, cum qua nihil rectè fieri, nihil consideratè potest. Magna autem ex parte clementi castigatione licet uti, gravitate tamen adjunctâ, ut & severitas adhibeatur, & contumelia repellatur. Atq; etiam illud ipsum, quod acerbitatis habet objurgatio, significandum est, ipsius causâ, qui objurgetur, susceptum esse. Rectum est autem etiam in illis contentionibus, quæ cum inimicissimis fiunt, etiam si nobis indigna audiamus, tamen gravitatem retinere, iracundiam repellere. Quæ enim cum aliqua perturbatione fiunt, nec constanter fieri possunt, nec iis, qui ad sunt, probari. Deforme etiam est de se ipso prædicare, falsa præsertim, & cum irrisione audientium, imitari militem gloriosum.

In ædificiis extruendis qui modus.

ET quoniam omnia persequimur (volumus quidem certè) dicendum est etiam, qualem hominis honorati & principis domum placeat esse, cujus finis est usus, ad quem accommodanda est ædificandi descriptio: & tamen adhibenda dignitatis commoditatq; diligentia. Cn. Octavio, qui primus ex illâ
familiâ

familiâ consul factus est, honori fuisse accepimus, quod præclaram ædificasset in Palatio, & plenam dignitatis domum; quæ cum vulgò videretur, suffragata domino, novo homini, ad consulatum putabatur. Hanc Scaurus demolitus, accessionem adjunxit ædibus. Itaq; ille in suam domum consulatum primus attulit: hic summi & clarissimi viri filius, in domum multiplicatam, non repulsam solum retulit, sed ignominiam, etiam calamitatem. Ornanda est enim dignitas domo, non ex domo tota quærenda: nec domo dominus, sed domino domus honestanda est. Et ut in cæteris habenda ratio non sui solum, sed etiam aliorum: sic in domo elari hominis, in quam & hospites multi recipiendi, & admittenda hominum cujusq; modi multitudo, adhibenda est cura laxitatis. Aliter ampla domus dedecori domino sæpe fit, si est in ea solitudo. Et maxime, si aliquando alio domino solita est frequentari. Odiosum est enim cum à prætereuntibus dicitur:

O domus antiqua, heu quàm dispari dominare domino!

quod quidem his temporibus in multis licet dicere. Cavendum autem est, præsertim si ipse ædifices, ne extra modum sumptu & magnificentia proceeds: quo in genere multum mali etiam in exemplo est: studiosè enim plerique, præsertim in hanc partem, facta principum imitantur: ut L. Luculli summi viri virtutem quis? At quàm multi vilarum magnificentiam imitati sunt? Quarum quidem certè est adhibendus modus, ad mediocritatemq; revocandus: eademq; mediocritas ad usum cultumque vitæ referenda est. Sed hæc hactenus.

Tria omni in vita servanda.

IN omni autem actione suscipiendâ tria sunt tenenda: primum, ut appetitus rationi pareat, quo

quo nihil est ad officia conservanda accommodatius: deinde, ut animadvertatur, quanta illa res sit, quam efficere velimus: ut néve major, néve minor, cura & opera suscipiatur, quàm causa postulet. Tertium est, ut caveamus, ut ea, quæ pertinent ad liberalem speciem & dignitatem, moderata sint. Modus autem est optimus decus ipsum tenere, de quo antè diximus, nec progredi longiùs. Horum tamen trium præstantissimum est, appetitum obtemperare rationi.

Decorum à loco & tempore.

DEinceps de ordine rerum, & temporum opportunitate dicendum est. Hac autem scientia continetur ea, quam Græci *ὑποτάξις* nominant; non hæc, quam interpretamur modestiam: quo in verbo modus inest: sed illa est *ὑποτάξις*, in qua intelligitur ordinis conservatio. Itaque, ut eandem nos modestiam appellemus, sic definitur à Stoicis, ut modestia sit scientia earum rerum, quæ aguntur, aut dicuntur, loco suo collocandarum. Itaque videtur eadem vis ordinis & collocationis fore. Nam & ordinem sic definiunt, compositionem rerum aptis & accommodatis locis. Locum autem actionis, opportunitatem temporis esse dicunt. Tempus autem actionis opportunum, Græce *ὑποκρίσις*, Latine appellatur occasio. Sic fit, ut modestia hæc, quam ita interpretamur, ut dixi, scientia sit opportunitatis idoneorum ad agendum temporum. Sed potest eadem esse prudentiæ definitio, de qua principio diximus. Hoc autem loco de moderatione, & temperantia, & earum similibus virtutibus quærimus. Itaque, quæ erant prudentiæ propria, suo loco dicta sunt. Quæ autem harum virtutum, de quibus jamdiu loquimur, quæ pertinent ad verecundiam, & ad eorum ap-
pro-

probationem, quibuscum vivimus, nunc dicenda sunt.

Quid, quo loco ac tempore deceat, dedecâtque.

Talis est igitur ordo actionum adhibendus, ut quemadmodum in oratione constanti, sic in vita omnia sint apta inter se & convenientia. Turpe est enim valdèq; vitiosum, in re severâ convivii dicta, aut delicatum aliquem inferre sermonem. Bene Pericles, cùm haberet collegam in prætura Sophoclem poetam, hîq; de communi officio convenissent, & casu formosus puer præteriret, dixissetq; Sophocles, O puerum pulchrum, Pericle! At enim prætorem, Sophocle, decet non solum manus, sed etiam oculos abstinentes habere. Atque hoc idem Sophocles si in athletarum probatione dixisset, iusta reprehensione caruisset. Tanta vis est & loci, & temporis. Ut si quis, cùm causam sit acturus, in itinere, aut in ambulatione secum ipse meditetur, aut si quid aliud attentius cogitet, non reprehendatur: at hoc idem si in convivio faciat, inhumanus videatur, inscitiâ temporis. Sed ea, quæ multum ab humanitate discrepant, ut, si quis in foro cantet, aut si qua est alia magna perveritas, facilè apparent, nec magnopere admonitionem & præcepta desiderant. Quæ autem parva videntur esse delicta, neq; à multis intelligi possunt, ab iis est diligentius declinandum: ut in fidibus, aut in tibiis, quamvis paulum discrepent, tamen id à sciente animadverti solet: sic videndum est in vita, ne fortè quid discrepet; vel multò etiam magis, quò major & melior actionum, quàm sonorum concentus est. Itaq; ut in fidibus musicorum aures vel minima sentiunt: sic nos, si graves ac diligentes esse volumus, animadversores vitiorum, magna sæpe intelligemus ex parvis. Ex oculorum obtutu, ex superciliorum aut re-

remissione, aut contractione, ex mœstitia, ex hilaritate, ex risu, ex locutione, ex reticentia, ex contentione vocis, ex submissione, ex cæteris similibus, facillè judicabimus, quid eorum apertè fiat, quid ab officio naturâq; discrepet. Quò in genere non est incommodum, quale quodq; eorum sit, ex aliis judicare? ut si quid dedeceat alios, vitemus & ipsi. Fit enim nescio quo modo, ut magis in aliis cernamus, quàm in nobismet ipsis, si quid delinquitur. Itaq; facillimè corriguntur in discendo, quorum vitia imitantur, emendandi causâ, magistri. Nec verò alienum est, ad ea eligenda, quæ dubitationem afferunt, adhibere doctos homines, vel etiam usu peritos, &, quid his de quoq; officii genere placeat, exquirere. Major enim pars eo ferè deferri solet, quò à natura ipsa deducitur. In quibus videndum est, non modò quid quisque loquatur, sed etiam quid quisque sentiat, atque etiam qua de causa quid quisque sentiat. Ut enim pictores, & ii, qui signa fabricantur, & verò etiam poetæ, suum quisque opus à vulgo considerari vult; ut, si quid reprehensum sit à pluribus, id corrigatur: hîq; & secum, & cum aliis, quid in eo peccatum sit, exquirunt: sic aliorum judicio permulta nobis & facienda, & non facienda, & mutanda, & corrigenda sunt. Quæ verò more aguntur, institutisq; civilibus, de iis nihil est præcipiendum. Illa enim ipsa præcepta sunt: nec quemquam hoc errore duci oportet, ut, si quid Socrates aut Aristippus contra morem consuetudinemq; civilem fecerint, locutivè sint, idem sibi arbitretur licere. Magnis illi, & divinis bonis hanc licentiam assequebantur. Cynicorum verò ratio tota est ejicienda. Est enim inimica verecundiæ, sine qua nihil rectum esse potest, nihil honestum. Eos autem, quorum vita perspecta in rebus honestis atq; magnis est, bene de repub. sentientes, ac bene meritos aut merentes, sicut aliquo honore aut imperio

imperio affectos observare & colere debemus: tribuere etiam multum senectuti: cedere iis, qui magistratum habebunt: habere delectum civis & peregrini: in ipsosque peregrino, privatimne an publice venerit: ad summam (ne agam de singulis) communem totius generis hominum conciliationem & consociationem colere, tueri, servare debemus.

Quæ artes, & qui quæstus sordidi: qui contra liberales.

JAM de artificiis & quæstibus, qui liberales habendi, qui sordidi sint, hæc ferè accipimus. Primum improbantur ii quæstus, qui in odia hominum incurrunt: ut portitorum, scæneratorum. Illiberales autem & sordidi quæstus mercenariorum omnium, quorum operæ, non quorum artes emuntur. Est enim illis ipsa merces auctoramentum servitutis. Sordidi etiam putandi, qui mercantur à mercatoribus, quod statim vendant. Nihil enim proficiunt, nisi admodum mentiantur. Nec verò quidquam est turpius vanitate. Opificesque omnes in sordida arte versantur. Nec enim quidquam ingenuum potest habere officina. Minimèque artes hæc probanda, quæ ministræ sunt voluptatum, cetarii, lanii, coqui, factores, piscatores, ut ait Terentius. Adde huc, si placet, unguentarios, saltatores, totumque ludum talarium. Quibus autem artibus aut prudentia major inest, aut non mediocris utilitas quæritur, ut medicina, ut architectura, ut doctrina rerum honestarum, hæc sunt iis, quorum ordini conveniunt, honestæ. Mercatura autem, si tenuis est, sordida putanda est. Sin magna & copiosa, multa undique apportans, multisque sine vanitate impertiens: non est admodum vituperanda. Atque etiam, si satiata quæstu, vel contenta potius, ut sæpe ex alto in portum,

portum, ex ipso portu se in agros possessionesque contulerit, videtur jure optimo posse laudari. Omnium autem rerum, ex quibus aliquid acquiritur, nihil est agriculturâ melius, nihil uberius, nihil dulcius, nihil homine, nihil libero dignius. De qua, quoniam in Catone majore satis multa diximus, illinc assumes quæ ad hunc locum pertinebunt.

E duobus honestis utrum honestius.

SED ab iis partibus, quæ sunt honestatis, quemadmodum officia ducerentur, satis expositum videtur. Eorum autem ipsorum, quæ honesta sunt, potest incidere sæpe contentio & comparatio: de duobus honestis utrum honestius: qui locus à Panætio est prætermisus. Nam cum omnis honestas manet à partibus quatuor, quarum una sit cognitionis, altera communitatis, tertia magnanimitatis, quarta moderationis: hæc in deligendo officio sæpe inter se comparentur necesse est. Placet igitur aptiora esse naturæ ea officia, quæ ex communitate, quàm ea, quæ ex cognitione ducantur; idque hoc argumento confirmari potest, quodd, si contigerit ea vita sapienti, ut in omnium rerum affluentibus copiis, quamvis omnia, quæ cognitione digna sunt, summo otio secum ipse consideret & contempletur, tamen, si solitudo tanta sit, ut hominem videre non possit, excedat è vita. Princépsque omnium virtutum illa sapientia, quam σοφία Græci vocant: (prudentiam enim, quam Græci φρόνησις, aliam quamdam intelligimus, quæ est rerum expetendarum fugiendarumque scientia) illa autem sapientia, quam principem dixi, rerum est divinarum atque humanarum scientia: in qua continetur deorum & hominum communitas & societas inter ipsos. Ea si maxima est (ut est certè) necesse est, quod à communitate ducatur officium, id esse maximum. Etenim cognitio contemplatioque

que naturæ manca quodam modo atque inchoata sit, si nulla actio rerum consequatur. Ea autem actio in hominum commodis tuendis maximè cernitur. Pertinet igitur ad societatem generis humani. Ergo hæc cognitioni anteponenda est, atque id optimus quisque re ipsa ostendit, & judicat. Quis enim est tam cupidus in perspiciciendâ cognoscendâque rerum naturâ, ut, si ei tractanti contemplantique res cognitione dignissimas subito sit oblatum periculum discriminque patriæ, cui subvenire opitularique possit, non illa omnia relinquat atque abjiciat, etiam si dinumerare se stellas, aut metiri mundi magnitudinem posse arbitretur? Atque hoc idem in parentis, in amici re, aut periculo fecerit. Quibus rebus intelligitur, studiis officiisque scientiæ præponenda esse officia justitiæ, quæ pertinent ad hominum caritatem, qua nihil homini esse debet antiquius. Atque illi, quorum studia, vitæque omnis in rerum cognitione versata est, tamen ab augendis hominum utilitatibus & commodis non recesserunt. Nam & erudiverunt multos, quod meliores cives, utilioresque rebus suis publicis essent: ut Thebanum Epaminondam, Lysimachum Pythagoreus, Syracusium Dionem Plato, multique multos: nosque ipsi, quidquid ad remp. attulimus, (si modo aliquid attulimus) à doctioribus atque doctrina instructi ad eam, & ornati accessimus. Neque solum vivi atque præsentibus studiosos discendi erudiunt, atque docent: sed hoc idem etiam post mortem monumentis literarum adsequuntur: nec enim locus ullus prætermisus est ab iis, qui ad leges, qui ad mores, qui ad disciplinam reip. pertineret, ut otium suum ad nostrum negotium contulisse videantur. Ita illi ipsi doctrinæ studiis & sapientiæ dediti, ad hominum utilitatem suam intelligentiam prudentiamque potissimum conferunt. Ob eamque causam eloqui copiose, modò prudenter, melius est quam

E

vel

vel acutissimè sine eloquentia cogitare: quòd cogitatio in se ipsa vertitur; eloquentia complectitur eos, quibuscum communitate juncti sumus. Atq; ut apum examina non fingendorum favorum causâ congregantur, sed, cum congregabilia naturâ sint, fingunt favos: sic homines, ac multò etiam magis, naturâ congregati, adhibent agendi cogitandiq; solertiam. Itaq; nisi ea virtus, quæ constat ex hominibus tuendis, id est, ex societate generis humani, attingat cognitionem rerum, solivaga cognitio, & jejuna videatur. Itémq; magnitudo animi, remotâ communitate, conjunctioneq; humanâ, feritas sit quædam & immanitas. Ita sit, ut vincat cognitionis studium consociatio hominum atque communitas. Nec verum est, quod dicitur à quibusdam, propter necessitatem vitæ, quòd ea, quæ natura desideraret, consequi sine aliis, atq; efficere non possemus, idcirco initam esse cum hominibus communitatem & societatem: quòd si omnia nobis, quæ ad victum cultumq; pertinent, quasi virgulâ divinâ, ut aiunt, suppediarentur, tum optimo quisq; ingenio, negotiis omnibus omissis, totum se in cognitione & scientiâ collocaret. Non est ita. Nam & solitudinem fugeret, & socium studii quæreret: tum docere, tum discere vellet, tum audire, tum dicere. Ergo omne officium quod ad conjunctionem hominum, & ad societatem tuendam valet, anteponendum est illi officio, quod cognitione & scientiâ continetur.

Justitiæ, an temperantia potior.

Illud forsitan quærendum sit, num hæc communitas, quæ maximè est apta nature, sit etiam moderationi modestiq; semper anteponenda. Non placet. Sunt enim quædam ita scæda, partim ita flagitiosa, ut ea ne conservandæ quidem patriæ causâ sapiens facturus sit. Ea Posidonius collegit per multa, sed ita tetra quædam, ita obscœna, ut dicto quoq;

quoq; videantur turpia.. Hæc igitur non suscipiet reip. causâ, ne resp. quidem pro se suscipi velit. Sed hoc commodius se res habet, quod non potest accidere tempus, ut intersit reip. quidquam illorum facere sapientem. Quare hoc quidem effectum sit, in officiis deligendis, id genus officiorum excellere, quod teneatur hominum societate. Etenim cognitionem prudentiâmq; sequitur considerata actio. Ita fit, ut agere consideratè pluri sit, quàm cogitare prudenter. Atq; hæc quidem hætenus. Patet factus est enim locus ipse, ut non sit difficile in exquirendo officio, quod cuiq; sit præponendum, videre. In ipsa autem communitate sunt gradus officiorum, ex quibus, quid cuiq; præstet, intelligi possit: ut prima diis immortalibus; secunda patriæ; tertia parentibus, deinceps gradatim reliquis debeantur. Quibus ex rebus breviter disputatis intelligi potest, non solum id homines solere dubitare, honestumne an turpe sit: sed etiam, duobus propositis honestis, utrum honestius. Hic locus à Panætio est, ut supra dixi, prætermisus. Sed jam ad reliqua pergamus.

M. TULLII CICERONIS

DE

OFFICIIS

AD

MARCUM FILIUM.

LIBER SECUNDUS.

Argumentum per D. Erasmus Rotterod.

Superiore libro duas propositæ initio divisionis partes absolvit, quid honestum, quid contra; & in beneficiis, utrum honestius. In hoc de alteris duabus promittit, quid utile, quid inutile; tum inter utilia utrum utilius, aut quid utilissimum: deinde instantiæ reprehensionem deprecatur, quod à civili vita, quam sæpe prætulerit, nunc ad otium studiorum se convertit: tum cur ad philosophiam potius, quam aliud studiorum genus: postremo, cur Academicus de Officiis præcipiat, rationem reddit.

Quemadmodum officia ducerentur ab honestate, Marce fili, atq; ab omni genere virtutis, satis explicatum arbitror libro superiore. Sequitur, ut hæc officiorum genera persequar, quæ pertinent ad vitæ cultum, & ad earum rerum, quibus utuntur homines, facultatem, ad opes

ad

ad copias. In quo tum quæri dixi, quid utile, quid inutile: tum ex utilibus quid utilius, aut quid maximè utile. De quibus dicere aggrediar, si pauca priùs de instituto, ac de iudicio meo dixerò. Quamquam enim libri nostri complures non modò ad legendi, sed etiam ad scribendì studium excitaverunt, tamen interdum vereor, ne quibusdam bonis viris philosophiæ nomen sit invisum, mirenturq; in ea tantum me operæ & temporis ponere. Ego autem, quamdiu resp. per eos gerebatur, quibus se ipsa commiserat, omnes meas curas cogitationesque in eam conferebam: cùm autem dominatu unius omnia tenerentur, neque esset usquam consilio, aut auctoritati locus, socios denique tuendæ reip. summos viros amississem, nec me angoribus dedidi, (quibus essem confectus, nisi iis restitisssem) nec rursus indignis homine docto voluptatibus. Atque utinam resp. stetisset quo cœperat statu, nec in homines non tam commutandarum, quàm evertendarum rerum cupidos incidisset. Primùm enim, ut stante rep. facere solebamus, in agendo plus, quàm in scribendo, operæ poneremus: deinde ipsis scriptis non ea, quæ nunc, sed actiones nostras mandarem, ut sæpe fecimus. Cùm autem resp. (in qua omnis mea curâ, cogitatio, opera poni solebat) nulla esset omnino, illæ scilicet litteræ conticuerunt, forenses, & senatoriæ. Nihil agere autem cùm animus non posset, in his studiis ab initio versatus ætatis, existimavi honestissimè molestias posse deponi, si me ad philosophiam retulisssem. Cui cùm multum adolescens discendi causâ temporis tribuisssem, postea quàm honoribus inservire cœpi, meque totum reip. tradidi, tantum erât philosophiæ loci, quantum superfuerat amicorum, & reipub. temporibus, Id autem omne consumebatur in legendo; scribendi otium non erat. Maximis igitur in malis hoc tamen boni affectui videmur, ut ea litteris

mandaremus, quæ nec satis erant nota nostris, & erant cognitione dignissima. Quid est enim, per deos! optabilius sapientiâ? quid præstantius? quid homini melius? quid homine dignius? Hanc igitur qui expetunt, philosophi nominantur: nec quidquam aliud est philosophia, si interpretari velis, quàm studium sapientiæ. Sapientia autem est (ut à veteribus philosophis definitum est) rerum divinarum & humanarum, causarumque, quibus hæ res continentur, scientia: cujus studium qui vituperat, haud sanè intelligo quidnam sit, quod laudandum putet. Nam siue oblectatio quæritur animi, requiesque curarum; quæ conferri cum eorum studiis potest, qui semper aliquid anquirunt, quod spectet & valeat ad bene beatæque-vivendum? siue ratio constantiæ virtutisque ducitur, aut hæc ars est, aut nulla omnino per quam eas assequamur. Nullam dicere maximarum rerum artem esse, cum minimarum sine arte nulla sit, hominum est parum consideratè loquentium, atque in maximis rebus errantium. Si autem est aliqua disciplina virtutis, ubi ea quæretur, cum ad hoc discendi genere discesseris? Sed hæc, cum ad philosophiam cohortamur, accuratius disputari solent: quod alio quodam libro fecimus. Hoc autem tempore tantum nobis declarandum fuit, cur orbati reip. muneribus, ad hoc nos studium potissimum contulissemus. Occurritur autem nobis, & quidem à doctis & eruditis, quærentibus, satisne constanter facere videamur, qui, cum percipi nihil posse dicamus, tamen & aliis de rebus disserere soleamus, & hoc ipso tempore præcepta officii persequamur. Quibus vellem satis cognita esset nostra sententia: non enim sumus ii, quorum vagetur animus errore, nec habeat umquam, quid sequatur. Quæ enim esset ista mens, vel quæ vita potius, non modò disputandi, sed vivendi ratione sublatâ? Nos autem, ut cæteri alia

alia certa, alia incerta esse dicunt, sic ab his dissentientes, alia probabilia, contra alia non probabilia esse dicimus. Quid est igitur, quod me impediat, ea, quæ mihi probabilia videantur, sequi; quæ contra, improbare: atque affirmandi arrogantiam vitantem, fugere temeritatem, quæ à sapientia dissidet plurimum? Contra autem omnia disputatur à nostris, quod hoc ipsum probabile elucere non posset, nisi ex utràque parte causarum esset facta contentio. Sed hæc explanata sunt in Academicis nostris satis, ut arbitror, diligenter. Tibi autem, mi Cicero, quamquam in antiquissimâ, nobilissimâque philosophiâ, Cratippo auctore, versaris, iis simillimo, qui ista præclara pepererunt, tamen hæc nostra, finissima vestris, ignota esse nolui. Sed jam ad instituta pergamus.

Utilitatem non eam hic accipit quam vulgus pecuniario lucro metitur, & commoditate undecunque partâ: sed eam, quæ cum honesto sit conjuncta, & ad vitæ societatem pertineat.

Quinque igitur rationibus propositis officii persequendi, quarum duæ ad decus, honestatēque pertinent; duæ ad comoda vitæ, copias, opes, facultates; quinta ad eligendi iudicium, si quando ea, quæ dixi, pugnare inter se viderentur; honestatis pars confecta est, quam quidem tibi cupio esse notissimam. Hoc autem, de quo nunc agimus, id ipsum est, quod utile appellatur. In quo lapsa consuetudo deflexit de via, sensimque eò deducta est, ut honestatem ab utilitate secernens, & constituerit honestum esse aliquid, quod utile non esset, & utile, quod non honestum; quâ nulla perniciēs major hominum vitæ potuit afferri. Summâ quidem auctoritate philosophi severè sanè atque honestè, hæc tria generâ
E 4. consul

confusa cogitatione distinguunt. Quidquid enim justum sit, id etiam utile esse censent: itémque quod honestum, idem justum. Ex quo efficitur, ut, quidquid honestum sit, idem sit utile. Quod qui parum perspiciunt, hi sæpe, versutos homines & calidos admirantes, malitiam sapientiam judicant: quorum error eripiendus est, opinióque omnis ad eam spem traducenda, ut honestis consiliis, justisque factis, non fraude & malitiâ se intelligant ea, quæ velint, consequi posse.

Ostendit quæ quæquæ ex re commoda aut incommoda capiantur, quæ Græci $\iota\upsilon\chi\epsilon\sigma\sigma\iota\mu\epsilon\tau\alpha$ & $\delta\upsilon\sigma\chi\epsilon\sigma\sigma\iota\mu\epsilon\tau\alpha$ nominant: colligitque quicquid est ferè in vita commodi, aut incommodi, id homini ab homine nasci.

QUÆ ergo ad vitam hominum tuendam pertinent, partim sunt inanima, ut aurum, argentum, ut ea, quæ gignuntur è terra, ut alia ejusdem generis: partim animalia, quæ habent suos impetus, & rerum appetitus. Eorum autem alia rationis expertia sunt, alia ratione utentia. Expertes rationis equi, boves, reliquæ pecudes, apes, quarum opere efficitur aliquid ad hominum usum atque vitam. Ratione autem utentium duo genera ponuntur, unum deorum, alterum hominum. Deos placatos pietas efficiet & sanctitas: proximè autem, & secundum deos, homines hominibus maximè utiles esse possunt. Earumque rerum, quæ noceant & obsint, eadem divisio est. Sed quia deos nocere non putant, his exceptis, homines hominibus obesse plurimùm arbitrantur. Ea enim ipsa, quæ inanima diximus, pleraque sunt hominum operis effecta, quæ nec haberemus, nisi manus & ars accessissent: nec his sine hominum administratione uteremur. Neq; enim valetudinis curatio, neq; navigatio, neq; agricultura, neque frugum fructuumque reliquo-

rum

rum perceptio & conservatio, sine hominum opera ulla esse potuisset. Jam verò & earum rerum, quibus abundaremus, exportatio, & earum, quibus egeremus, inventio, certè nulla esset, nisi his muneribus homines fungerentur. Eadèmq; ratione nec lapides è terra exciderentur ad usum nostrum necessarij: nec ferrum, æs, aurum, argentum, effoderetur penitus abditum. sine hominum labore & manu. Testa verò, quibus & frigorum vis pelleretur, & calorum molestia sedarentur, unde aut initio generi humano dari potuissent, aut postea subveniri, si aut vi tempestatis, aut terræ motu, aut vetustate cecidissent, nisi ~~comparatis~~ vita ab hominibus harum rerum auxilia petere didicisset? Adde ductus aquarum, ~~derivaciones~~ fluminum, agrorum irrigationes, ~~portus~~ oppositas fluctibus, portus manu factos, quæ unde sine hominum opera habere possemus? Ex quibus, multisque aliis perspicuum est, qui fructus, quæque utilitates ex rebus iis, quæ sunt inanimæ, percipiuntur, eas nos nullo modo sine hominum manu atque opera capere potuisset. Qui denique ex bestiis fructus, aut quæ commoditas, nisi homines adjuvarent, percipi posset? Nam & qui principes inveniendi fuerunt, quem ex quaque bellua usum habere possemus, homines certè fuerunt: Nec hoc tempore sine hominum opera aut pascere eas, aut domare, aut tueri, aut tempestivos fructus ex his capere possemus: ab eisdèmq; & eæ, quæ nocent, interficiuntur: & quæ usui possunt esse, capiuntur. Quid enumerem artium multitudinem, sine quibus vita omnino nulla esse potuisset? Quis enim ægris subveniret? quæ esset oblectatio valentium, qui victus, aut cultus, nisi tam multæ nobis artes ministrarent? quibus rebus ex-culta hominum vita tantùm distat à victu & cultu bestiarum. Urbes verò sine hominum cœtu non potuissent nec ædificari, nec frequentari; ex qua

leges, morésque constituti, tum juris æqua descriptio, certaque vivendi disciplina. Quas res & mansuetudo animorum consecuta, & verecundia est: effectumque, ut esset vita munitior; atque ut dando, & accipiendo, mutandisque facultatibus & commodis nullâ re egeremus. Longiores hoc loco sumus, quàm necesse est. Quis est enim, cui non perspicua sint illa, quæ pluribus verbis à Panætio commemorantur, neminem neque ducem belli, nec principem domi, magnas res & salutare sine hominum studiis gerere potuisse? Commemoratur ab eo Themistocles, Pericles, Cyrus, Agcilaus, Alexander, quos negat sine adjumentis hominûm tantas res efficere potuisse. Utitur in re non dubia testibus non necessariis. Atque ut magnas utilitates adipiscimur conspiratione hominum, atque consensu; sic nulla tam detestabilis pestis est, quæ non homini ab homine nascatur. Est Dicæarchi liber de interitu hominum, Peripatetici magni & copiosi: qui, collectis cæteris causis, eluvionis, pestilentia, vastitatis, belluarum etiam repentinæ multitudinis, quarum impetu docet quædam hominum genera esse consumpta: deinde comparat, quantò plures deleti sint homines hominum impetu, id est, bellis, aut seditionibus, quàm omni reliqua calamitate. Cum igitur hic locus nihil habeat dubitationis, quin homines plurimùm hominibus & profint & obfint: primum hoc statuo esse virtutis, conciliare animos hominum, & ad usus suos adjungere. Itaque, quæ in rebus inanimis, quæque in usu & tractatione belluarum fiunt utiliter ad hominum vitam, artibus ea tribuuntur operosis: Hominum autem studia ad amplificationem nostrarum rerum prompta ac parata, virorum præstantium sapientiâ & virtute excitantur. Etenim virtus omnis tribus in rebus ferè vertitur; Quarum una est in perspicendo, quid

quid in quaque re verum sincerumque sit, quid consentaneum cuique, quid consequens, ex quo quidque gignatur, quæ cujusque rei causa sit: alterum cohibere motus animi turbatos, quos Græci *παθή* nominant; appetitionesque, quas illi *ἐπιθυμίαι*, obedi-
entes efficere rationi: tertium iis, quibuscum congregamur, uti moderatè & scienter, quorum studiis ea, quæ natura desiderat, expleta, cumulataque habeamus; per eos denique, si quid importetur nobis incommodi, propulsemus, ulciscamurque eos, qui nocere nobis conati sunt, tantæque pœnâ afficiamus, quantum æquitas humanitasque patitur. Quibus autem rationibus hanc facultatem assequi possumus, ut hominum studia complectamur, eaque teneamus, dicemus, neque ita multò post; sed pauca antè dicenda sint. Magnam vim esse in fortuna in utramque partem, vel secundas ad res, vel adversas, quis ignorat? nam & cùm prospero statu ejus utimur, ad exitus pervehimur optatos: & cùm reflavit, affligimur. Hæc igitur ipsa fortuna cæteros casus rariores habet, primùm ab inanimis procellas, tempestates, naufragia, ruinas, incendia: deinde, à bestiis ictus, morsus, impetus. Hæc ergo, ut dixi, rariora. At verò interitus exercituum, ut proximè trium, sæpe multorum, clades imperatorum, ut nuper summi ac singularis viri: invidiæ præterea multitudinis, atque ob eas, bene meritum sæpe civium expulsionem, calamitates, fugæ: rursusque secundæ res, honores, imperia, victoriæ, quamquam fortuita sunt, tamen sine hominum opibus & studiis neutram in partem effici possunt. Hoc igitur cognito, dicendum est, quonam modo hominum studia ad utilitates nostras allicere atque excitare possumus. Quæ si longior fuerit oratio, cum magnitudine utilitatis comparetur: Ita fortassis etiam brevior videbitur.

Quibus

Quibus rebus commoveantur homines, ut quempiam magistratu dignum putent, eique parere velint.

QUaecunque igitur homines homini tribuunt ad eum augendum, atque honestandum, aut benevolentiae gratiam faciunt, cum aliqua de causa quempiam diligunt: aut honoris, si cuius virtutem suscipiunt, & si quem dignum fortunam quam amplissimam putant: aut cui fidem habent, & bene rebus suis consulere arbitrantur: aut cuius opes metuunt: aut contra a quibus aliquid expectant, ut cum reges popularisve homines largitiones aliquas proponunt: aut postremo pretio ac mercede ducuntur: quae sordidissima est illa quidem ratio, & inquinatissima, & iis, qui eam tenentur, & illis, qui ad eam confugere conantur. Male enim se res habet, cum, quod virtute effici debet, id tentatur pecunia. Sed quoniam nonnunquam hoc subsidium necessarium est, quemadmodum sit utendum eo dicemus, si prius iis de rebus, quae virtuti propiores sunt, dixerimus. Atque etiam subjiiciunt se homines imperio alterius, & potestati de causis pluribus. Ducuntur enim aut benevolentiam, aut beneficiorum magnitudine, aut dignitatis praestantiam, aut spe, sibi id utile futurum, aut metu, ne vi parere cogantur, aut spe largitionis, promissisque capti: aut postremo (ut saepe in nostra repub. videmus) mercede conducti.

Utilissimum iis, qui cum imperio sunt, ab omnibus amari: metui tum turpe, tum minimè tutum.

OMnium autem rerum nec aptius est quidquam ad opes tuendas, quam diligere, nec alienius, quam timeri. Praeclare enim Ennius: Quem metuunt, oderunt: quem quisque odit, perisse

perisse expetit. Multorum autem odiis nullas opes posse obistere, si antea fuit ignotum, nuper est cognitum. Nec verò hujus tyranni solum, (quem armis oppressa pertulit civitas, pareoque cum maximè mortuo) interitus declarat, quantum odium hominum valeat ad pestem; sed reliquorum similes exitus tyrannorum: quorum haud ferè quisquam interitum talem effugit. Malus enim est custos diuturnitatis metus: contraque benevolentia fidelis vel ad perpetuitatem. Sed iis, qui vi oppressos imperio coercent, sit sanè adhibenda sævitia, ut heris in famulos, si aliter teneri non possunt: Qui verò in libera civitate ita se instruunt, ut metuantur, his nihil esse potest demeritius. Quamvis enim demersæ sint leges aliqujus opibus, quamvis timesacta libertas, emergunt tamen hæc aliquando aut judiciiis tacitis, aut occultis de honore suffragiis. Acriores autem morsus sunt intermissæ libertatis, quàm retentiæ. Quod igitur latissimè patet, neque ad incolumitatem solum, sed etiam ad opes & potentiam valet plurimum, id amplectamur, ut metus absit, caritas retineatur; ita facillimè quæ volumus, & privatis in rebus, & in rep. consequemur. Etenim, qui se metui volent, à quibus metuuntur, eosdem metuant ipsi necesse est. Quid enim censemus superiorem illum Dionysium, quo cruciatu timoris angi solitum? qui cultros metuens tonforios, candente carbone sibi adurebat capillum? quid? Alexandrum Pheræum, quo animo vixisse arbitramur? qui (ut scriptum legimus) cum uxorem Theben admodum diligeret, tamen ad eam ex epulis in cubiculum veniens, barbarum, & eum quidem, ut scriptum est, compunctum notis Threiciis, districto gladio jubebat anteire: Præmittébátque de stipatoribus suis, qui scrutarentur arculas muliebres, &, ne quod in vestimentis occultaretur telum, exquirerent. O miserum,

serum, qui fideliorē & barbarum, & stigmati-
am putaret, quā conjugem! nec eum fessellit;
ab ea enim est ipse propter pellicatū suspicio-
nem interfectus. Nec verò ulla vis imperii tanta
est, quæ, premente metu, possit esse diuturna.
Testis est Phalaris, cuius est præter cæteros nobili-
tata crudelitas: qui non ex insidiis interiit, ut is,
quem modò dixi, Alexander: non à paucis, ut
hic noster; sed in quem universa Agrigentinorum
multitudo impetum fecit. Quid? Macedones non-
ne Demetrium reliquerunt, universique se ad Pyr-
rhum contulerunt? Quid? Lacedæmonios injustè
imperantes nonne repentè omnes ferè socii deseru-
erunt, spectatōresque se otiosos præbuerunt Leu-
ctricæ calamitatis? Externa libentiùs in tali re,
quā domestica recordor. Verumtamen quamdiu
imperium populi R. beneficiis tenebatur, non inju-
riis; bella aut pro sociis, aut de imperio gereban-
tur; exitus erant bellorum aut mites, aut necessarii.
Regum, populorum, nationum portus erat & re-
fugium senatus. Nostri autem magistratus im-
peratorēsque ex hac una re maximam laudem
capere studebant, si provincias, si socios æquitate
& fide defendissent. Itaque illud patrociniū
orbis terræ veriùs, quā imperium poterat nomi-
nari. Sensim hanc consuetudinē & disciplinam
jam antea minuebamus, post verò Syllæ victoriam
penitus amissimus. Desitum est enim videri quid-
quam in socios iniquum, cū extitisset in cives tanta
crudelitas. Ergo in illo secuta est honestam causam
non honesta victoria. Est enim ausus dicere, hastā
positā, cū bona in foro venderet & bonorum viro-
rum, & locupletium, & certè civium, prædam
suam se vendere. Secutus est, qui in causā im-
piā, victoriā etiam fœdiore, non singulorum ci-
vium bona publicaret, sed universas provincias
regionēsque uno calamitatis jure comprehende-
ret.

ret. Itaque vexatis & perditis exteris nationibus, ad exemplum amissi imperii portari in triumpho Massiliam vidimus, & ex ea urbe triumphari, sine qua nunquam nostri imperatores ex Transalpinis bellis triumphârunt. Multa præterea commemorarem nefaria in socios, si hoc uno sol quidquam vidisset indignius. Jure igitur plectimur. Nisi enim multorum impunita scelera tulissemus, numquam ad unum tanta pervenisset licentia: à quo quidem rei familiaris ad paucos, cupiditatum ad multos improbos venit hæreditas. Nec verò umquam bellorum civilium semen & causa deerit, dum homines perditæ hastam illam cruentam & meminerint, & sperabunt, quam P. Sylla cùm vibrasset, dictatore propinquo suo, idem sexto tricesimo anno post à sceleratiore hasta non recessit. Alter autem, qui in illa dictatura scriba fuerat, in hac fuit quæstor urbanus. Ex quo debet intelligi, talibus præmiis propositis numquam defutura bella civilia. Itaque parietes urbis modò stant & manent, iique ipsi jam extrema scelera metuentes: Rem verò publicam penitus amissimus: Atq; in has clades incidimus (redeundum est enim ad propositum) dum metui, quàm cari esse & diligi maluimus. Quæ si populo R. injustè imperanti accidere potuerunt, quid debent putare singuli? Quod cùm perspicuum sit, benevolentia vim esse magnam, metûs imbecillam; sequitur, ut differamus, quibus rebus possimus facillimè eam, quam volumus, adipisci cum honore & fide caritatem. Sed eâ non pariter omnes egemus. Nam ad cujusque vitam institutam accommodandum est, à multisne opus sit, an satis à paucis diligi. Certum igitur hoc sit, idque & primùm & maximè necessarium, familiaritates habere fidas amantium nos amicorum, & nostra mirantium. Hæc enim est una res prorsus, ut non multùm differat inter summos & mediocres viros; eaque utrisq; est propemodum comparanda. Honore, & gloriâ, & benevolentia civium

civium fortasse non æquè omnes egent, sed tamen si cui hæc suppetunt, adjuvant aliquantum tum ad cætera, tum ad amicitias comparandas. Sed de amicitia alio libro dictum est, qui inscribitur Lælius. Nunc dicamus de gloria, quamquam ea quoque de re duo sunt nostri libri: Sed attingamus, quandoquidem ea in rebus majoribus administrandis adjuvat plurimum.

Tribus maximè rebus adduci multitudinem, ut honore dignum aliquem ducat; benevolentiam, fidem, & admirationem.

Summa igitur & perfecta gloria constat ex tribus his, si diligit multitudo, si fidem habet, si cum admiratione quadam honore dignos putat. Hæc autem, si est simpliciter breviterque dicendum, quibus rebus pariuntur à singulis, eisdem ferè à multitudine. Sed est alius quoque quidam aditus ad multitudinem, ut in universorum animos tanquam influere possimus.

Quæ res homini multitudinis benevolentiam conciliant.

AC primùm de illis tribus, quæ antè dixi, benevolentiam præcepta videamus: Quæ quidem beneficiis capitur maximè: Secundo autem loco benefica voluntate benevolentia movetur, etiam si res fortè non suppetit. Vehementer autem amor multitudinis commovetur ipsa famâ & opinione liberalitatis, beneficentiam, justitiam, fidem, omniumque earum virtutum, quæ pertinent ad mansuetudinem morum & ad facilitatem. Etenim illud ipsum, quod honestum decorumque dicimus, quia per se sibi placet, animosque omnium

um naturā & specie sua commovet, maximēque quasi perlucet ex eis, quas commemoravi, virtutibus; idcirco illos, in quibus eas virtutes esse remur, natura ipsā diligere cogimur. Atque hæc quidem causæ diligendi gravissimæ: possunt enim præterea nonnullæ esse leviores.

Quibus rebus efficiatur, ut nobis habeatur fides.

Fides autem ut habeatur, duabus rebus effici potest. Si existimabimur adepti conjunctam cum justitia prudentiam. Nam & iis fidem habemus, quos plus intelligere quàm nos arbitramur, quosque & futura prospicere credimus, & cum res agatur, in discriminēque ventum sit, expedire rem, & consilium ex tempore capere posse. Hanc enim utilem homines existimant, veramque prudentiam. Justis autem & fidis hominibus, id est, bonis, ita fides habetur, ut nulla sit in his fraudis injuriæque suspicio. Itaque his salutem nostram, his fortunas, his liberos rectissime committi arbitramur. Harum igitur duarum ad fidem faciendam justitia plus pollet: Quippè cum ea sine prudentia satis habeat auctoritatis, prudentia sine justitia nihil valeat ad faciendam fidem. Quod enim quis versutior & callidior est, hoc invisior & suspectior, detracta opinione probitatis. Quamobrem intelligentiæ justitia conjuncta quantum volet habebit ad faciendam fidem virium. Justitia sine prudentia multum poterit: sine justitia nihil valebit prudentia. Sed, ne quis sit admiratus, cur, cum inter omnes philosophos constet, à meque ipso sæpe disputatum sit, qui unam haberet, omnes habere virtutes, nunc ita sejungam, quasi possit quisquam, qui non idem prudens sit, justus esse: Alia est illa, cum veritas ipsa stimatur in disputatione, subtilitas; alia, cum ad opinionem communem omnis accommodatur oratio. Quamobrem ut vulgus,

ita nos hoc loco loquimur, ut alios fortes, alios bonos viros, alios prudentes dicamus. Popularibus enim verbis est agendum & usitatis, cum loquimur de opinione populari, idque eodem modo fecit Pannatius. Sed ad propositum revertamur.

Quæ res multitudinis admirationem movent: quæ contra, contemptum.

ERAT igitur ex tribus, quæ ad gloriam pertinent, hoc tertium, ut cum admiratione hominum honore ab iis digni judicemur. Admirantur igitur communiter illi quidem omnia, quæ magna, & præter opinionem suam animadvertunt: separatim autem in singulis, si perspiciunt nec opinata quædam bona. Itaque eos viros suspiciunt, maximisque efferunt laudibus, in quibus existimant se excellentes quasdam & singulares virtutes perspicere: despiciunt autem eos & contemnunt, in quibus nihil virtutis, nihil animi, nihil nervorum putant: non enim omnes eos contemnunt, de quibus malè existimant. Nam quos improbos, maledicos, fraudulentos putant, & ad faciendam injuriam instructos, eos contemnunt quidem neutiquam, sed de his malè existimant. Quamobrem (ut ante dixi) contemnuntur ii, qui nec sibi, nec alteri profunt, ut dicitur; in quibus nullus labor, nulla industria, nulla cura est. Admiratione afficiuntur ii, qui antecire cæteros virtute putantur, & cum omni carere dedecore, tum verò iis vitiis, quibus alii non facillè possunt obistere. Nam & voluptates, blandissimæ dominæ, majores partes animi à virtute detorquent: & dolorum cum admoventur faces, præter modum plerique exterrantur: vita, mors, divitiæ, paupertas, omnes homines vehementissimè permovent. Quæ qui in utramque partem excelso animo magnòque despiciunt, cumque

cūque aliqua his ampla & honesta res objecta est, totos ad se convertit & rapit, tum quis non admittetur splendorem pulchritudinēque virtutis? Ergo & hæc animi despicientia admirabilitatem magnam facit: & maximè justitia (ex qua unā virtute viri boni appellantur) mirifica quædam multitudini videtur: nec injuriā; nemo enim justus esse potest, qui mortem, qui dolorem, qui exilium, qui egestatem timet, aut qui ea, quæ his sunt contraria, æquitati antepōnit. Maximèque admirantur eum, qui pecuniā non movetur: quod in quo viro perspectum sit, hunc igni spectatum arbitrantur. Itaque illa tria, quæ proposita sunt ad gloriam, omnia justitia conficit: & benevolentiam, quod prodesse vult plurimis: & ob eandem causam, fidem; & admirationem, quod eas res spernit & negligit, ad quas plerique inflammati aviditate rapiuntur. Ac meā quidem sententiā omnis ratio atque institutio vitæ adjumenta hominum desiderat: in primisque, ut habeas, quibuscum possis familiares conferre sermones; quod est difficile, nisi speciem præ te boni viri feras. Ergo etiam solitario homini, atque in agro vitam agenti, opinio justitiæ necessaria est: eoque etiam magis, quod si eam non habebunt, injusti habebuntur: nullis præsidiiis septi, multis afficientur injuriis. Atque iis etiam, qui vendunt, emunt, conducunt, locant, contrahendisque negotiis implicantur, justitia ad rem gerendam necessaria est. Cujus tanta vis est, ut ne illi quidem, qui maleficio & scelere pascuntur, possint sine ulla particula justitiæ vivere. Nam qui eorum culpiam, qui unā latrocinantur, furatur aliquid, aut eripit; is sibi ne in latrocinio quidem relinquit locum: ille autem, qui archipirata dicitur, nisi æquabiliter prædam dispertiat, aut interficiatur à sociis, aut relinquitur. Quinetiam leges latronum esse dicuntur, quibus pareant, quas observent. Ita-

que propter æquabilem prædæ partitionem & Bardylis Illyrius latro, de quo est apud Theopompum, magnas opes habuit, & multò majores Viriatus Lufitanus, cui quidem etiam exercitus nostri imperatoresque cesserunt: quem C. Lælius, is, qui sapiens usurpatur, prætor fregit & comminuit, ferocitatemque ejus ita repressit, ut facile bellum reliquis traderet. Cum igitur tanta vis justitiæ sit, ut ea etiam latronum opes firmet atque augeat, quantum ejus vim inter leges & judicia in constituta rep. fore putamus? Mihi quidem non apud Medos solum, ut ait Herodotus, sed etiam apud majores nostros, justitiæ fruendæ causâ videntur olim benemerati reges constituti. Nam cum premeretur inops multitudo ab iis, qui majores opes habebant, ad unum aliquem confugiebant, virtute præstantem, qui cum prohiberet injuriâ tenuiores, æquitate constituendâ summos cum infimis pari jure retinebat. Eademque constituendarum legum fuit causa, quæ regum. Jus enim semper quæsitum est æquabile: neque enim aliter esset jus: id si ab uno justo & bono viro consequerentur, eo erant contenti: cum id minùs contingeret, leges sunt inventæ quæ cum omnibus semper unâ atque eadem voce loquerentur. Ergo hoc quidem perspicuum est, eos ad imperandum deligi solitos, quorum de justitia magna esset opinio multitudinis. Adjuncto verò, ut iidem etiam prudentes haberentur, nihil erat, quod homines his auctoribus non posse consequi se arbitrentur. Omni igitur ratione colenda, & retinenda justitia est; tum ipsa propter sese; nam aliter justitia non esset: tum propter amplificationem honoris & gloriæ. Sed ut pecuniæ non quærendæ solum ratio est, sed etiam collocandæ, quæ perpetuos sumptus suppeditet, nec solum necessarios, sed etiam liberales: sic gloria & quærenda & collocanda ratione est. Quamquam præclarè Socrates hanc
viam

viam ad gloriam proximam, & quasi compendiariam dicebat esse, si quis id ageret, ut, qualis haberi vellet, talis esset. Quod si qui simulatione, & inani ostentatione, & ficto non modò sermone, sed etiam vultu, stabilem se gloriam consequi posse rentur, vehementer errant. Vera gloria radices agit, atque etiam propagatur: ficta omnia celeriter, tanquam flosculi, decidunt, nec simulatum potest quidquam esse diuturnum. Testes sunt permulti in utramque partem, sed brevitatis causâ, familiâ erimus contenti unâ. Tiberius enim Gracchus, P. filius, tamdiu laudabitur, dum memoria rerum Romanarum manebit. At ejus filii, nec vivi probabantur bonis, & mortui numerum obtinent jure cæsorum. Qui igitur adipisci veram gloriam volet, justitiæ fungatur officii: ea quæ essent, dictum est libro superiore. Sed, ut facillimè, quales simus, tales esse videamur, etsi in eo ipso vis maxima est, ut simus ii, qui haberi velimus, tamen quædam præcepta danda sunt. Nam si quis ab ineunte ætate habet causam celebritatis & nominis, aut à patre acceptam; (quod tibi, mi Cicero, arbitror contigisse) aut aliquo casu, atque fortunâ; in hunc oculi omnium conjiciuntur, atque in eum, quid agat, quemadmodum vivat, anquiritur: & tanquam in clarissimâ luce versetur, ita nullum obscurum potest nec dictum ejus esse, nec factum. Quorum autem prima ætas propter humilitatem & obscuritatem in hominum ignorantia versatur; hi simul ac juvenes esse cœperunt, magna spectare, & ad ea rectis studiis debent contendere; quod eò firmiore animo facient, quia non modò non invidetur illi ætati, verum etiam favetur.

Adolescentes quibus rebus populo primum commendantur.

Prima igitur est adolescenti commendatio ad gloriam, si qua ex bellicis rebus comparari potest, in qua multi apud majores nostros exsisterunt: semper enim ferè bella gerebantur. Tua autem ætas incidit in id bellum, cujus altera pars sceleris nimium habuit, altera felicitatis parum. Quo tamen in bello, cum te Pompeius alæ alteri præfecisset, magnam laudem & à summo viro, & ab exercitu consequere equitando, jaculando, omni militari labore tolerando: atque ea quidem tua laus pariter cum republica cecidit. Mihi autem hæc oratio suscepta non de te est, sed de genere toto: quamobrem pergamus ad ea, quæ restant. Ut igitur in reliquis rebus multò majora sunt opera animi, quàm corporis: sic hæc res, quas persequimur ingenio ac ratione, graviores sunt, quàm illæ, quas viribus. Prima igitur commendatio proficiscitur à modestia, tum pietate in parentes, tum in suos benevolentia. Facillimè autem, & in optimam partem cognoscuntur adolescentes, qui se ad claros & sapientes viros, bene consulentes reip. contulerunt: quibuscum si frequentes sint, opinionem afferunt populo, eorum fore se similes, quos sibi ipsi delegerint ad imitandum. P. Rutilii adolescentiam ad opinionem & innocentiam & juris scientiam, P. Mucii commendavit domus. Nam Lucius quidem Crassus, cum esset admodum adolescens, non aliunde mutuatus est, sed sibi ipse peperit maximam laudem ex illa accusatione nobili & gloriosa, & qua ætate qui exercentur, laude affici solent (ut de Demosthene accepimus), ea ætate L. Crassus ostendit, id se in foro optimè jam facere, quod etiam tum poterat domi cum laude meditari. Sed cum duplex ratio sit orationis, quarum in altera sermo sit;

fit; in altera contentio: non est id quidem dubium, quin contentio orationis majorem vim habeat ad gloriam; ea est enim, quam eloquentiam dicimus. Sed tamen difficile dictu est, quantopere conciliet animos hominum comitas affabilitasque sermonis. Exstant epistolæ & Philippi ad Alexandrum, & Antipatri ad Cassandrum, & Antigoni ad Philippum filium, trium prudentissimorum (sic enim accepimus), quibus præcipiunt, ut oratione benignâ multitudinis animos ad benevolentiam alliciant, militésque blandè appellando deliniant. Quæ autem in multitudine cum contentione habetur oratio, ea sæpe universam excitat. Magna est enim admiratio copiosè sapienterque dicentis: quem qui audiunt, intelligere etiam, & sapere plus, quàm cæteros arbitrantur. Si verò inest in oratione mista modestiæ gravitas, nil admirabilius fieri potest: eoque magis, si ea sunt in adolescente. Sed, cùm sint plura causarum genera, quæ eloquentiam desiderant, multique in nostra repub. adolescentes & apud iudices, & apud senatum dicendo laudem assecuti sint, maxima admiratio est in iudiciis: quorum ratio duplex est. Nam & ex accusatione, & defensione constat: quarum etsi laudabilior est defensio, tamen etiam accusatio probata persæpe est. Dixi paulò antè de Crasso. Idem fecit adolescens M. Antonius. Etiam P. Sulpicii eloquentiam accusatio illustravit, cùm seditiosum & inutilem civem, C. Norbanum, in iudicium vocavit. Sed hoc quidem non est sæpe faciendum, nec unquam nisi aut reipub. causâ, ut ii, quos antè dixi; aut ulciscendi, ut duo Luculli: aut patrocinio, ut nos pro Siculis; pro Sardis; pro M. Albutio Julius. In accusando etiam M. Aquilio L. Fusli cognita industria est. Semel igitur, aut non sæpe certè, sin erit, cui faciendum sit sæpius, reip. tribuat hoc munus, cuius inimicos ulcisci sæpius, non

est reprehendendum: modus tamen adfit. Duri enim hominis, vel potius vix hominis videtur, periculum capitis inferre multis. Id cum periculosum ipsi est, tum etiam sordidum ad famam committere ut accusator nominetur: quod contigit M. Bruto, summo genere nato, illius filio, qui juris civilis in primis peritus fuit. Atque etiam hoc præceptum officii diligenter tenendum est, ne quem unquam innocentem iudicio capitis arcessas: id enim sine scelere fieri nullo pacto potest. Nam quid est tam inhumanum, quam eloquentiam, à naturâ ad salutem hominum, & ad conservationem datam, ad bonorum pestem perniciemque convertere? Nec tamen, ut hoc fugiendum est, item habendum est religioni, nocentem aliquando, modò ne nefarium impiûmque defendere. Vult hoc multitudo, patitur consuetudo, fert etiam humanitas. Iudicis est, semper in causis verum sequi: patroni, nonnumquam verisimile, etiam si minùs sit verum, defendere: quod scribere, præsertim cum de philosophia scriberem, non auderem, nisi idem placeret gravissimo Stoicorum Panætio. Maximè autem & gloria paritur, & gratia defensionibus: eoque major, si quando accidit, ut ei subveniatur, qui potentis alicujus opibus circumveniri urgerique videatur; ut nos & sæpe aliàs, & adolescentes contra L. Syllæ dominantis opes pro Sex. Roscio Amerino fecimus: quæ, ut scis, extat oratio.

Duplex liberalitatis genus, & quatenus ad conciliandam multitudinem adhibendum.

SED expositis adolescentium officiis, quæ valent ad gloriam adipiscendam, deinceps de beneficentia ac liberalitate dicendum est. Cujus est ratio duplex; nam aut operâ benignè sit indigentibus, aut pecuniâ: facilior est hæc posterior, locupletis præsertim; sed illa lautior ac splendidior,

&

& viro forti claroque dignior. Quamquam enim in utroque inest gratificandi liberalis voluntas, tamen altera ex arca, altera ex virtute depromitur; largitióque, quæ sit ex re familiari, fontem ipsum benignitatis exhaurit. Ita benignitate benignitas tollitur: qua quod in plures usus sis, eò minùs in multos uti possis. At qui operâ, id est, virtute & industriâ, benefici & liberales erunt; primùm quod pluribus profuerint, eò plures ad benignè faciendum adiutores habebunt: deinde consuetudine beneficentiæ paratiores erunt, & tanquàm exercitatiores ad bene de multis promerendum. Præclare epistolâ quâdam Aléxandrum filium Philip-pus accusat, quòd largitione benevolentiam Macedonum consecetur. Quæ te, malum, inquit, ratio in istam spem induxit, ut eos tibi fideles putares fore, quos pecuniâ corrupisses? An tu id agis, ut Macedones non te regem suum, sed ministrum & præbitorem sperent fore? Bene ministrum & præbitorem, quia sordidum regi: meliùs etiam, quòd largitionem corruptelam esse dixit. Fit enim deterior, qui accipit, atque ad idem semper expectandum paratior. Hoc ille filio: sed præceptam putemus omnibus. Quamobrem id quidem non dubium est, quin illa benignitas, quæ constat ex opera & industria, & honestior sit, & latius pateat, & possit prodesse pluribus. Nonnunquam tamen est largiendum, nec hoc benignitatis genus omnino repudiandum est: & sæpe idoneis hominibus indigentibus de re familiari impertiendum: sed diligenter, atque moderatè. Multi enim patrimonia effuderunt inconsultè largiendo. Quid autem est stultius, quàm quod libenter facias, curare ut id diutius facere non possis? Atque etiam sequuntur largitionem rapinæ: cùm enim dâdo egere cœperint, alienis bonis manus asferre coguntur. Ita, cùm benevolentia comparandæ causâ benefici esse velint, non
santa

tanta studia assequuntur eorum, quibus dederunt, quanta odia eorum, quibus ademerunt. Quamobrem nec ita claudenda est res familiaris, ut eam benignitas aperire non possit; nec ita referenda, ut pateat omnibus. Modus adhibeatur, isque referatur ad facultates. Omnino meminisse debemus id, quod à nostris hominibus sæpissimè usurpatum jam in proverbii consuetudinem venit, largitionem fundum non habere. Etenim quis potest modus esse, cum & idem qui consuêrunt, & idem illud alii desiderent? Omnino duo sunt genera largorum, quorum alteri prodigi, alteri liberales: prodigi, qui epulis, & viscerationibus, & gladiatorii muneribus, ludorum venationumque apparatu, pecunias profundunt in eas res, quarum memoriam aut brevem, aut nullam omnino sint relicturi. Liberales autem, qui suis facultatibus aut captos à prædonibus redimunt, aut aes alienum suscipiunt amicorum, aut in filiarum collocatione adjuvant, aut opitulantur in re vel quærenda, vel augenda. Itaque miror, quid in mentem venerit Theophrasto, in eo libro, quem de divitiis scripsit: in quo multa præclare, illud absurdè. Est enim multus in laudanda magnificentia, & apparatione popularium munerum, taliumque sumptuum facultatem fructum divitiarum putat. Mihi autem ille fructus liberalitatis, cujus pauca exempla posui, multò & major videtur, & certior. Quantò Aristoteles gravius & veriùs nos reprehendit, qui hæc pecuniarum effusiones non admiremur, quæ sunt ad multitudinem delinendam? at ii, qui ab hoste obsidentur, si emere æquæ sextarium minâ cogerentur, hoc primò auditu incredibile nobis videri, omnesque mirari: sed cum attenderint, veniam necessitati dare: in his immanibus jacturis, infinitisque sumptibus, nihil nos magnopere mirari; cum præsertim nec necessitati subveniatur, nec dignitas augeatur: ipsaque

ipsaque illa delectatio multitudinis sit ad breve exiguumque tempus, eaque à levissimo quoque: in quo tamen ipso una cum satietate memoria quoque moriatur voluptatis. Bene etiam colligit, hæc pueris, & mulierculis, & servis, & servorum simillimis liberis esse grata: gravi verò homini, & ea, quæ fiunt, iudicio certo ponderanti, probari posse nullo modo. Quamquam intelligo, in nostra civitate inveterasse jam à bonis temporibus, ut splendor ædilitatum ab optimis viris postuletur: itaque & P. Crassus cum cognomine dives, tum copiis, functus est ædilitio maximo munere. Et paulò post L. Crassus cum omnium hominum moderatissimo, Q. Mucio, magnificentissimâ ædilitate functus est: deinde C. Claudius, Appii filius: multi post, Luculli, Hortensius, Silanus; omnes autem P. Lentulus, me consule, vicit superiores. Hunc est Scaurus imitatus. Magnificentissima verò nostri Pompeii munera secundo consulatu: in quibus omnibus quid mihi placeat, vides. Vitanda tamen est suspicio avaritiæ. Mamerco, homini divitissimo, prætermisso ædilitatis consulatus repulsam attulit. Quare & si postulatur à populo, bonis viris si non desiderantibus, attamen approbantibus, faciendum est, modò pro facultatibus; nos ipsi ut fecimus: & si quando aliqua res major, atque utilior populari largitione acquiritur: ut Orestis nuper prandia in semitis decumæ nomine magno honori fuerunt. Ne Marco quidem Scio vitio datum est, quòd in caritate asse modicum populo dedit; magnâ enim se & inveteratâ invidiâ, nec turpi iacturâ, quando erat ædilis, nec maximâ liberavit. Sed honori summo nuper nostro Miloni fuit, quòd gladiatoribus emptis reip. causâ, quæ salute nostra continebatur, omnes P. Clodii conatus furorésque compressit. Causa igitur largitionis est, si aut necesse est, aut utile. In his autem ipsis mediocritatis regula optima est. L. quidem

dem Philippus; Q. filius, magno vir ingenio, in primisque clarus, gloriari solebat, se sine ullo munere adeptum esse omnia, quæ haberentur amplissima: dicebat idem C. Curio. Nobis quoque licet in hoc quodammodo gloriari. Nam pro amplitudine honorum, quos cunctis suffragiis adepti sumus nostro quidem anno, quod contigit eorum nemini, quos modò nominavi, sanè exiguus sumptus adilitatis fuit. Atque etiam illæ impensæ meliores; muri, navalia, portus, aquarum ductus, omniæque, quæ ad usum reip. pertinent; quamquam quod præsens tanquam in manu datur, jucundius est; tamen hæc in posterum gratiora. Theatra, porticus, nova templa verecundiùs reprehendo propter Pompeium; sed doctissimi non probant; ut & hic ipse Panætius, quem multum in his libris secutus sum, non interpretatus; & Phalerens Demetrius, qui Periclem, principem Græciæ, vituperat, quòd tantam pecuniam in præclara illa propylæa conjecerit. Sed de hoc genere toto, in iis libris, quos de repub. scripsi, diligenter est disputatum. Tota igitur ratio talium largitionum, genere vitiosa est, temporibus necessaria; & tum ipsa & ad facultates accommodanda, & mediocritate moderanda est.

Privata liberalitas in quos, & quatenus exercenda.

IN illo autem altero genere largiendi, quod à liberalitate proficiscitur, non uno modo in dispartibus causis affecti esse debemus. Alia causa est ejus, qui calamitate premitur, & ejus, qui res meliores quærit, nullis suis rebus adversis. Propensior benignitas esse debet in calamitosos, nisi fortè erunt digni calamitate; in iis tamen, qui se adjuvari volent, non ut ne affligantur, sed ut altiorrem gradum ascendant, restricti omnino esse nullo modo

modo debemus: sed in deligendis idoneis iudicium & diligentiam adhibere: nam præclare Ennius;

Beneficia male locata, malefacta arbitror.

Quod autem tributum est bono viro & grato, in eo cum ex ipso fructus est, tum etiam ex cæteris. Temeritate enim remotâ, gratissima est liberalitas: eoque eam studiosius plerique laudant, quod summi cujusque bonitas commune perfugium est omnium. Danda igitur opera est, ut iis beneficiis quam plurimos afficiamus, quorum memoria liberis posterisque prodatur, ut iis ingratis esse non liceat: omnes enim immemorem beneficii oderunt: eamque injuriam in deterrenda liberalitate sibi etiam fieri; eumque, qui faciat, communem hostem tenuiorum putant. Atque hæc benignitas etiam reip. utilis est, redimi e servitute captos, locupletari tenuiores: quod quidem vulgò solitum fieri ab ordine nostro in oratione Crassi scriptum copiosè videmus. Hanc ergo consuetudinem benignitatis largitioni munerum longè antepono. Hæc est gravium hominum, atque magnorum: illa quasi assentatorum populi, multitudinis levitatem voluptate quasi titillantium. Conveniet autem cum in dando munificum esse, tum in exigendo non acerbum; in omni re contrahendâ, vendendo, emendo, conducendo, locando, vicinibus & confiniis, æquum & facilem; multa multis de jure suo cedentem: à litibus verò, quantum liceat, & nescio an paulò plus etiam quam liceat, abhorrentem. Est enim non modò liberale, paulum nonnunquam de suo jure decedere, sed interdum etiam fructuosum. Habenda autem est ratio rei familiaris, quam quidem dilabi sinere flagitiosum est: sed ita, ut illiberalitatis avaritiæque ab sit suspicio. Possè enim liberalitate uti, non spoliante se patrimonio, nimirum is est pecunia

næ fructus maximus. Rectè etiam à Theophrasto est laudata hospitalitas: est enim, ut mihi quidè videtur, valde decorum, patere domos hominum illustrium illustribus hospitibus: idque etiam reip. est ornamento, homines externos hoc liberalitatis genere in urbe nostra non egere. Est autem etiam vehementer utile iis, qui honestè posse multum volunt, per hospites apud externos populos valere opibus & gratiâ. Theophrastus quidè scribit, Cimonem Athenis etiam in suos curiales Laciadas hospitalem fuisse: ita enim instituisse, & villicis imperavisse, ut omnia præberentur, quicumque Laciades in villam suam divertisset.

In altero beneficentiæ genere, quod operis constat, multum valere jurisprudentiam, longè plurimum eloquentiam.

QUÆ autem operâ, non largitione beneficia dantur, hæc tum in universam temp. tum in singulos cives conferuntur: nam in jure cavere, consilio juvare, atque hoc scientiæ genere prodesse quàm plurimis, vehementer & ad opes augendas pertinet, & ad gratiam. Itaque cum multa præclara majorum, tum quòd optimè constituti juris civilis summo semper in honore fuit cognitio, atque interpretatio; quam quidè ante hanc confusionem temporum in possessione sua principes retinuerunt: nunc ut honores, ut omnes dignitatis gradus, sic hujus scientiæ splendor deletus est: idque eò indignius, quòd eo tempore hoc contigit, cum is esset, qui omnes superiores, quibus honore par esset, scientiâ facilè vicisset. Hæc igitur opera grata multis, & ad beneficiis obstringendos homines accommodata. Atque huic arti finitima est dicendi gravior facultas, & gratior, & ornator. Quid enim eloquentiâ præstabilius, vel admiratione audientium, vel spe indigentium,
vel

vel eorum, qui defensi sunt, gratiâ? huic quoque ergo à majoribus nostris est in toga dignitatis principatus datus. Diserti igitur hominis, & facillè laborantis, quòdque in patriis est moribus, multorum causas, & non gravatè, & gratuitò defendentis, beneficia & patrocina latè patent. Admonebat me res, ut hoc quoque loco intermissionem eloquentiæ, ne dicam interitum, deplorarem, ni vereretur, ne de meipso aliquid videretur queri. Sed tamen videmus, quibus extinctis oratoribus, quàm in paucis spes, quântò in paucioribus facultas, quàm in multis sit audaciâ. Cùm autem omnes non possint, ne multi quidem, aut jurisperiti esse, aut disertis, licet tamen operâ prodesse multis, beneficia petentem, commendantem iudicibus & magistratibus, vigilantem pro re alterius, eos ipsos, qui aut consuluntur, aut defendunt, rogantem: quod qui faciunt, plurimum gratiæ consequuntur, latissimèque eorum manat industria. Jam illud non sunt admonendi (est enim in promptu) ut animum advertant, cùm juvare alios velint, ne quos offendant: sæpe enim aut eos lædunt, quos non debent: aut eos, quos non expedit. Si imprudentes, negligentia est: si scientes, temeritatis. Utendum etiam est excusatione adversus eos, quos invitus offendas, quacumque possis, quare id, quod feceris, necesse fuerit, nec aliter facere potueris: cæterisque operis & officiis erit id, quod violatum est, compensandum.

Operam apud tenues & bonos rectius, quam apud locupletes collocari: nulli tamen nisi iusta in re præstandam esse.

SED cùm in hominibus juvendis aut mores spectari, aut fortuna soleat: dictu quidem est proclive, itaque vulgò loquuntur; se in beneficiis collocandis mores hominum, non fortunam sequi.

Honestà

Honesta oratio est: sed quis est tandem, qui inopis & optimi viri causæ non anteponat, in operâ danda, gratiam fortunati & potentis? à quo enim expeditior & celerior remuneratio fore videtur, in eum ferè est voluntas nostra propensior. Sed animadvertendum est diligentius, quæ natura rerum sit: nimirum enim inops ille, si bonus est vir, etiam si referre gratiam non potest, habere certè potest. Commodè autem, quicumque dixit, pecuniam qui habeat, non reddidisse; qui reddiderit, non habere: gratiam autem & qui retulerit habere, & qui habeat retulisse. At, qui se locupletes, honoratos, beatos putant, hi ne obligari quidem beneficio volunt; quin etiam beneficium se dedisse arbitrantur, cum ipsi quamvis magnum aliquod acceperint: atque etiam à se aut ostulari, aut expectari aliquid suspicantur: patrocinio verò tuo se usos, & clientes appellari, mortis instar putant. At verò ille tenuis, cum, quidquid factum sit, se spectatum, non fortunatum putet, non modò illi, qui est meritis, sed etiam illis, à quibus expectat (eget enim multis) gratum se videri studet: neque verò verbis auget suum munus, si quo fortè fungitur, sed etiam extenuat. Videndumque illud est, quòd si opulentum fortunatumque defenderis, in uno illo, aut fortè in liberis ejus manet gratia: sin autem inopem, probum tamen, & modestum; omnes non improbi humiles, quæ magna in populo multitudo est, presidium sibi paratum vident. Quamobrem melius apud bonos, quàm apud fortunatos, beneficium collocari puto. Danda omnino opera est, ut omni generi satisfacere possimus: sed si res in contentionem veniet, nimirum Themistocles est auctor adhibendus; qui cum consuleretur, utrùm bono viro pauperi, an minùs probato diviti filiam collocaret: Ego vero, inquit, malo virum, qui pecuniâ egeat, quàm pecuniam, quæ viro. Sed corrupti mores deprava-

depravatque sunt admiratione divitiarum; quarum magnitudo quid ad unumquemque nostram pertinet? Illum fortasse adjuvat, qui habet; ne id quidem semper: sed fac juvare, potentior sanè sit, honestior verò quomodo? Quòd si etiam bonus erit vir, ne impediant divitiæ, quò minùs juvetur, modò ne adjuvent; sitque omne iudicium, non quàm locuples, sed qualis quisque sit. Extremum autem præceptum in beneficiis, operaque danda, est, ne quid contra æquitatem contendas, ne quid per injuriam. Fundamentum enim perpetuæ commendationis & famæ est justitia, sine qua nihil potest esse laudabile.

Liberalitas in universam multitudinem modice exercenda; exactiones, non nisi in justa necessitate.

SED quoniam de eo genere beneficiorum dictum est, quæ ad singulos spectant: deinceps de iis, quæ ad universos, quæque ad remp. pertinent, disputandum est. Eorum autem ipsorum partim ejusmodi sunt, ut ad universos cives pertineant, partim singulos ut attingant, quæ sunt etiam gratiora. Danda est opera omnino, si possit, utrisque, nec minùs, ut etiam singulis consulatur: sed ita, ut ea res aut proficit, aut certè non obstat reip. C. Gracchi frumentaria magna largitio; exhauriebat igitur ærarium: modica M. Octavii, & reip. tolerabilis, & plebi necessaria; ergo & civibus, & reipub. salutaris. In primis autem videndum erit ei, qui rempub. administrabit, ut suum quisque teneat, neque de bonis privatorum publicè diminutio fiat. Perniciosè enim Philippus in tribunatu, cùm legem agrariam ferret, quam tamen antiquari facile passus est, & in eo vehementer se moderatum præbuit: sed cùm in agendo multa populariter, tum illud male: non esse in civitate duo millia hominum, qui rem

G

habe-

haberent. Capitalis oratio, & ad æquationem bonorum pertinens : quæ peste quæ potest esse major? Hanc enim ob causam maximè, ut sua tenerent, respub. civitatésque constitutæ sunt. Nam etsi duce naturâ congregabantur homines, tamen spe custodiæ rerum suarum, urbium præsidia quærebant. Danda etiam opera est, ne, quod apud majores nostros sæpe fiebat, propter ærarii tenuitatem, assiduitatémque bellorum, tributum sit conferendum : idque ne eveniat, multò antè erit providendum. Sin quæ necessitas hujus muneris alicui reip. obvenerit, malò enim quàm nostræ ominari, neque tamen de nostra, sed de omni respub. disputo, danda erit opera, ut omnes intelligant, si salvi esse velint, necessitati esse parendum. Atque etiam omnes, qui remp. gubernabunt, consulere debebunt, ut earum rerum copia sit, quæ sunt necessariae; quarum qualis comparatio fieri soleat, & debeat, non est necesse disputare, est enim in promptu : tantùm locus attingendus fuit.

Ad gratiam multitudinis comparandam, maximè valere abstinentiam : contraque ex invasione alieni, summam existere perniciem.

CApit autem est in omni procuratione negotii, & muneris publici, ut avaritiæ pellatur etiam minima suspicio. Utinam, inquit C. Pontius Samnis, ad illa tempora me fortuna reservavisset, & tum essem natus, si quando Romani dona accipere cepissent! non essem passus diutius eos imperare. Næ illi multa sæcula expectanda fuerunt : modò enim hoc malum in hanc rempub. invasit : itaque facile patior tum potius Pontium fuisse, siquidem in illo tantum fuit roboris. Nondum centum & decem anni sunt, cùm de pecuniis repetundis à L. Pisone lata est lex, nulla antea cùm fuisset.

At

At verò postea tot leges, & proximæ quæque duriores: tot rei, tot damnati, tantum Italicum bellum propter judiciorum metum excitatum: tanta, sublatis legibus et judiciis, expilatio direptionisque sociorum; ut imbecillitate aliorum, non nostra virtute valeamus. Laudat Africanum Pannæti, quod fuerit abstinens. Quidni laudet? Sed in illo alia majora: laus abstinentiæ, non hominis est solum, sed etiam temporum illorum. Omni Macedonum gazâ, quæ fuit maxima, positus est Paulus: tantam in ærarium pecuniam invexit, ut unius imperatoris præda finem attulerit tributorum: at hic nihil domum suam præter memoriam nominis sempiternam detulit. Imitatus patrem Africanus, nihilo locupletior Carthaginæ eversâ. Quid? qui ejus collega in censurâ fuit L. Mummius, numquid copiosior, cum copiosissimam urbem funditus sustulisset? Italiam ornare, quàm domum suam, maluit: quamquam Italiâ ornata, domus ipsa mihi videtur ornatior. Nul- lum igitur vitium tetrus, (ut eò, unde digressa est, referat se oratio,) quàm avaritia, præsertim in principibus rempub. gubernantibus: habere enim quæstui rempub. non modò turpe est, sed scelera- tum etiam & nefarium. Itaque quod Apollo Py- thius oraculum edidit, Spartam nullâ re aliâ, nisi avaritiâ perituram, id videtur non solum Lacedæ- moniis, sed & omnibus opulentis populis prædix- isse. Nullâ autem re conciliare facilius benevolen- tiam multitudinis possunt ii, qui reipub. præsent, quàm abstinentiâ & continentia. Qui verò se po- pulares volunt, ob eamque causam aut agrariam rem tentant, ut possessores suis sedibus pellantur; aut pecunias creditas debitoribus condonandas pu- tant; ii labefactant fundamenta reipublicæ; con- cordiam primùm, quæ esse non potest, cum aliis adimuntur, aliis condonantur pecuniæ: deinde æquitatem, quæ tollitur omnis, si habere suum

cuique non licet. Id enim est proprium (ut supra dixi) civitatis, atque urbis, ut sit libera & non sollicita suæ rei cuiusque custodia. Atque in hac perniciæ reip. ne illam quidem consequuntur, quam putant, gratiam. Nam cui res erepta est, est inimicus: cui data, etiam dissimulat se accipere voluisse: & maximè in pecuniis creditis occultat suum gaudium, ne videatur non fuisse solvendo. At verò ille, qui accipit injuriam; & meminit, & præ se fert dolorem suum: nec, si plures sunt ii, quibus improbè datum est, quàm illi, quibus injustè ademptum est, idcirco plus etiam valent. Non enim numero hæc judicantur, sed pondere. Quam autem habet æquitatem, ut agrum multis annis, aut etiam sæculis antè possessum, qui nullum habuit, habeat: qui autem habuit, amittat? Ac propter hoc injuriæ genus Lacedæmonii Lyfandrum Ephorum expulerunt: Agin regem, quod nunquam antea apud eos acciderat, necaverunt: exque eo tempore tantæ discordiæ secutæ sunt, ut & tyranni existerent, et optimates exterminarentur, & præclarissimè constituta resp. dilaberetur. Nec verò solùm ipsa cecidit, sed etiam reliquam Græciam evertit contagionibus malorum, quæ à Lacedæmoniis profectæ manârunt latius. Quid? nostros Gracchos, Tib. Gracchi, summi viri, filios, Africani nepotes, nonne agrariæ contentiones perdidierunt? At verò Aratus Sicyonius jure laudatur, qui, cùm ejus civitas quinquaginta annos à tyrannis teneretur, profectus Argis Sicyonem clandestino introitu urbe est potitus. Cùmque Tyrannum Nicoclem improvisè oppressisset, sexcentos exsules, qui fuerant ejus civitatis locupletissimi, restituit, remque pub. adventu suo liberavit. Sed cùm magnam animadverteret in bonis, & possessionibus difficultatem, quòd et eos, quos ipse restituerat, quorum bona alii possederant, egere iniquissimum arbitrabatur, & quinquaginta annorum possessiones movere non nimis æquum putabat

putabat, propterea quoddam tam longo spatio multa hereditatibus, multa emptionibus, multa dotibus tenebantur sine injuriâ, judicavit, neque illis adimi, neque his non satisfieri, quorum illa fuerant, oportere. Cum igitur statuisset, opus esse ad eam rem constituendam pecuniâ, Alexandriam se proficisci velle dixit, remque integram ad reditum suum jussit esse: isque celeriter ad Ptolemæum, suum hospitem, venit, qui tum regnabat alter post Alexandriam conditam: cui cum exposuisset, patriam se liberare velle, causamque docuisset, à rege opulento vir summus facile impetravit, ut grandi pecuniâ adjuvaretur. Quam cum Sicyonem attulisset, adhibuit sibi in consilium quindecim principes, eum quibus causas cognovit & eorum, qui aliena tenebant, & eorum, qui sua amiserant: perfecitque æstimandis possessionibus, ut persuaderet aliis, ut pecuniam accipere malent, possessionibus cederent: aliis, ut commodius putarent, numerari sibi quod tanti esset, quam suam recuperare. Ita perfectum est, ut omnes concordia constituta sine querelâ discederent. O virum magnum, dignumque, qui in nostra repub. natus esset! Sic par est agere cum civibus, non, ut bis jam vidimus, hastam in foro ponere, & bona civium voci subicere præconis. At ille Græcus, id quod fuit sapientis & præstantis viri, omnibus consulendum putavit: eaque est summa ratio & sapientia boni civis, commoda civium non divellere, atque omnes æquitatem eadem continere. Habitant gratis in alieno. Quid ita? Ut, cum ego emerim, ædificarim, tuear, impendam, tu, me invito, frui meo? Quid est aliud, aliis sua eripere, aliis dare aliena? Tabulæ verò novæ quid habent argumenti, nisi ut emas meam pecuniâ fundum, eum tu habeas, ego non habeam pecuniam? Quamobrem ne sit æs alienum quod reipub. noceat, providendum est: quod mul-

tis rationibus caveri potest: non si fuerit, ut locupletes suum perdant, debitores lucentur alienum. Nec enim ulla res vehementius remp. continet, quàm fides: quæ esse nulla potest, nisi erit necessaria solutio rerum creditarum. Nunquam vehementius actum est, quàm me consule, ne solveretur. Armis & castris tentata res est ab omni genere hominum & ordine: quibus sic restiti, ut hoc tantum malum de repub. tolleretur. Nunquam nec majus æs alienum fuit, nec melius, nec facilius dissolutum est: fraudandi enim spe sublata, solvendi necessitas consecuta est. At verò hic nunc victor, tum quidem victus, quæ cogitabat, ea perfecit, cum ejus jam nihil interesset. Tanta in eo peccandi libido fuit, ut hoc ipsum eum delectaret peccare, etiam si causa non esset. Ab hoc igitur genere largitionis, ut aliis detur, aliis auferatur, aberunt ii, qui rempub. tuebuntur: in primisque operam dabunt, ut juris & judiciorum æquitate suum quisque teneat: & neque tenuiores propter humilitatem circumveniantur, neque locupletibus ad sua vel tenenda, vel recuperanda obsit invidia: præterea quibuscumque rebus vel belli, vel domi poterunt, remp. augeant imperio, agris, vectigalibus. Hæc magnorum hominum sunt: hæc apud majores nostros factitata: hæc genera officiorum qui persequuntur, cum summa utilitate reip. magnam ipsi adipiscuntur & gratiam & gloriam. In his autem utilitatum præceptis Antipater Tyrius, Stoicus, qui Athenis nuper est mortuus, duo præterita censet esse à Panætio, valetudinis curationem, & pecuniæ. Quas res à summo philosopho præteritas arbitror, quod essent faciles: sunt certe utiles.

Quibus rationibus valetudo, & res familiaris tum paranda, tum tuenda.

SED valetudo sustentatur notitiâ sui corporis; & observatione, quæ res aut prodesse soleant, aut obesse: & continentiam in victu omni, atque cultu, corporis tuendi causâ; & prætermittendis voluptatibus: postremò, arte eorum, quorum ad scientiam hæc pertinent. Res autem familiaris quæri debet iis rebus, à quibus abest turpitudine: conservari autem diligentiam, & parsimoniam: iisdem etiam rebus augeri. Has res commodissimè Xenophon Socraticus persecutus est in eo libro, qui Oeconomicus inscribitur: quem nos, istâ ferè ætate cum essemus, quâ es tu nunc, è Græco in Latinum convertimus.

Quartum genus deliberationis, inter utilia utrum utilius, aut quid utilissimum.

SED utilitatum comparatio, quoniam hic locus erat quartus à Panætio prætermissus, sæpe est necessaria. Nam & corporis commoda cum externis, & externa cum corporis, & ipsa inter se corporis, & externa cum externis comparari solent. Cum externis, corporis, hoc modo comparantur: Valere ut malis, quàm dives esse. Cum corporis, externa, hoc modo: Dives esse potius, quàm maximis corporis viribus. Ipsa inter se corporis sic: ut bona valetudo voluptati anteponatur, vires celeritati. Externorum autem, ut gloria divitiis, vestigalia urbana rusticis. Ex quo genere comparationis illud est Catonis senis: à quo cum quæreretur, quid maximè in re familiari expediret? respondit, Benè pascere. Quid secundum? Satis benè pascere. Quid tertium? Malè pascere. Quid quartum? Arare. Et cum ille, qui quæsi-

erat, dixisset, quid scenerari? Tum Cato, Quid hominem, inquit, occidere? Ex quo, & multis aliis, intelligi debet, utilitatum comparationes fieri solere, recteque hoc adjunctum esse quartum exquirendorum officiorum genus. Sed toto hoc de genere, de quærendâ, de collocandâ pecuniâ, vellem etiam de utendâ, commodiùs à quibusdam optimis viris ad medium Janum sedentibus, quàm ab ullis philosophis ulla in schola disputatur. Sunt tamen ea cognoscenda. Pertinent enim ad utilitatem, de qua hoc libro disputatum est. Reliqua deinceps persequemur.

M. TULLII CICERONIS

DE

OFFICIIS

AD

MARCUM FILIUM.

LIBER TERTIUS.

PUblum Scipionem, Marce fili, eum, qui primus Africanus appellatus sit, dicere solitum scripsit Cato, qui fuit ferè ejus æqualis, numquam se minùs otiosum esse, quàm cum otiosus; nec minùs solùm, quàm cum solus esset. Magnificà verò vox, & magno viro ac sapiente digna; quæ declarat, illum & in otio de negotiis cogitare, & in solitudine secum loqui solitum; ut neque cessaret umquam, & interdum colloquio alterius non egeret. Itaque duæ res, quæ languorem afferunt cæteris, illum acuebant, otium & solitudo. Vellem nobis hoc idem verè dicere liceret: sed si minùs imitatione tantam ingenii præstantiam consequi possumus, voluptate certè proximè accedimus: nam & à repub. forensibùsque negotiis, armis impiis víque prohibiti otium persequimur: & ob eam causam, urbe relictà, rura peragrantes, sæpe soli sumus. Sed nec otium hoc cum Africani otio, nec hæc soli-

solitudo cum illâ comparanda est. Ille enim requiescens à reipub. pulcherrimis muneribus, otium sibi sumebat aliquando, & à cœtu hominum frequentîâque interdum, tanquam in portum, se in solitudinem recipiebat. Nostrium autem otium negotiî inopiâ, non requiescendi studio, constitutum est. Extincto enim senatu, deletisque judiciis, quid est quod dignum nobis aut in curiâ, aut in foro agere possimus? Itaque qui in maxima celebritate, atque in oculis civium quondam viximus, nunc fugientes conspectum sceleratorum, quibus omnia redundant, abdimus nos, quantum licet, & sæpe soli sumus. Sed quia sic ab hominibus doctis accepimus, non solum ex malis eligere minima oportere, sed etiam excerpere ex his ipsis, si quid inesset boni; propterea & otio fruor non illo quidem, quo debeat is, qui quondam peperisset otium civitati: nec eam solitudinem languere patior, quam mihi adfert necessitas, non voluntas. Quamquam Africanus majorem laudem vel meo judicio assequebatur: nulla enim ejus ingenii monumenta mandata litteris, nullum opus otii, nullum solitudinis munus exstat; ex quo intelligi debet, illum mentis agitatione investigationeque earum rerum, quas cogitando consequeretur, nec otiosum, nec solum umquam fuisse. Nos autem, qui non tantum roboris habemus, ut cogitatione tacitâ à solitudine abstrahamur, ad hanc scribendi operam omne studium curamque convertimus. Itaque plura brevi tempore eversâ, quàm multis annis stante reipub. scripsimus. Sed cum tota philosophia, mi Cicero, frugifera & fructuosa, nec ulla pars ejus inculta ac deserta sit: tum nullus feracior in ea locus est, nec uberior, quàm de officiis, à quibus constanter honesteque vivendi præcepta ducuntur. Quare quamquam à Cratippo nostro, principe hujus memoriarum philosophorum, hæc te assidue audire atque accipere

cipere confido; tamen conducere arbitror, talibus aures tuas vocibus undique circumsonare, nec eas, si fieri possit, quidquam aliud audire. Quod cum omnibus est faciendum, qui vitam honestam ingredi cogitant; tum haud scio, an nemini potius, quam tibi. Sustines enim non parvam expectationem imitandæ industriæ nostræ, magnam honorum, nonnullam fortasse nominis. Suscepisti onus præterea grave & Athenarum, & Cratippi: ad quos cum tamquam ad mercaturam bonarum artium sis profectus, inanem redire turpissimum est, dedecorantem & urbis auctoritatem, & magistri. Quare quantum conniti animo potes, quantum labore contendere (si discendi labor est potius, quam voluptas) tantum fac ut efficias: neve committas, ut, cum omnia suppeditata sint à nobis, tute tibi defuisse videare. Sed hæc hæc haftenus. Multa enim sæpe ad te cohortandi gratiâ scripsimus. Nunc ad reliquam partem propositæ divisionis revertamur.

Reprehensus Panætius, quod tria genera pollicitus tertium non exsolverit. Ab aliis item notatus, quod eam partem homo Stoicus induxerit, in qua diceretur cum honestate pugnare utilitas, atque à Cicerone defensus,

PANÆTIUS igitur, qui sine controversia de officiis accuratissimè disputavit, quémque nos, correctione quadam adhibitâ, potissimum secuti sumus, tribus generibus propositis, in quibus deliberare homines, & consultare de officio solerent; uno, cum dubitarent, honestumne id esset, de quo ageretur, an turpe: altero, utilene an inutile: tertio, si id, quod speciem haberet honesti, pugnaret cum eo, quod utile videretur, quomodo ea discerni oporteret: de duobus generibus primis, tribus libris explicavit; de tertio autem genere deinceps se scripsit dicturum, nec id exsolvit, quod promiserat. Quod eò magis miror, quia scriptum

à dis.

à discipulo ejus Posidonio est, triginta annis vixisse Panætium posteaquàm eos libros edidisset. Quem locum miror à Posidonio breviter esse tactum in quibusdam commentariis; præfertim cùm scribat, nullum esse locum in tota philosophia tam necessarium. Minimè verò assentior iis, qui negant eum locum à Panætio prætermisum, sed consultò relictum, nec omnino scribendum fuisse: quia nunquam posset utilitas cum honestate pugnare: de quo alterum potest habere dubitationem, adhibendumne fuerit hoc genus, quod in divisione Panætii tertium est, an planè omittendum: alterum dubitari non potest, quin à Panætio susceptum sit, sed relictum. Nam qui è divisione tripartitâ duas partes absolverit, huic necesse est restare tertiam. Præterea in extremo libro de hac parte pollicetur se deinceps esse dicturum. Accedit eodem testis locuples, Posidonius, qui etiam scribit in quadam epistolâ, Publium Rutilium Rufum dicere solere, qui Panætium audierat, ut nemo pictor esset inventus, qui Coæ Veneris eam partem, quam Apelles inchoatam reliquisset, absolveret (oris enim pulchritudo reliqui corporis imitandi spem auferebat:) sic ea, quæ Panætius prætermisisset, & non perfecisset, propter eorum, quæ perfecisset, præstantiam, neminem esse persecutum. Quamobrem de judicio Panætii dubitari non potest: rectène autem hanc tertiam partem ad exquirendum officium adjunxerit, an secus, de eo fortasse dubitari potest. Nam sive honestum solum bonum est, ut Stoicis placet: sive quod honestum est, id ita summum bonum est, quemadmodum Peripateticis vestris videtur, ut omnia ex altera parte collocata, vix minimi momenti instar habeant: dubitandum non est, quin nunquam possit utilitas cum honestate contendere. Itaque accepimus, Socratem, execrari solitum eos, qui primum hæc, natura coherentia, opinione distraxissent.

issent. Cui quidem ita sunt Stoici assensi, ut quidquid honestum esset, id utile esse censerent: nec utile quidquam, quod non honestum. Quod si is esset Panætius, qui virtutem propterea colendam diceret, quod ea efficiens utilitatis esset; ut ii, qui res expetendas vel voluptate, vel indolentiâ metiuntur: liceret ei dicere, utilitatem aliquando cum honestate pugnare. Sed, cum sit is, qui id solum bonum iudicet, quod honestum sit: quæ autem huic repugnent speciem quadam utilitatis, eorum neque accessione meliorem vitam fieri, nec decessione pejorem: non videtur ejusmodi debuisse deliberationem introducere, in qua, quod utile videretur, cum eo, quod honestum est, compararetur. Etenim quod summum bonum à Stoicis dicitur, convenienter naturæ vivere, id habet hanc (ut opinor) sententiam, cum virtute congruere semper: cætera autem, quæ secundum naturam essent, ita legere, si ea virtuti non repugnarent. Quod cum ita sit, putant quidam, hanc comparisonem non rectè introductam, nec omnino de eo genere quidquam præcipiendum fuisse. Atque illud quidem honestum, quod propriè verèque dicitur, id in sapientibus est solis, neque à virtute divelli umquam potest; in iis autem, in quibus sapientia perfecta non est, ipsum illud quidem perfectum honestum nullo modo; similitudines honesti esse possunt. Hæc enim omnia officia, de quibus his libris disputamus, media Stoici appellant. Ea communia sunt & latè patent: quæ & ingenii bonitate multi assequuntur, & progressionem discendi. Illud autem officium, quod rectum iidem appellant, perfectum atque absolutum est, & ut iidem dicunt, omnes numeros habet; nec, præter sapientem cadere in quemquam potest. Cum autem aliquid actum est, in quo media officia compareant, id cumulatè videtur esse perfectum, propterea quæ vulgus quid absit à perfecto non

non ferè intelligit : quatenus autem intelligit, nihil putat prætermisſum. Quod item in poematibus, & picturis uſu evenit, in aliſque compluribus, ut delectentur imperiti, laudéntque ea, quæ laudanda non ſint, ob eam, credo, cauſam, quòd inſit in his aliquid probi, quod capiat ignaros, qui iidem, quid in unaquaque re vitii ſit, nequeant judicare. Itaque cùm ſunt docti à peritis, facilè deſiſtunt à ſententia. Hæc igitur officia, de quibus his libris diſſerimus, quaſi ſecunda quædam honeſta eſſe dicunt, non ſapientum modò propria, ſed cum omni hominum genere communia. Itaque his omnes, in quibus eſt virtutis indoles, commoventur. Nec verò cùm duo Decii, aut duo Scipiones, fortes viri commemorantur, aut cùm Fabricius Ariſtidésve juſti nominantur; aut ab illis fortitudinis, aut ab his juſtitia, tanquam à ſapientibus, petitur exemplum: nemo enim horum ſic ſapiens eſt, ut ſapientem volumus intelligi. Nec ii, qui ſapientes habiti ſunt & nominati, M. Cato & C. Lælius, ſapientes fuerunt; ne illi quidem ſepem: ſed ex mediorum officiorum frequentia ſimilitudinem quandam gerebant ſpeciémque ſapientum. Quocirca nec id, quod verè honeſtum eſt, fas eſt cum utilitatis repugnantia comparari: nec id quidem, quod communiter appellamus honeſtum, quod colitur ab iis, qui bonos ſe viros haberi volunt, cum emolumentis umquam eſt comparandum: tamque id honeſtum, quod in noſtram intelligentiam cadit, tuendum conſervandúmque eſt nobis, quàm id, quod propriè dicitur, verèque eſt honeſtum, ſapientibus. Aliter enim teneri non poteſt, ſi qua eſt ad virtutem facta progreſſio. Sed hæc quidem de iis, qui conſervatione officiorum exiſtimantur boni. Qui autem omnia metiuntur emolumentis & commodis, neque ea volunt præponderari honeſtate, hi ſolent in deliberando honeſtum cum eo, quod utile putant, comparare; boni

bóni viri non solent. Itaque existimo Panætium, cum dixerit, homines solere in hac comparatione dubitare, hoc ipsum sensisse, quòd dixerit, solere modò, non etiam oportere: etenim non modò pluri putare quod utile videatur, quàm quod honestum: sed hæc etiam inter se comparare, & in his addubitare, turpissimum est. Quid est ergo, quod nonnumquam dubitationem asferre soleat, considerandumque videatur? Credo, si quando dubitatio accidit, quale sit id, de quo consideretur. Sæpe enim tempore sit, ut, quod plerumque turpe haberi soleat, inveniatur non esse turpe. Exempli causâ, ponatur aliquid, quod pateat latius. Quod potest majus esse scelus, quàm non modò hominem, sed etiam familiarem hominem occidere? Num igitur se adstrinxit scelere, si quis tyrannum occidit, quamvis familiarem? Populo quidem Romano non videtur, qui ex omnibus præclaris factis illud pulcherrimum existimat. Vicit ergo utilitas honestatem: imo verò honestas utilitatem secuta est.

Formula præscripta, nè quando nos falsa utilitatis species ab honestate abducat: ut justitiam, vel solum, vel maximum bonum statuamus; injustitiam malorum maximum, nihilque ad privatum commodum, sed ad communem societatem referantur omnia.

ITaque, ut sine ullo errore dijudicare possimus, si quando cum illo, quod honestum intelligimus, pugnare id videbitur, quod appellamus utile, formula quædam constituenda est: quam si sequemur in comparatione rerum, ab officio numquam recedemus. Erit autem hæc formula, Stoicorum rationi disciplinæque maximè consentanea; quam quidem his libris propterea sequimur, quòd quamquam à veteribus Academicis, & à Peripateticis veteris, qui quondam iidem erant, qui Academici, quæ honesta

honesti sunt, anteponuntur iis, quæ videntur utilia: tamen splendidiùs hæc ab eis differuntur, quibus quidquid honestum est, idem utile videtur: nec utile quidquam, quod non honestum: quàm ab iis, quibus honestum aliquid non utile, aut utile non honestum. Nobis autem nostra Academia magnam licentiam dat, ut quodcumque maxime probabile occurrat, id nostro jure liceat defendere. Sed redeo ad formulam. Detrahère igitur aliquid alteri, & hominem hominis incommodo suum augere commodum, magis est contra naturam, quàm mors, quàm paupertas, quàm dolor, quàm cætera, quæ possunt aut corpori acciderè, aut rebus externis. Nam principio tollit convictum humanum, & societatem: si enim sic erimus affecti, ut, propter suum quisque emolumentum spoliè, aut violet alterum, dirumpi necesse est eam, quæ maxime est secundum naturam, humani generis societatem. Ut, si unumquodque membrum sensum hunc haberet, ut posse putaret se valere, si proximi membri valetudinem ad se traduxisset, debilitari & interire totum corpus necesse est: sic, si unusquisque nostrum rapiat ad se commoda aliorum, detrahâtque quod cuique possit emolumentum sui gratiâ, societas hominum & communitas evertatur necesse est. Nam, sibi ut quisque malit, quod ad usum vitæ pertineat, quàm alteri acquirere, concessum est, non repugnante naturâ. Illud natura non patitur, ut aliorum spoliis nostras facultates, copias, opes augeamus. Neque verò hoc solum naturâ, id est, jure gentium, sed etiam legibus populorum, quibus in singulis civitatibus resp. continetur, eodem modo constitutum est, ut non liceat sui commodi causâ nocere alteri: hoc enim spectant leges, hoc volunt; incolumem esse civium conjunctionem, quam qui dirimunt, eos morte, exilio, vinculis, damno coercent. Atque hoc multò magis exigit ipsa naturæ ratio,

ratio, quæ est lex divina, & humana; cui parere qui velit, (omnes autem parebunt, qui secundum naturam volent vivere) numquam committet, ut alienum appetat, & id, quod alteri detraxerit, sibi assumat. Etenim multò magis est secundum naturam excelsitas animi & magnitudo; itémque comitas, justitia, liberalitas; quàm voluptas, quàm vita, quàm divitiæ: quæ quidem contemnere, & pro nihilo ducere, comparantem cum utilitate communi, magni animi & excelsi est. Detrahère autem alteri sui commodi causâ, magis est contra naturam, quàm mors, quàm dolor, quàm cætera generis ejusdem: itémque magis est secundum naturam, pro omnibus gentibus, si fieri possit, conservandis, aut juvandis, maximos labores molestiasque suscipere (imitantem Herculem illum, quem hominum fama, beneficiorum memor, in concilio cœlestium collocavit); quàm vivere in solitudine, non modò sine ullis molestiis, sed etiam in maximis voluptatibus, abundantem omnibus copiis; ut excellas etiam pulchritudine & viribus. Quocirca optimo quisque & splendidissimo ingenio longè illam vitam huic anteponit. Ex quo efficitur, hominem naturæ obedientem homini nocere non posse. Deinde, qui alterum violat, ut ipse aliquid commodi consequatur, aut nihil se existimat contra naturam facere; aut magis fugiendam censet mortem, paupertatem, dolorem, amissionem etiam liberorum, propinquorum, amicorum, quàm facere cuiuspiam injuriam; si nihil existimat contra naturam fieri hominibus violandis: quid cum eo differas, qui omnino hominem ex homine tollat? sin fugiendum id quidem censet, sed & multò illa pejora, mortem, paupertatem, dolorem; errat in eo, quòd ullum aut corporis, aut fortunæ vitium, animi vitiis gravius existimat. Ergo unum debet esse omnibus propositum, ut eadem sit utilitas

uniuscujusque & universorum : quam si ad se quisque rapiat, dissolvetur omnis humana consortio. Atque si etiam hoc natura præscribit, ut homo homini, quicumque sit, ob eam ipsam causam, quod is homo sit, consultam velit ; necesse est secundum eandem naturam omnium utilitatem esse communem. Quod si ita est ; unâ contine-
mur omnes, & eâdem lege naturæ : idque ipsum si ita est, certè violare alterum lege naturæ prohibemur. Verum autem primum ; verum igitur & extremum. Nam illud quidem absurdum est, quod quidam dicunt, parenti se, aut fratri nihil detracturos commodi sui causâ : aliam rationem esse civium reliquorum : hi sibi nihil juris, & nullam societatem, communis utilitatis causâ, statuunt esse cum civibus : quæ sententia omnem societatem distrahit civitatis. Qui autem civium rationem dicunt habendam, externorum negant, hi dirimunt communem humani generis societatem : quâ sublata, beneficentia, liberalitas, bonitas, justitia funditus tollitur : quæ quæ tollunt, etiam adversus deos immortales impii judicandi sunt : ab iis enim constitutam inter homines societatem evertunt : cujus societatis arctissimum vinculum est, magis arbitrari esse contra naturam, hominem homini detrahere sui commodi causâ, quàm omnia incommoda subire vel externa, vel corporis, vel etiam ipsius animi, quæ vacent justitiâ. Hæc enim una virtus, omnium est domina & regina virtutum. Forsitan quispiam dixerit : Nōne igitur sapiens, si fame ipse conficiatur, abstulerit cibum alteri, homini ad nullam rem utili ? Minimè verò. Non enim mihi est vita mea utilior, quàm animi talis affectio, neminem ut violem commodi mei gratiâ. Quid ? si Phalarim, crudelem tyrannum, & immanem, vir bonus, ne ipse frigore conficiatur, vestitu spoliare possit, nōne faciat ? Hæc ad judicandum sunt facillima.

facillima. Nam, si quid ab homine ad nullam partem utili tunc utilitatis causâ detraxeris; inhumane feceris, contraque naturæ legem: si autem is tu sis, qui multam utilitatem reipublicæ atque hominum societati, si in vita remaneas, asserre possis; si quid ob eam causam alteri detraxeris, non sit reprehendendum: si autem id non sit ejusmodi, suum cuique incommodum ferendum est potius, quam de alterius commodis detrahendum. Non igitur magis est contra naturam morbus, aut egestas, aut quid hujusmodi, quam detractio, aut appetitio alieni. Sed communis utilitatis derelictio contra naturam est: est enim injusta: itaque lex ipsa naturæ, quæ utilitatem hominum conservat & continet, decernit profectò, ut ab homine inerti atque inutili ad sapientem, bonum fortèque virum transferantur res ad vivendum necessariae: qui si occiderit, multum de communi utilitate detraxerit: modò hoc ita faciat, ut ne ipse de se bene existimans, seseque diligens, hanc causam habeat ad injuriam. Ita semper officio fungetur, utilitati consulens hominum, & ei, quam sepe commemorò, humanæ societati. Nam, quod ad Phalarim attinet, perfacile judicium est: nulla enim nobis societas cum tyrannis, sed potius summa distractio est: neque est contra naturam, spoliare eum, si possis, quem honestum est necare: atque hoc omne genus pestiferum atque impium ex hominum communitate exterminandum est. Etenim, ut membra quædam amputantur, si & ipsa sanguine, & tamquam spiritu carere cœperunt, & nocent reliquis partibus corporis: sic ista in figurâ hominis feritas, & immanitas belluæ, à communi tamquam humanitate corporis segreganda est. Hujus generis sunt quæstiones omnes hæc, in quibus ex tempore officium exquiritur. Ejusmodi igitur credo res Panætium persecuturum fuisse, nisi aliqui casus, aut occupatio consilium

ejus peremisset : ad quas ipsas consultationes ex superioribus libris satis multa præcepta sunt, quibus perspicui possit, quid sit propter turpitudinem fugiendum ; quid sit id, quod idcirco fugiendum non sit, quia omnino turpe non est. Sed quoniam operi inchoato & propè jam absoluto, tanquam fastigium imponimus : ut geometræ solent non omnia docere, sed postulare, ut quædam sibi concedantur, quò facilius, quæ volunt, explicent : sic ego à te postulo, mi Cicero, ut mihi concedas, si potes, nihil, præter id, quod honestum sit, propter se esse expetendum : sin hoc non licet per Cratippum, at illud certè dabis, quod honestum sit, id esse maximè propter se expetendum. Mihi utrumvis satis est : & cùm hoc, tum illud probabilius videtur, nec præterea quidquam probabile. Ac primum Panætius in hoc defendendus est, quòd non utilia cum honestis pugnare aliquando posse dixerit (neque enim ei fas erat) sed ea, quæ videntur utilia. Nihil verò utile, quod non idem honestum : nihil honestum, quod non idem utile sit, sæpe testatur : negatque ullam pestem majorem in vitam hominum invasisse, quàm eorum opinionem, qui ista distraxerint. Itaque non ut aliquando anteponeremus utilia honestis, sed ut ea sine errore dijudicemus, si quando incidissent, induxit eam, quæ videretur esse, non quæ esset, repugnantiam. Hanc igitur partem relictam explebimus, nullius adminiculis, sed (ut dicitur) Marte nostro : neque enim quidquam de hac parte post Panætium explicatum est, quod quidem mihi probaretur, de iis, quæ in manus meas venerunt.

Ne qua nos commoditas quantavis, cum summa etiam impunitate conjuncta permoveat, ut vel tantillum ab honesto recedamus, sine quo nihil non perniciosum.

CUM igitur aliqua species utilitatis objecta est, commoveri necesse est. Sed si, cùm animum
 atten-

attenderis, turpitudinem videas, adjunctam ei rei quæ speciem utilitatis attulerit, tunc non utilitas relinquenda est, sed intelligendum, ubi turpitudinis sit, ibi utilitatem esse non posse. Quoddam si nihil est tam contra naturam quam turpitudinis, (recta enim, & convenientia, & constantia natura desiderat, aspernaturque contraria) nihilque tam secundum naturam, quam utilitas: certè in eadem re utilitas & turpitudinis esse non potest. Itemque si ad honestatem nati sumus, eaque aut sola expectanda est, (ut Zenoni visum est) aut certe omni pondere gravior habenda, quam reliqua omnia; (quod Aristoteli placet;) necesse est, quod honestum sit, id esse aut solum, aut summum bonum: quod autem bonum, id certè utile: ita quidquid honestum, id utile. Quare error hominum non proborum, cum aliquid, quod utile visum est, arripuit, id continuo secernit ab honesto. Hinc hæc, hinc venena, hinc falsa testamenta nascuntur: hinc furta, peculatus, expilationes, direptionesque sociorum & civium: hinc opum nimiarum potentia non ferenda: postremo etiam in liberis civitatibus regnandi existunt cupiditates, quibus nihil nec tetrius, nec scelerius excogitari potest: emolumenta enim rerum fallacibus judiciis videntur; poenam, non dico legum, quas sæpe per-rumpunt, sed ipsius turpitudinis, quæ acerbissima est, non vident. Quamobrem hoc quidem deliberantium genus pellatur è medio (est enim totum sceleratum, & impium), qui deliberant, utrum id sequantur, quod honestum esse videant, an se scientes scelere contaminent: in ipsa enim dubitatione facinus inest, etiam si ad id non pervenerint. Ergo ea deliberanda omnino non sunt, in quibus est turpis ipsa deliberatio. Atque etiam ex omni deliberatione celandi & occultandi spes opinionisque removenda est: satis enim nobis (si modò in philosophia aliquid prosequimur) persuasum esse

debet, si omnes deos hominesque celare possimus. nihil tamen avarè, nihil injustè, nihil libidinose, nihil incontinenter esse faciendum. Hinc ille Gyges inducitur à Platone: qui, cum terra discessisset magnis quibusdam imbribus, in illum hiatum descendit, æneumque equum, (ut ferunt fabulæ) animadvertit, cujus in lateribus fores essent: quibus apertis, mortui vidit corpus magnitudine insitatum, annulumque aureum in digito: quem ut detraxit, ipse induit: (erat autem regius pastor) tum in concilium pastorum se recepit: ibi cum palam ejus annuli ad palmam converterat, à nullo videbatur, ipse autem omnia videbat: idem rursus videbatur, cum in locum annulum inverterat. Itaque hac opportunitate annuli usus, reginæ stuprum intulit; eaque adjunctrice regem dominum interemit, sustulit quos obitare arbitrabatur; nec in his eum quisquam facinoribus potuit videre: sic repente annuli beneficio rex exortus est Lydia. Hunc igitur ipsum annulum si habeat sapiens, nihil plus sibi licere putet peccare, quam si non haberet: honesta enim bonis viris, non occulta quaeruntur. Atque hoc loco philosophi quidam, minime mali illi quidem, sed non satis acuti, fictam & commentitiam fabulam dicunt prolatam à Platone: quasi verò ille aut factum, id esse, aut fieri potuisse defendat. Hæc est vis hujus annuli, & hujus exempli: si nemo sciturus, nemo ne suspicaturus quidem sit, cum aliquid divitiarum, potentie, dominationis, libidinis causâ feceris; si id diis, hominibusque futurum sit semper ignotum, sine facturus? negant id fieri posse: quamquam potest id quidem: sed quero, quod negant posse, id si posset, quidnam facerent? Urgent rustici sanè: negant enim posse, & in eo perstant. Hoc verbum quid valeat, non vident. Cum enim quaerimus, si possint celare, quid facturi sint: non quaerimus, possintne celare; sed tamquam tormenta quædam adhibe-

adhibemus, ut, si responderint se, impunitate proposita, facturos quod expediat, facinorosos se esse fateantur: si negent, omnia turpia per seipsa fugienda esse concedant. Sed jam ad propositum revertamur. Incidunt sæpe multæ causæ, quæ convertunt animos utilitatis specie; non eam hoc deliberetur, relinquendæne sit honestas propter utilitatis magnitudinem: (nam id quidem improbum est) sed illud, possitne id, quod utile videatur, ferri non turpiter. Cùm Collatino collegæ Brutus imperium abrogabat, poterat videri facere id injustè: fuerat enim in regibus expellendis socius Bruti, consiliorum etiam adjutor: eam autem consilium hoc principes cepissent, cognationem Superbi, nomenque Tarquiniorum, & memoriam regni esse tollendam: quod erat utile, patriæ consulere, id erat ita honestum, ut etiam ipsi Collatino placere deberet. Itaque utilitas valuit propter honestatem, sine qua ne utilitas quidem esse potuisset. At in eo rege, qui urbem condidit, non ita: species enim utilitatis animum pepulit ejus: cui eum visum esset utilius, solum, quàm cum altero regnare, fratrem interemit. Omisit hic & pietatem, & humanitatem, ut id, quod utile videbatur, neque erat, assequi posset: & tamen muri causam opposuit, speciem honestatis neque probabilem, neque satis idoneam. Peccavit igitur, pace vel Quirini, vel Romuli dixerim.

Propriis commodis quatenus cuique inferre permissum.

NEC tamen nostræ nobis utilitates omittendæ sunt, aliisque tradendæ, cùm his ipsi egeamus; sed sive cuique utilitati, quod sine alterius injuria fiat; serviendum est. Scitè Chrysippus, ut multa; Qui stadium (inquit) currit, eniti & contendere debet, quàm maximè possit, ut vincat; supplantare cum

eum, quicum certet, aut manu depellere, nullo modo debet: sic in vita sibi quemque petere, quod pertineat ad usum, non iniquum est: altera deripere, jus non est.

Formula in amicitiiis, ut semper honestati cedat benevolentia amici: fides præstetur, etiam maximis incommodis propositis. Communibus in rebus tantum charitati amicorum tribuatur, quantum religio & honesti ratio patitur. Cæterum nè qua res turpis aut petatur ab amico, aut præstetur petenti.

Maximè autem perturbantur officia in amicitiiis: quibus & non tribuere, quod rectè possis, & tribuere, quod non sit æquum, contra officium est. Sed hujus generis totius breve & non difficile præceptum est. Quæ enim videntur utilia, honores, divitiæ, voluptates, cætera generis ejusdem, hæc amicitiae numquam anteponenda sunt. At neque contra rempublicam, neque contra jusjurandum, ac fidem, amici causâ vir bonus faciet; ne si judex quidem erit de ipso amico: ponit enim personam amici, cum induit judicis. Tantùm dabit amicitiae, ut veram amici causam esse malit; ut orandæ liti tempus, quoad per leges liceat, accomodet. Cùm verò jurato sententia dicenda sit, meminerit, deum se adhibere testem, id est (ut arbitrator) mentem suam, quâ nihil homini dedit deus ipse divinius. Itaque præclarum à majoribus accepimus morem rogandi judicis, (si eum teneremus) quæ salvâ fide facere possit. Hæc rogatio ad ea pertinet, quæ paulò antè dixi honestè amico à judice posse concedi. Nam, si omnia facienda sint, quæ amici velint, non amicitiae tales, sed conjurationes putandæ sunt. Loquor autem de communibus amicitiiis: nam in sapientibus viris perfectisque nihil potest esse tale. Damonem & Phintiam Pythagoreos ferunt hoc animo inter se fuisse,

fuisse, ut, cùm eorum alteri Dionysius tyrannus diem necis destinavisset, & is, qui morti addictus esset, paucos sibi dies commendandorum suorum causâ postulavisset; vas factus est alter ejus sistendi, ut, si ille non revertisset, moriendum esset ipsi: qui cùm ad diem se recepisset, admiratus eorum fidem tyrannus, petivit, ut se ad amicitiam tertium adscriberent. Cùm igitur id, quod utile videtur in amicitia, cum eo, quod honestum est, comparatur; jaceat utilitatis species, valeat honestas: cùm autem in amicitia, quæ honesta non sunt, postulabuntur, religio & fides anteponatur amicitiae: sic habebitur is, quem exquirimus, delectus officii.

In publicis consultationibus semper honestum falsâ utilitate potius habendum, neque consilium ullum videri utile oportere, quod cum honesto pugnat. Atque bujus rei utramque in partem exempla.

SED utilitatis specie in republica sæpissime peccatur, ut in Corinthi disturbance nostræ. Durius etiam Athenienses, qui sciverunt, ut Æginetis, qui classe valebant, pollices præciderentur: hoc visum est utile; nimis enim imminabat, propter propinquitatem, Ægina Piræo: sed nihil, quod crudele, utile: est enim hominum naturæ, quam sequi debemus, maximè inimica crudelitas. Malè etiam, qui peregrinos urbibus uti prohibent, eosque exterminant; ut Pennus apud patres nostros, Papius nuper. Nam esse pro cive, qui civis non sit, rectum est non licere: quam tulerunt legem sapientissimi consules, Crassus & Scævola: usu verò urbis prohibere peregrinos, sanè inhumanum est. Illa præclara, in quibus publicæ utilitatis species præ honestate contemnitur. Plena exemplorum est nostra respublica, cùm sæpe, tum maximè bello Punico secundo: quæ, Cannensi calamitate acceptâ, majores animos habuit, quàm umquam

quam rebus secundis: nulla timoris significatio, nulla mentio pacis: tanta vis est honesti, ut speciem utilitatis obscuraret. Athenienses cum Persarum impetum nullo modo possent sustinere, statuerentque ut urbe relicta conjugibus & liberis Troezenē depositis, naves conscenderent, libertatēque Græciæ classe defenderent, Cyrillum quendam, suadentem, ut in urbe manerent, Xerxēque reciperent, lapidibus obruerunt. Atque ille utilitatem sequi videbatur: sed ea nulla erat repugnante honestate. Themistocles post victoriam ejus belli, quod cum Persis fuit, dixit in concione, se habere consilium, reipublicæ salutare, sed id sciri opus non esse: postulavit, ut aliquem populus daret, quicum communicaret: datus est Aristides. Huic ille, classem Lacedæmoniorum, quæ subducta esset ad Gytheum, clam incendi posse; quo facto frangi Lacedæmoniorum opes necesse esset. Quod Aristides cum audisset, in concionem magna expectatione venit: dixitque, perutile esse consilium, quod Themistocles afferret, sed minimè honestum. Itaque Athenienses, quod honestum non esset, id ne utile quidem putaverunt: totāque eam rem, quam ne audierant quidem, auctore Aristide repudiaverunt. Melius hi, quàm nos, qui piratas immunes, socios vectigales habemus. Maneat ergo, quod turpe sit, id numquam esse utile; ne tum quidem, cum id, quod esse utile putes, adipiscare. Hoc enim ipsum utile putare, quod turpe sit, calamitosum est.

In contrahendis communibus quæ formula honesti & utilis. Fingit autem speciem quandam, jurisconsultorum more, deque ea duos Stoicos diversa sentientes: quorum alter ad Stoicam rationem omnia fert, alter ex hominum consuetudine & jure civili moderatur.

SED incidunt (ut supra dixi) sæpe causæ, cum repugnare utilitas honestati videatur, ut animadvertendum sit, repugnante planè, an possit cum honestate conjungi. Ejus generis hæ sunt quæstiones: Si (exempli gratiâ) vir bonus Alexandriâ Rhodum magnum frumenti numerum advexerit in Rhodiorum inopiâ & fame, summâque annonæ caritate: si idem sciat, complures mercatores Alexandriâ solvisse, navesque in cursu frumento opustas, petentes Rhodum, viderit; dicturusne sit id Rhodiis, an silentio suum quàm plurimo venditurus? Sapientem & bonum virum fingimus: de ejus deliberatione & consultatione quaerimus, qui celaturus Rhodios non sit, si id turpe judicet; sed dubitet, an turpe non sit. In hujusmodi causis aliud Diogeni Babylonio videri solet, magno & gravi Stoico; aliud Antipatro, discipulo ejus, homini acutissimo. Antipatro omnia patefacienda, ut ne quid omnino, quod venditor nōrit, emptor ignoret: Diogeni venditorem, quatenus jure civili constitutum sit, dicere vitia oportere, cætera sine insidiis agere, & quoniam vendat, velle quàm optimè vendere. Advexi, exposui, vendo meum non pluri, quàm ceteri, fortasse etiam minoris, cùm major est copia: cui sit injuria? Exoritur Antipatri ratio ex altera parte: Quid ais? tu cum hominibus consulere debeas, & servire humanæ societati, eâque lege natus sis, & ea habeas principia naturæ, quibus parere, & quæ sequi debeas, ut utilitas tua communis utilitas sit, vicissimque communis utilitas tua sit; celabis homines,

mines, quid iis adsit commoditatis & copiae? Respondebit Diogenes fortasse sic. Aliud est celare, aliud tacere: neque ego nunc te celo, si tibi non dico, quæ natura deorum sit, quis sit finis bonorum, quæ tibi plus prodesse cognita, quam tritici utilitas: sed non quidquid tibi audire utile est, id mihi dicere necesse est. Immo verò (inter homines naturam conjunctam societatem. Memini, inquit ille, sed num ista societas talis est, ut nihil suum cujusque sit? quod si ita est, ne vendendum quidem quidquam est, sed donandum. Vides in hac tota disceptatione non illud dici, Quamvis hoc turpe sit, tamen, quoniam expedit, faciam: sed ita expedire, ut turpe non sit: ex altera autem parte; eâ re, quia turpe sit, non esse faciendum. Vendat ædes vir bonus propter aliqua vitia, quæ ipse nôrit, cæteri ignorent: pestilentes sint, & habeantur salubres: ignoretur in omnibus cubiculis apparere serpentes: malè materiata, ruinosa: sed hoc præter dominum nemo sciat: quero, si hoc emptoribus venditor non dixerit, ædesque vendiderit pluris multò, quam se venditurum putârit, num id injustè, an improbè fecerit? Ille verò, inquit Antipater. Quid enim est aliud, erranti viam non monstrare (quod Athenis execrationibus publicis sancitum est) si hoc non est, emptorem pati ruere, & per errorem in maximam fraudem incurrere? plus etiam est, quam viam non monstrare: nam est scientem in errorem alterum inducere. Diogenes contra: Num te emere coëgit, qui ne hortatus quidem est? Ille quod non placebat proscripsit: tu quod placebat emisti. Quod si qui proscribunt, villam bonam, benèque ædificatam, non existimantur fefellisse, etiam si illa nec bona est, nec ædificata ratione; multò minus, qui domum non laudârunt. Ubi enim judicium emptoris est, ibi fraus venditoris quæ potest esse? sin autem

autem dictum non omne præstandum est; quod dictum non est, id præstandum putas? quid verò est stultius, quàm venditorem, ejus rei, quam vendat, vitia narrare? Quid autem tam absurdum, quàm si domini jussu ita præco prædicet, Domum pestilentem vendo? Sic ergo in quibusdam causis dubiis ex altera parte defenditur honestas, ex altera ita de utilitate dicitur, ut id, quod utile videatur, non modò facere honestum sit, sed etiam non facere turpe. Hæc est illa, quæ videtur utilium fieri cum honestis sæpe dissensio.

Superiori altercationi Philosophorum suam interponit sententiam, omnino viro bono neque simulandum esse quicquam neque dissimulandum sui commodi causâ, etiam si mos, legesque civiles quædam reticere non vetent.

QUÆ dijudicanda sunt: non enim, ut quæreremus, exposuimus, sed ut explicaremus. Non igitur videtur nec frumentarius ille Rhodios, nec hic ædium venditor celare emptores debuisse. Neque enim id est celare, quidquid reticeas: sed cùm, quod tu scias, id ignorare emolumenti tui causâ velis eos, quorum interfit id scire. Hoc autem celandi genus quale sit, & cujus hominis, quis non videt? certè non aperti, non simplices, non ingenui, non justii, non viri boni: versuti potiùs, obscuri, astuti, fallacis, malitiosi, callidi, veteratoris, vafri; hæc tot, & alia plura nōne inutile est vitiorum subire nomina? Quòd si vituperandi sunt qui reticuerunt; quid de iis existimandum est, qui orationis vanitatem adhibuerunt? C. Canius, eques Romanus, nec infacetus, & satis litteratus, cùm se Syracusas otiandi (ut ipse dicere solebat) non negotiandi causâ, contulisset, dictitabat, se hortulos aliquos velle emere, quò invitare amicos, & ubi se oblectare sine
inter-

interpellatoribus posset. Quod cum percrebuisse, Pythius ei quidam, qui argentariam faceret Syraculis, venales quidem se hortos non habere, sed licere uti Canio, si vellet, et suis, & simul ad eorum hominem in hortos invitavit in posterum diem. Cum ille promississet, tum Pythius, qui esset, ut argentarius, apud omnes ordines graciosus, piscatores ad se convocavit, & ab his petivit, ut ante suos hortulos postridie piscarentur, dixitque, quid eos facere vellet. Ad eorum tempore venit Canius: opipare à Pythio apparatus convivium: cymbarum ante oculos multitudo; pro se quisque quod ceperat afferbat; ante pedes Pythii pisces abiciebantur. Tum Canius, Quæso, inquit, quid est hoc, Pythi? tantumne piscium? tantumne cymbarum? Et ille, Quid mirum? inquit: hoc loco est, Syraculis quidquid est piscium: hic aquatio: hac villâ isti carere non possunt. Incensus Canius cupiditate, contendit à Pythio, ut venderet. Gravate ille primo. Quid multa? impetrat: emit homo cupidus & locuples tanti, quanti Pythius voluit, et emit instructos: nomina facit, negotium conficit. Invitat Canius postridie familiares suos, venit ipse mature, scalum nullum videt; querit ex proximo vicino, num seræ quedam piscatorum essent, quod eos nullos videret. Nullæ (quod sciam) inquit ille: sed hic piscari nulli solent; itaque heri mirabar, quid accidisset. Stomachari Canius. Sed quid faceret? nondum enim Aquilius, collega & familiaris meus, protulerat de dolo malo formulas: in quibus ipsis cum ex eo quæreretur, quid esset dolus malus; respondebat, cum esset aliud simulatum, aliud actum. Hoc quidem sanè leculenter, ut ab homine perito definiendi. Ergo & Pythius, & omnes aliud agentes, aliud simulant, perfidi, improbi, malitiosi sunt. Nullum igitur factum eorum potest utile esse, cum sit tot vitiis

tiis inquinatum. Quodd si Aquiliana definitio vera est; ex omni vita simulatio dissimulatioque tollenda est: ita nec ut emat melius, nec ut vendat, quidquam simulabit, aut dissimulabit vir bonus. Atque iste dolus malus etiam legibus erat vindicatus, ut tutela xii tabulis, & circumscriptio adolescentium lege Lætorii; & sine lege iudiciis, in quibus additur, ex fide bona agitur. Reliquorum autem iudiciorum hæc verba maximè excellunt, in arbitrio rei uxoris, melius, æquius: in fiducia, ut inter bonos bene agier. Quid ergo? aut in eo, quod melius æquius, potest ulla pars inesse fraudis? aut, cum dicitur, inter bonos bene agier, quidquam agi dolosè, aut malitiosè potest? Dolus autem malus simulatione, ut ait Aquilius, continetur. Tollendum est igitur ex rebus contrahendis omne mendacium: non licitorem venditor, nec qui contra se liceatur, emptor apponet: uterque, si ad eloquendum venerit, non plus, quam semel, eloquetur. Q. quidem Scævola, P. filius, cum postulasset, ut sibi fundus, cuius emptor erat, semel indicaretur, idque venditor ita fecisset, dixit, se pluris æstimare: addidit centum millia. Nemo est, qui hoc boni viri fuisse neget, sapientis negant: ut si minoris, quam potuisset, vendidisset. Hæc igitur est illa perniciēs, quodd alios bonos, alios sapientes existimant: ex quo Ennius, nequicquam sapere sapientem, qui sibi ipse prodesse non quiret. Verè id quidem, si, quid esset prodesse, mihi cum Ennio conveniret. Hecatonem quidem Rhodium, discipulum Panætiæ, video in iis libris, quos de officiis scripsit Q. Tuberoni, dicere, Sapientis esse, nihil contra mores, leges, instituta facientem, habere rationem rei familiaris: neque enim solum nobis divites esse volumus, sed liberis, propinquis, amicis, maximèque resp. singulorum enim facultates & copias, divitiæ sunt civitatis. Huic Scævola factum, & quo paulo an-

tē dixi, placere nullo modo potest: etenim omnino tantum se negat facturum compendii sui causā, quod non liceat. Huic nec laus magna tribuenda, nec gratia est. Sed sive simulatio & dissimulatio dolus malus est; perpaucae res sunt, in quibus dolus iste malus non versetur: sive vir bonus est is, qui prodest quibus potest, nocet nemini, certē istum virum bonum non faciliē reperiemus. Numquam igitur est utile peccare, quia semper est turpe: &, quia semper est honestum virum bonum esse, semper est utile. Ac de jure quidem prædiorum sancitum est apud nos jure civili, ut in his vendendis vitia dicerentur, quæ nota essent venditori. Nam cum ex XII tabulis satis esset ea præstari, quæ essent lingua nuncupata, quæ qui inficiatus esset, dupli pœnam subiret: à jureconsultis etiam reticentiæ pœna est constituta. Quidquid enim esset in prædio vitii, id statuerunt, si venditor sciret, nisi nominatim dictum esset, præstari oportere. Ut, cum in arce augurium augures acturi essent, jussissentque T. Claudium Centumalum, qui ædes in Caelio monte habebat, demoliri ea, quorum altitudo officeret auspiciis: Claudius proscripsit insulam, vendidit: emit P. Calpurnius Lanarius: huic ab auguribus illud idem denūtiatum est. Itaque Calpurnius cum demolitus esset, cognossētque, Claudium ædes postea proscripsisse, quā esset ab auguribus demoliri jussus, arbitrum illum adegit, quicquid sibi dare facere oporteret ex fide bona. M. Cato sententiam dixit, hujus nostri Catonis pater: ut enim cæteri ex patribus, sic hic, qui lumen illud progeniuit, ex filio est nominandus. Is igitur judex ita pronuntiavit: cum in venundando rem eam scisset, & non pronuntiasset, emptori damnum præstari oportere. Igitur ad fidem bonam statuit pertinere, notum esse emptori vitium, quod nōstret venditor. Quod si rectē judicavit: non rectē frumen-

mentarius ille, non rectè ædium pestilentium venditor tacuit. Sed hujusmodi reticentiæ jure civili omnes comprehendere non possunt: quæ autem possunt, diligenter tenentur. M. Marius Gratidianus, propinquus noster, C. Sergio Oratæ vendiderat ædes eas, quas ab eodem ipse paucis antè annis emerat: hæc Sergio serviebant: sed hoc in mancipio Marius non dixerat. Adducta res in judicium est. Oratam Crassus, Gratidianum defendebat Antonius. Jus Crassus urgebat: quod vitii venditor non dixisset sciens, id oportere præstari: æquitatem Antonius; quoniam id vitium ignotum Sergio non fuisset, qui illas ædes vendidisset, nihil fuisse necesse dici: nec eum esse deceptum, qui id, quod emerat, quo jure esset, tene-
ret. Quorsum hæc? ut illud intelligas, non placuisse majoribus nostris astutos. Sed aliter leges, aliter philosophi tollunt astutias: leges, quatenus manu tenere possunt: philosophi, quatenus ratione & intelligentiâ. Ratio igitur postulat, ne quid insidiosè, ne quid simulatè, ne quid fallaciter. Sûntne igitur insidiæ, tendere plagas, etiam si excitaturus non sis, nec agiturus? ipsæ enim seræ nullo insequente sæpe incidunt: sic tu ædes proscribas, tabulam, tamquam plagam, ponas, domum propter vitia vendas; in eam aliquis incurrat imprudens. Hoc quamquam video propter depravationem consuetudinis, neque more turpe haberi, neque aut lege sanciri, aut jure civili; tamen naturæ lege sancitum est: societas enim est (quod etsi sæpe dictum est, dicendum tamen est sæpius) latissimè quidem quæ pateat, hominum inter homines: interior eorum, qui ejusdem gentis sunt: propior eorum, qui ejusdem civitatis. Itaque majores aliud jus gentium, aliud jus civile esse voluerunt: quod civile, non idem continud gentium; quod autem gentium, idem civile esse debet. Sed nos veri juris, germanæque justitiæ solidam & expressam effigiem nul-

Iam tenemus: umbrâ & imaginibus utimur: eas ipsas utinam sequeremur! feruntur enim ex optimis naturæ, & veritatis exemplis. Nam quanti verba illa, Uti ne propter te, fidemve tuam captus, fraudatusve sim? quàm illa aurea! Ut inter bonos bene agier oportet, & sine fraudatione? Sed, qui sint boni, & quid sit bene agi, magna quæstio est. Quidem Scævola, pontifex max. summam vim dicebat esse in omnibus iis arbitriis, in quibus adderetur, ex fide bonâ: fideique bonæ nomen existimabat manare latissimè, idque versari in tutelis, societatibus, fiduciis, mandatis, rebus emptis, venditis, conductis, locatis, quibus vitæ societas continetur: in his magni esse iudicis, statuere (præsertim cum in plerisque essent iudicia contraria) quid quemque cuique præstare oporteret. Quocirca astutiæ tollendæ sunt, eaque malitia, quæ vult illa quidem videri se esse prudentiam, sed abest ab ea distatque plurimum. Prudentia est enim locata in delectu bonorum & malorum: malitia, si omnia, quæ turpia sunt, mala sunt, mala bonis ponit antè. Nec verò in prædiis solùm jus civile ductum à natura, malitiam fraudemque vindicat: sed etiam in mancipiorum venditione fraus venditoris omnis excluditur: qui enim scire debuit, de sanitate, de fuga, de furtis, præstat edicto Ædilium. Hæredum alia causa est. Ex quo intelligitur, quoniam juris natura sons sit, hoc secundum naturam esse, neminem id agere, ut ex alterius prædetur inscientiâ: nec ulla perniciēs vitæ major inveniri potest, quam in malitiâ simulatio intelligentiæ: ex quo ista innumerabilia nascuntur, ut utilia cum honestis pugnare videantur: quotus enim quisque reperietur, qui, impunitate, & ignorance omnium proposita, abstinere possit injuriâ? Periclitemur, si placet, in iis quidem exemplis, in quibus peccari vulgus hominum fortasse non putat, Neque enim

nam de ficiis, veneficiis, testamentariis, furibus, peculatoribus hoc loco differendum est: qui non verbis sunt, & disputatione philosophorum, sed vinculis & carcere fatigandi: sed hæc consideremus, quæ faciunt ii, qui habentur boni. L. Minutii Basili, locupletis hominis, falsum testamentum, quidam è Græcia Romam attulerunt: quod quod facilius obtinerent, scripserunt hæredes secum M. Crassum, & Q. Hortensium, homines ejusdem ætatis potentissimos: qui, cum illud falsum esse suspicarentur, sibi autem nullius essent consciï culpæ, alieni facinoris munusculum non repudiaverunt. Quid ergo? satin' hoc est, ut non deliquisse videantur? mihi quidem non videtur: quamquam alterum amavi vivum, alterum non odi mortuum. Sed cum Basilius M. Satrium, sororis filium, nomen suum ferre voluisset, eumque fecisset hæredem: hunc, ait, dico patronum agri Piceni & Sabini: (ô turpem notam temporum illorum!) num erat æquum, principes cives rem habere, ad Satrium nihil præter nomen pervenire? Etenim, si is, qui non defendit injuriam, neque propulsat à suis, cum potest, injuste facit (ut in primo libro disserui) qualis habendus est is, qui non modò non repellit, sed etiam adjuvat injuriam? Mihi quidem etiam veræ hæreditates non honestæ videntur, si sint malitiosis blanditiis officiorum, non veritate, sed simulatione quæsitæ. Atqui in talibus rebus aliud utile interdum, aliud honestum videri solet. Falsò: nam eadem utilitatis, quæ honestatis est regula: qui hoc non perviderit, ab hoc nulla fraus aberit, nullum facinus: sic enim cogitans: Est istuc quidem honestum, verum hoc expedit; res à natura copulatas audebit errore divellere: qui fons est fraudum, maleficiorum, scelerum omnium. Itaque si vir bonus habeat hanc vim, ut, si digitis concrepuerit, possit in locupletium testamenta nomen ejus irrepere; hac vi non utatur, ne

si exploratum quidem habeat, id omnino neminem umquam suspicaturum. At si dares hanc vim M. Crasso, ut digitorum percussione hæres posset scriptus esse, qui re verâ non esset hæres, in foro, mihi crede, saltâret. Homo autem justus, isque quem sentimus virum bonum, nihil cuiquam, quod in se transferat, detrahet. Hoc qui admiratur, is se, quid sit vir bonus, nescire fateatur. At verò si quis voluerit animi sui complicatam notionem evolvere, jam se ipse doceat, eum virum bonum esse, qui profit quibus possit, noceat nemini, nisi laceffitus injuriâ. Quid ergo? hic non noceat, qui quodam quasi veneno perficit, ut veros hæredes moveat, in eorum locum ipse succedat? Non igitur faciat (dixerit quis) quod utile sit, quod expediat? Immò intelligat, nihil nec expedire, nec utile esse, quod sit injustum. Hoc qui non didicerit, bonus vir esse non poterit. Fimbriam consulari, audiebam de patre nostro puer, judicem M. Latatio Pinthiæ fuisse, equiti Rom. sanè honesto, cum is sponsionem fecisset, ni bonus vir esset: itaque ei dixisse Fimbriam, se illam rem numquam judicaturum: ne aut spoliaret famâ probatum hominem, si contrâ judicâset, aut statuisse videretur, virum bonum aliquem esse, cum ea res innumera-bilibus officiis & laudibus contineretur. Huic igitur viro bono, quem Fimbria etiam, non modò Socrates noverat, nullo modo videri potest quidquam esse utile, quod non honestum sit. Itaque talis vir non modò facere, sed ne cogitare quidem quidquam audebit, quod non audeat prædicare. Hæc nonne est turpe dubitare philosophos, quæ ne rustici quidem dubitent? à quibus natum est id, quod jam tritum est vetustate proverbium: cum enim fidem alicujus bonitatemque laudant, dignum esse dicunt, quicum in tenebris mices. Hoc quam habet vim, nisi illam, nihil expedire, quod non deceat, etiam si id possis nullo reserente obtinere?

Vidēsne igitur, hoc proverbio neque Gygi illi posse veniam dari, neque huic, quem paulò antè singebam digitorum percussione hæreditates omnium posse convertere? Ut enim, quod turpe est, id quamvis occultetur, tamen honestum fieri nullo modo potest: sic, quod honestum non est, id utile ut sit, effici non potest adversante & repugnante naturâ. At enim, cùm permagna præmia sunt, est causa peccandi. C. Marius, cùm à spe consulatûs longè abesset, & jam septimum annum post præturam jaceret, neque petiturus umquam consulatum videretur, Q. Metellum, cujus legatus erat, summum virum & civem, cùm ab eo, imperatōre suo, Romam missus esset, apud pop. Rom. criminatus est, bellum ducere: si se consulem fecissent, brevi tempore aut vivum aut mortuum Jugurtham se in potestatem pop. Rom. redacturum. Itaque factus est ille quidem consul, sed à fide justitiæque discessit, qui optimum & gravissimum civem, cujus legatus, & a quo missus esset, in invidiam falso crimine adduxerit. Ne noster quidem Gratidianus officio boni viri functus est tum, cùm prætor esset, collegiûmque prætorum tribuni plebis adhibuissent, ut res nummaria de communi sententiâ constitueretur: jactabatur enim temporibus illis nummus sic, ut nemo posset scire, quid haberet. Conscripserunt communiter edictum cum poenâ atque judicio; constitueruntque ut omnes simul in rostra post meridiem descenderent: & cæteri quidem alius aliò, Marius è subselliis in rostra rectâ, idque quod communiter compositum fuerat, solus edixit; & ea res, si quærīs, ei magno honori fuit: omnibus vicis statux: ad eas thus, & cerei: quid multa? nemo umquam multitudini fuit carior. Hæc sunt, quæ conturbant in deliberatione nonnunquam, cùm id, in quo violatur æquitas, non ita magnum; illud autem, quod ex eo paritur, permagnum videtur.

tur: ut Masio, præripere collegis & tribunis plebis popularem gratiam, non ita turpe; consulem ob eam rem fieri, quod sibi tunc proposuerat, valdè utile videbatur. Sed omnium una regula est, quam tibi cupio esse notissimam: aut illud, quod utile videtur, turpe ne sit: aut, si turpe est, ne videatur esse utile. Quid igitur? possumusne aut illum Marium, virum bonum judicare, aut hunc? Explica atque exerce intelligentiã tuam, ut videas, quæ sit in eã species, forma, & notio viri boni. Cadit ergo in virum bonum mentiri emolumentum sui causã, criminari, præripere, fallere? nihil profectò minus. Est ergo ulla res tanti, aut commodum ullum tam expetendum, ut viri boni & splendorem, & nomen amittas? quid est, quod asserre tantum utilitas ista, quæ dicitur, possit, quantum auferre, si boni viri nomen eripuerit, fidem justitiãque detraxerit? Quid enim interest, utrùm ex homine se quis conferat in belluam, an hominis figura immanitatem gerat belluæ? Quid? qui omnia recta & honesta negligunt, dummodò potentiam consequantur, nõne idem faciunt, quod is, qui etiam focerum habere voluit eum, cujus ipse audaciã potens esset? utile ei videbatur plurimùm posse alterius invidiã: id quàm injustum in patriam, quàm inutile, quàm turpe esset, non videbat. Ipse autem focer in ore semper Græcos versus de Phœnissis habebat, quos dicam ut potero, inconditè fortasse, sed tamen ut res possit intelligi:

*Nam si violandum est jus, regnandi gratiã
Violandum est: aliis rebus pietatem colas.*

Capitalis Eteocles, vel potiùs Euripides, qui id unum, quod omnium sceleratissimum fuerat, exceperit. Quid igitur minuta colligimus, hereditates, mercaturas, venditiones fraudulentas? Ecce tibi, qui rex pop. Roman. dominusque omnium gentium esse concupierit, idque perfecit. Hanc cupi-

cupiditatem si honestam quis esse dicit, amens est ; probat enim legum & libertatis interitum, earumque oppressionem tetram, & detestabilem, gloriosam putat. Qui autem fatetur, honestum non esse in ea civitate, quæ libera fuit, quæque esse debeat, regnare, sed ei, qui id facere possit, esse utile ; qua hunc objurgatione aut quò potius convicio à tanto errore coner avellere ? Potest enim, (dii immortales !) cuiquam esse utile fœdissimum & teterrimum parricidium patriæ : quamvis is, qui se eo obstrinxerit, ab oppressis civibus Parens nominetur ? Honestate igitur dirigenda utilitas est, & quidem sic, ut hæc duo verba inter se discrepare, re tamen unum sonare videantur. Non habeo, ad vulgi opinionem, quæ major utilitas, quàm regnandi, esse possit : nihil contrà inutilius ei, qui id injustè consecutus sit, invenio, cùm ad veritatem cœpi revocare rationem : possunt enim cuiquam esse utiles angores, solitudines, diurni & nocturni metus, vita insidiarum periculorumque plenissima ?

Multi iniqui atque infideles regno, pauci sunt boni.

inquit Accius. At cui regno ? quod à Tantalò & Pelope proditum jure obtinebatur. Nam quantò plures ei regi putas, qui exercitu populi Romani populum ipsum Rom. oppressisset, civitatèque non modò liberam, sed etiam gentibus imperantem, servire sibi coëgisset ? Hunc tu quas conscientiae labe in animo censeres habuisse ? quæ vulnera ? cujus autem vita ipsi potest utilis esse, cùm ejus vitæ ea conditio sit, ut, qui illam eripuerit, in maximâ & gratiâ futurus sit & gloriâ ? Quod si hæc utilia non sunt, quæ maxime videntur, quia plena sunt dedecoris ac turpitudinis ; satis persuasum esse debet, nihil esse utile, quod non honestum sit. Quamquam id quidem, cùm sæpe aliàs, tum Pyrrhi bello à C. Fabricio, consule iterùm, & à

senatu nostro judicatum est. Cum enim rex Pyrrhus populo Rom. bellum ultro intulisset, cumque de imperio certamen esset cum rege generoso ac potente; perfuga ab eo venit in castra Fabricii, ei que est pollicitus, si præmium sibi proposuisset, se, ut clam venisset, sic clam in Pyrrhi castra rediturum, & eum veneno necaturum. Hunc Fabricius reducendum curavit ad Pyrrhum: idque factum ejus à senatu laudatum est: atqui si speciem utilitatis opinionemque quærimus, magnum illud bellum perfuga unus, & gravem adversarium imperii sustulisset: sed magnum dedecus & flagitium, quicum laudis certamen fuisset, eum non virtute sed scelere superatum. Utrum igitur utilius vel Fabricio, qui talis in hac urbe, qualis Aristides Athenis fuit, vel senatui nostro, qui nunquam utilitatem à dignitate sejunxit, armis cum hoste certare, an venenis? Si gloriæ causâ imperium expetendum est, scelus absit, in quo non potest esse gloria: sin ipsæ opes expetuntur quoquo modo, non poterunt utiles esse cum infamiâ. Non igitur utilis illa L. Philippi, Q. filii, sententia: quas civitates L. Sylla, pecuniâ acceptâ ex senatusconsulto liberavisset, ut hæc rursus vectigales essent: neque his pecuniam, quam pro libertate dederant, redderemus. Est ei senatus assensus: turpe imperio: piratarum enim melior fides, quàm senatûs. At aucta vectigalia; utile igitur. Quousque audebunt dicere quidquam utile, quod non honestum? potest autem ulli imperio, quod gloriâ fultum esse debet, & benevolentiam sociorum, utile esse odium & infamia? Ego etiam cum Catone meo sæpe dissensi: nimis mihi præfractè videbatur ærarium, vectigaliâque defendere, omnia publicanis negare, multa focis: cum in hos beneficii esse deberemus, cum illis sic agere, ut cum colonis nostris soleremus, eoque magis, quo illa ordinum conjunctio ad salutem reipub. pertinebat,

bat. Malè etiam Curio, cùm causam Transpadanorum æquam esse dicebat: semper autem addebat, Vincat utilitas. Potius diceret, non esse æquam, quia non esset utilis reip. quàm, cùm utilem esse diceret, non esse æquam fateretur.

Formulas aliquot, & rogatiunculas colligit non inamœnas, in quibus videtur aliud bortari utilitas, aliud bonestas.

PLenus est sextus liber de officiis Hecatonis talium quæstionum; Sitne boni viri in maxima caritate annonæ familiam non alere? in utramque partem disputat: sed tamen ad extremum utilitate putat officium dirigi magis, quàm humanitate. Quærit, si in mari jactura facienda sit, equine pretiosi potius jacturam faciat, an servuli vilis? hic aliud res familiaris, aliud ducit humanitas. Si tabulam de naufragio stultus arripuerit, extorquebitne eam sapiens, si potuerit? negat, quia sit injurium. Quid? dominus navis, eripiétne suum? minimè: non plus, quàm si navigantem in alto ejicere de navi velit, quia sua sit: quoad enim perventum sit eò, quò sumpta navis est, non domini est navis, sed navigantium. Quid, si in una tabula sint duo naufragi, æquè sapientes? sibíne uter rapiat, an alter cedat alteri? cedat verò: sed ei, cujus magis interfuit vel suâ, vel reipub. causâ, vivere. Quid, si hæc paria in utroque? nullum erit certamen, sed quasi sorte, aut micando victus, alteri cedat alter. Quid si pater fana expilet, cuniculos agat ad ærarium: indicétne id magistratibus filius? nefas id quidem est: quinetiam defendat patrem, si arguatur. Non igitur patria præstat omnibus officiis? immò verò: sed ipsi patriæ conducit, pios cives habere in parentes. Quid, si tyrannidem occupare, si patriam proderè conabitur pater? silebitne filius? immò verò obsecrabit patrem,

patrem, ne id faciat: si nihil proficiet, accusabit; minabitur etiam: ad extremum si ad perniciem patriæ res spectabit, patriæ salutem anteponet salutì patri. Quærit etiam, si sapiens adulterinos nummos acceperit imprudens pro bonis: cum id rescierit, soluturusne sit eos, si cui debeat, pro bonis? Diogenes ait: Antipater negat; cui potius assentior. Qui vinum fugiens vendat sciens, debeátne dicere? Non necesse putat Diogenes: Antipater viri boni existimat. Hæc sunt quasi controversa jura Stoicorum. In mancipio vendendo dicendane vitia? non ea, quæ nisi dixeris, redhibeatur mancipium jure civili: sed hæc, mendacem esse, aleatorem, furacem, ebriosum. Alteri dicenda videntur, alteri non videntur. Si quis aurum vendens, orichalcum se putet vendere, indicetne ei vir bonus, aurum illud esse? an emat denario, quod sit mille denarium? Perspicuum jam est, & quid mihi videatur, & quæ sit inter eos philosophos, quos nominavi, controversia. Pacta & promissa semperne servanda sint, quæ nec vi, nec dolo malo, ut prætores solent, facta sint? Si quis medicamentum cuipiam dederit ad aquam intercutem, pepigeritque, ne illo medicamento umquam postea uteretur, si eo medicamento sanus factus fuerit; & annis aliquot post incidere in eundem morbum, nec ab eo, quicum pepigerat, impetret, ut item eo liceat uti, quid faciendum sit? Cum sit is inhumanus, qui non concedat, nec ei quidquam fiat injuriæ, vitæ & salutis consulendum. Quid? si quis sapiens rogatus sit ab eo, qui eum hæredem faciat, cum ei testamento sestertium millies relinquatur, ut antequam hæreditatem adeat, luce palam in foro saltet, idque se facturum promiserit, quod aliter eum hæredem scripturus ille non esset: faciat, quod promiserit, neone? Promisisse nollem, & id arbitror fuisse gravitatis: sed quoniam promisit, si saltare in foro turpe ducet, honestius men-

mentietur, si ex hæreditate nihil ceperit : nisi fortè eam pecuniam in reip. magnum aliquod tempus contulerit, ut vel saltare eum, cùm patriæ consulturus sit, turpe non sit. Ac ne illa quidem promissa servanda sunt, quæ non sunt iis ipsis utilia, quibus illa promiseris. Sol Phaethonti filio, ut redeamus ad fabulas, facturum se esse dixit, quidquid optasset : optavit ut in currum patris tolleretur : sublatus est ; atque infans antequàm constitit, ictu fulminis deflagravit. Quantò melius fuerat, in hoc, promissum patris non esse servatum ? Quid, quod Theseus exegit promissum à Neptuno ? Cui cùm tres optationes Neptunus dedisset, optavit interitum Hippolyti, filii sui, cùm is patri suspectus esset de noverca : quo optato impetrato, Theseus in maximis fuit luctibus. Quid ? Agamemnon cùm devovisset Dianæ, quod in suo regno pulcherrimum natum esset illo anno, immolavit Iphigeniam, quæ nihil erat eo quidem anno natum pulchrius. Promissum potiùs non faciendum, quàm tam tetrum facinus admittendum fuit. Ergo & promissa non facienda nonnumquam : neque semper deposita reddenda. Si gladium quis apud te sanâ mente deposuerit, repetat insaniens ; reddere, peccatum sit, non reddere officium. Quid ? si is, qui apud te pecuniam deposuerit, bellum inferat patriæ, reddâsne depositum ? non, credo : facias enim contra temp. quæ debet esse carissima. Sic multa, quæ honesta natura videntur esse, temporibus fiunt non honesta, Facere promissa, stare conventis, reddere deposita, commutatâ utilitate, fiunt non honesta. Ac de iis quidem quæ videntur esse utilitates contra justitiam simulatione prudentiæ, satis arbitror dictum. Sed quoniam à quatuor fontibus honestatis primo libro officia duximus, in eisdem versabimur, cùm docēbimus, ea, quæ videntur esse utilia, neque sunt, quàm sint virtutis inimica. Ac de prudentia quidem, quam vult imitari malitia ; itēque de justitia, quæ semper est utilis, disputatum est.

De Fortitudine.

Reliquæ sunt duæ partes honestatis, quarum altera in animi excellentis magnitudine & præstantiâ cernitur; altera in conformatione & moderatione continentis & temperantis. Utile videbatur Ulyssi, ut quidem poëtæ tragici prodiderunt: nam apud Homerum, optimum auctorem, talis de Ulysse nulla suspicio est: sed infimulant eum tragœdiæ, simulatione insanis militiam subterfugere voluisse. Non honestum consilium. At utile (ut aliquis fortasse dixerit) regnare, & Ithacæ vivere otiosè cum parentibus, cum uxore, cum filio. Ullum tu decus in quotidianis periculis & laboribus cum hac tranquillitate conferendum putas? Ego verò istam contemnendam, & abjiciendam: quoniam, quæ honesta non sit, ne utilem quidem esse arbitror. Quid enim auditurum putas fuisse Ulysses, si in illa simulatione perseverâset? qui, cum maximas res gesserit in bello, tamen hæc audiat ab Ajace:

*Cujus ipse princeps jurisjurandi fuit,
Quod omnes scitis, solus neglexit fidem.
Furere assimulavit; ne coiret, institit.
Quod ni Palamedis perspicax prudentia
Istius percepisset malitiosam audaciam,
Fide sacratum jus perpetuò falleret.*

Illi verò non modò cum hostibus, verùm etiam cum fluctibus (id quod fecit) dimicare melius fuit, quàm deserere consentientem Græciam ad bellum barbaris inferendum. Sed dimittamus & fabulas, & externa; ad rem factam nostræque veniamus. M. Attilius Regulus, cum consul iterum in Africa ex insidiis captus esset, duce Xantippo Lacedæmonio, imperatore autem patre Hannibalis Hamilcare, juratus missus est ad senatum, ut, nisi redditi essent Pænis captivi nobiles quidam, rediret ipse Carthaginem. Is cum Romam venisset, utilitatis speciem videbat; sed eam, ut res declarat,

rat, falsam judicavit: quæ erat talis; manere in patria, esse domi suæ cum uxore, cum liberis: quam calamitatem accepisset in bello, communem fortunæ bellicæ judicantem, tenere consularis dignitatis gradum: quis hæc neget esse utilia? quem censes? magnitudo animi & fortitudo negat. Num locupletiores quæris auctores? Harum enim est virtutum proprium, nil extimescere, omnia humana despicere, nihil, quod homini accidere possit, intolerandum putare. Itaque quid fecit? In senatum venit, mandata exposuit, sententiam ne diceret, recusavit: quamdiu jurejurando hostium teneretur, non esse se senatorem. Atque illud etiam (ô stultum hominem, dixerit quispiam, & repugnantem utilitati suæ!) reddi captivos negavit esse utile: illos enim adolescentes esse, & bonos duces; se jam confectum senectute: cujus cum valuisse auctoritas, captivi retenti sunt, ipse Carthaginem rediit, neque eum caritas patriæ retinuit, nec suorum. Neque verò tum ignorabat, se ad crudelissimum hostem, & ad exquisita supplicia proficisci; sed jusjurandum conservandum putabat. Itaque tum, cum vigilando necabatur, erat in meliore causa, quam si domi senex captivus, perjurus consularis remansisset. At stultè, qui non modò non censuerit captivos remittendos, verùm etiam dissuaserit. Quomodo stultè? etiàmne si reipub. conducebat? potest autem, quod inutile reipub. sit, id cuiquam civi utile esse? Pervertunt homines ea, quæ sunt fundamenta naturæ, cum utilitatem ab honestate sejungunt. Omnes enim expetimus utilitatem, ad eamque rapimur, nec facere aliter ullo modo possumus: nam quis est, qui utilia fugiat? aut quis potiùs, qui ea non studiosissimè persequatur? sed quia nusquam possumus, nisi in laude, decore, honestate utilia reperire, propterea illa prima & summa habemus: utilitatis nomen non tam splendidum, quam necessarium du-

timus. Quid est igitur, dixerit quis, in jurejurando? num iratum timemus Jovem? At hoc quidem commune est omnium philosophorum (non eorum modò, qui deum nihil habere ipsum negotii dicunt, & nihil exhibere alteri: sed eorum etiam, qui deum semper agere aliquid, & moliri volunt) nunquam nec irasci deum, nec nocere. Quid autem iratus Jupiter plus nocere potuisset, quàm nocuit sibi ipse Regulus? nulla igitur vis fuit religionis, quæ tantam utilitatem præverteret. An ne turpiter faceret? Primum, minima de malis. Num igitur tantum mali turpitudine ista habebat, quantum ille cruciatus? deinde illud etiam apud Accium,

Fregisti fidem. Neque dedi, neque do infideli cuiquam;

Quamquam ab impio rege dicitur, luculentè tamen dicitur. Addunt etiam, quemadmodum nos dicamus, videri quædam utilia, quæ non sint: sic se dicere, videri quædam honesta, quæ non sint: ut hoc ipsum videtur honestum, conservandi jurisjurandi causâ ad cruciatum revertisse: sed sit non honestum; quia, quod per vim hostium esset actum, ratum esse non debuit. Addunt etiam, quidquid valde utile sit, id fieri honestum, etiam si antea non videretur. Hæc ferè contra Regulum. Sed prima videamus. Non fuit Jupiter metuendus, ne iratus noceret, qui neque irasci solet, neque nocere. Hæc quidem ratio non magis contra Regulum, quàm contra omne jusjurandum valet: sed in jurejurando, non qui metus, sed quæ vis sit, debet intelligi: est enim jusjurandum affirmatio religiosa: quod autem affirmatè, quasi deo teste, promiseris, id tenendum est: jam enim non ad iram deorum, quæ nulla est; sed ad justitiam, & ad fidem pertinet: nam præclare Ennius,

O fides

O fides alma, apta pinnis : & jusjurandum Jovis !

Qui igitur jusjurandum violat, is Fidem violat, quam in Capitolio vicinam Jovis Opt. Max. (ut in Catonis oratione est) majores nostri esse voluerunt. At enim ne iratus quidem Jupiter plus Regulo nocuisset, quàm sibi nocuit ipse Regulus. Certè, si nihil malum esset, nisi dolere. Id autem non modò non summum malum, sed nec malum quidem esse, maximà auctoritate philosophi affirmant : quorum quidem testem non mediocrem, sed haud scio an gravissimum, Regulum, nolite, quæso, vituperare : quem enim locupletiores quærimus, quàm principem populi Rom. qui retinendi officii causâ cruciatum subierit voluntarium ? Nam quod aiunt, minima de malis, id est, ut turpiter potius, quàm calamitosè : an est ullum majus malum turpitudine ? quæ si in deformitate corporis habet aliquid offensionis, quanta illa depravatio & sorditas turpificati animi debet videri ? Itaque, nervosius qui ista differunt, solum audent malum dicere id, quod turpe sit : qui autem remissius, hi tamen non dubitant summum malum dicere. Nam illud quidem,

Neque dedi, neque do fidem infideli cuiquam :

Idcirco rectè à poeta ; quia, cùm tractaretur Atreus, personæ serviendum fuit. Sed si hoc sibi sumunt, nullam esse fidem, quæ infideli data sit, videant ne quærat latebra perjurio. Est autem jus etiam bellicum, fidelsque jurisjurandi sæpe cum hoste servanda. Quod enim ita juratum est, ut mens conciperet fieri oportere, id servandum est : quod aliter ; id si non feceris, nullum est perjurium : ut, si prædonibus pactum pro capite pretium non attuleris, nulla fraus est ; ne si juratus quidem

dem id non feceris : nam pirata non est perduellium número definitus ; sed communis hostis omnium : cum hoc nec fides debet, nec jusjurandum esse commune. Non enim falsum jurare perjurare est : sed, quod ex animi tui sententiâ juraris, sicut verbis concipitur more nostro, id non facere perjurium est. Scitè enim Euripides :

Juravi linguâ, mentem injuratam gero.

Regulus verò non debuit conditiones pactionesque bellicas & hostiles perturbare perjurio : cum justo enim & legitimo hoste res gerebatur ; adversus quem & totum jus feciale, & multa sunt jura communia : quod ni ita esset, numquam claros viros senatus vinctos hostibus dedidisset. At vero L. Veturius, & Sp. Postumius, cùm iterum consules essent, quia, cùm malè pugnatum apud Caudium esset, legionibus nostris sub jugum missis, pacem cum Samnitibus fecerant, dediti sunt his : injussu enim populi senatusque fecerant : eodémque tempore Tib. Numicius, Q. Mælius, qui tum tribuni plebis erant, quòd eorum auctoritate pax erat facta, dediti sunt, ut pax Samnitium repudiaretur. Atque hujus deditiois ipse Postumius, qui dedebatur, suasor & auctor fuit : quod idem multis annis post C. Mancinus ; qui ut Numantinis, quibuscum sine senatus auctoritate fœdus fecerat, dederetur, rogationem suasit eam, quam L. Furius, & Sex. Atilius ex s. c. ferebant : qua accepta, est hostibus deditus. Honestiùs hic, quàm Q. Pompeius, quocum in eadem causa esset, deprecante, accepta lex non est. Hic ea, quæ videbatur utilitas, plus valuit, quàm honestas : apud superiores, utilitatis species falsa ab honestatis auctoritate superata est. At non debuit ratum esse, quod erat actum per vim. Quasi verò forti viro vis possit adhiberi. Cur igitur ad senatum proficiscebatur, cùm præsertim

sertim de captivis dissuasurus esset? Quod maximum in eo est, id reprehenditis: non enim suo iudicio stetit, sed suscepit causam, ut esset iudicium senatûs: cui nisi ipse auctor fuisset, captivi profectò Pœnis redditi essent: ita incolumis in patriâ Regulus restitisset: quod quia patriæ non utile putavit, idcirco sibi honestum & sentire illa, & pati credidit. Nam quod aiunt, quod valdè utile sit, id fieri honestum: immo verò esse, non fieri. Est enim nihil utile, quod idem non honestum: nec quia utile, honestum est; sed quia honestum, utile. Quare ex multis mirabilibus exemplis, haud facîle quis dixerit hoc exemplo aut laudabilius, aut præstantius. Sed ex tota hac laude Reguli unum illud est admiratione dignum, quodd captivos retinendos censuerit: nam quodd rediit, nobis nunc mirabile, videtur; illis quidem temporibus aliter facere non potuit: Itaque ista laus non est hominis, sed temporum: nullum enim vinculum ad adstringendam fidem jurejurando majores arctius esse voluerunt. Id indicant leges in xii tabulis: indicant sacratæ, indicant fœdera, quibus etiam cum hoste devincitur fides; indicant notiones animadversionesque censorum; qui nulla de re diligentius, quam de jurejurando judicabant. L. Manlio, A. filio, cùm dictator fuisset, M. Pomponius tribunus plebis diem dixit, quodd is paucos sibi dies ad dictaturam gerendam addidisset: criminabatur etiam, quodd Titum filium, qui postea est Torquatus appellatus, ab hominibus relegasset, & ruri habitare jussisset: quodd cùm audivisset adolescens filius negotium exhiberi patri, accurrisse Romam, & cùm prima luce Pomponii domum venisse dicitur: cui cùm esset nuntiatum; quodd illum iratum allaturum ad se aliquid contra patrem arbitraretur, surrexit è lectulo, remotisque arbitris ad se adolescentem jussit venire. At ille, ut ingressus est, confestim gladi-

um distrinxit, juravitque, se illum statim interfectorum, nisi iusjurandum sibi dedisset, se patrem missum esse facturum. Juravit hoc coactus terrore Pomponius: rem ad populum detulit: docuit, cur sibi causâ desistere necesse esset: Manlium missum fecit: tantum temporibus illis iusjurandum valebat. Atque hic T. Manlius is est, qui ad Anienem Galli, quem ab eo provocatus occiderat, torque detractô, cognomen invenit: cujus tertio consulatu Latini ad Vesperim fusi, & fugati: magnus vir in primis, & qui perindulgens in patrem, idem acerbè severus in filium. Sed, ut laudandus Regulus in conservando jurejurando, sic decem illi, quos post Cannensem pugnam juratos ad senatum misit Annibal, in castra redituros ea, quorum potiti erant Pœni, nisi de redimendis captivis impetravissent; si non redierant, vituperandi. De quibus non omnes uno modo; nam Polybius, bonus auctor in primis, scribit ex decem nobilissimis, qui tunc erant missi, novem revertisse à senatu se non impetratâ: unum ex decem, qui paulò post, quàm egressus erat è castris, redisset, quasi aliquid esset oblitus, Romæ remansisse. Reditu enim in castra liberatum se esse jurejurando interpretabatur: non rectè: fraus enim adstringit, non dissolvit perjurium. Fuit igitur stulta calliditas perversè imitata prudentiam. Itaque decrevit senatus, ut ille veterator & callidus vincitus ad Annibalem duceretur. Sed illud maximum: octo hominum milia tenebat Annibal, non quos in acie cepisset, aut qui periculo mortis diffugissent, sed qui relictî in castris fuissent à Paulo & Varrone consulibus: eos senatus non censuit redimendos, cùm id parvâ pecuniâ fieri posset: ut esset institum militibus nostris aut vincere, aut embri. Qua quidem re audisti, fractum animum Annibalis scripsit idem, quod senatus populisque Romanus rebus afflictis tam excello animo fuisset. Sic honestatis comparatione,

ea,

en, quæ videntur utilia, vincuntur. Acilius autem, qui Græcè scripsit historiam, plures ait fuisse, qui in castra revertissent, eadem fraude, ut jurejurando liberarentur, eosque à censoribus omnibus ignominie notatos. Sit jam hujus loci finis: perspicuum est enim, quæ timido animo, humili, demisso, fractoque fiant (quale fuisset Reguli factum, si aut de captivis, quod ipsi opus esse videretur, non quod reipub. censuisset, aut domi remanere voluisset), non esse utilia, quia sint flagitiosa, foeda, turpia.

De Temperantia.

Restat quarta pars, quæ decore, moderatione, modestiâ, continentia, temperantiâ continetur. Potest igitur quidquam esse utile, quod sit huic talium virtutum choro contrarium? Atqui ab Aristippo Cyrenaici, atque Annicerii philosophi nominati, omne bonum in voluptate posuerunt: virtutemque censuerunt ob eam rem esse laudandam, quod efficiens esset voluptatis: quibus obsoletis floret Epicurus, ejusdem serè adiutor, auctorque sententiæ. Cum his viris æquisque, ut dicitur, si honestatem tueri ac retinere sententia est, decertandum est: nam si non modò utilitas, sed vita omnis beata corporis firmâ constitutione, ejusque constitutionis spe exploratâ, ut à Metrodoro scriptum est, continetur; certè hæc utilitas, & quidem summa, sic enim censent, cum honestate pugnabit: nam ubi primum prudentiæ locus dabitur? an ut conquirit undique suavitates? Quàm miser virtutis famulatus servientis voluptati! Quod autem munus prudentiæ? an legere intelligenter voluptates? fac nihil isto esse jucundius: quid cogitari potest turpius? Jam, qui dolorem summum malum dicat, apud eum quem habet locum fortitudo, quæ est dolorum laborum-

que contemptio? quamvis enim multis in locis dicat Epicurus, sicut hic dicit, satis fortiter de dolore: tamen non id spectandum est, quid dicat, sed quid consentaneum sit ei dicere, qui bona voluptate terminaverit, mala dolore: ut, si illum audiam de continentia & temperantia; dicit ille quidem multa multis locis: sed aqua hæret, ut aiunt: nam qui potest temperantiam laudare is, qui ponat summum bonum in voluptate? est enim temperantia libidinum inimica: libidines autem confectrices voluptatis. Atque in his tamen tribus generibus, quoquo modo possunt, non incallide tergiversantur. Prudentiam introducunt scientiam suppeditantem voluptates, depellentem dolores. Fortitudinem quoque aliquo modo expediunt, cum tradunt rationem negligendæ mortis, perpetiendique doloris. Etiam temperantiam inducunt non facillimè illi quidem, sed tamen quoquo modo possunt: dicunt enim, voluptatis magnitudinem doloris detractione finire. Iustitia vacillat, vel jacet potius, omnesque eæ virtutes, quæ in communitate cernuntur, & in societate generis humani: neque enim bonitas, nec liberalitas, nec comitas esse potest, non plus quàm amicitia, si hæc non per se expetantur, sed ad voluptatem, utilitatemve referantur. Conferamus igitur in pauca. Nam ut utilitatem nullam esse docuimus, quæ honestati esset contraria: sic omnem voluptatem dicimus honestati esse contrariam. Quo magis reprehendendos Calliphonem, & Dinomachum iudico, qui se dirempturos controversiam putaverunt, si cum honestate voluptatem, tanquam cum homine pecudem, copulavissent. Non recipit istam conjunctionem honestas, aspernatur, repellit. Nec verò finis bonorum & malorum, qui simplex esse debet, ex dissimilibus rebus misceri & temperari potest. Sed de hoc, magna enim res est, alio loco pluribus. Nunc ad propositum. Quemadmodum igitur, si quando

ra, quæ videretur utilitas, honestati repugnat, didicanda res sit, satis est supra disputatum. Sin autem speciem utilitatis etiam voluptas habere dicitur, nulla potest esse ei cum honestate conjunctio. Nam, ut tribuamus aliquid voluptati, condimenti fortasse nonnihil, utilitatis certè nihil habebit.

Peroratio Operis.

HAbes à patre munus, Marce fili, meâ quidem sententiâ, magnum; sed perinde erit, ut acciperis: quamquam tibi hi tres libri inter Cratipodii commentarios, tamquam hospites, erunt recipiendi. Sed ut, si ipse venissem Athenas, quod quidem esset factum, nisi me è medio cursu clarâ voce patria revocâisset, aliquando me quoque audires: sic, quoniam his voluminibus ad te profecta vox mea est; tribues his temporis quantum poteris; poteris autem quantum voles. Cum verò intellexero, te hoc scientiæ genere gaudere, tum & præsens tecum propediem, ut spero, &, dum aberis, absens loquar. Vale igitur, mi Cicero, tibi que persuade, esse te quidem mihi carissimum: sed multò fore cariorem, si talibus monumentis præceptisque lætabere.

M. TULLII CICERONIS
C A T O M A J O R,

Ad T. Pomponium Atticum, Præfatio,

O Tite, si quid ego adjutro, curâmve levassô,
Quæ nunc te coquit, & versat in pectore fixa,
Ecquid erit pretii?

Licet enim versibus iisdem mihi affari te, Attice,
quibus affatur Flaminium,

Ille vir, haud magna cum re? sed plenus fidei:

quamquam certò scio, non, ut Flaminium,

Sollicitari te, Tite, sic noctesque diesque.

Novi enim moderationem animi tui & æquitatem: téque non cognomen solùm Athenis deportâsse, sed humanitatem & prudentiam intelligo. Et tamen te suspicor iisdem rebus, quibus meipsum interdum gravius commoveri: quarum consolatio & major est, & in aliud tempus differenda. Nunc autem mihi visum est de senectute aliquid ad te conscribere. Hoc enim onere, quod mihi commune tecum est, aut jam urgentis, aut certè adventantis senectutis, & te, & meipsum levare volo. Etsi te quidem id modicè ac sapienter, sicut omnia, & ferre, & laturum esse certè scio. Sed mihi, cùm de senectute aliquid vellem scribere, tu occurrebas dignus eo munere, quo uterque nostrum communiter pteretur. Mihi quidem ita jucunda hujus libri con-

fectio

Sectio fuit, ut non modò omnes absterferit senectutis molestias, sed effecerit mollem etiam & iucundam senectutem. Nunquam igitur satis laudari dignè poterit philosophia, cui qui pareat, omne tempus ætatis sine molestia possit degere. Sed de ceteris & diximus multa, & sæpe dicemus: hunc librum de senectute ad te misimus. Omnem autem sermonem tribuimus non Tithono, ut Aristo Chius; parum enim esset auctoritatis in fabula: sed M. Catoni seni, quò maiorem auctoritatem haberet oratio: apud quem, Lælium & Scipionem facimus admirantes, quòd is tam facîle senectutem ferat; iisque eum respondentem: qui si eruditius videbitur disputare, quàm consuevit ipse in suis libris, attribuito Græcis literis, quarum constat eum perstudiosum fuisse in senectute. Sed quid opus est plura? Jam enim ipsius Catonis sermo explicabit nostram omnem de senectute sententiam. *Scip.* Sæpenumerò mirari soleo cum hoc C. Lælio, tum cæterarum rerum tuam excellentem, M. Cato, perfectamque sapientiam, tum vel maximè, quòd nunquam senectutem tibi gravem esse senserim: quæ plerisque senibus sic odiosa est, ut onus se Æternâ gravius dicant sustinere. *Cato.* Rem haud fanè difficilem, Scipio & Læli, admirari videmini: quibus enim nihil opis est in ipsis ad bene beateque vivendum, iis omnis gravis est ætas: qui autem omnia bona à seipsis petunt, iis nihil potest malum videri, quod naturæ necessitas afferat: quo in genere in primis est senectus, quam ut adipiscantur omnes optant: eandem accusant adeptam: tanta inest inconstantia stultitiæ atque perversitas. Obrepere, aiunt, eam citius, quàm putassent. Primum, quis coëgit eos falsum putare? què enim citius adolescentiæ senectus quàm pueritiæ adolescentia obrepit? deinde, qui minùs gravis esset iis senectus, si octingentesimum annum agerent, quàm octogesimum? præterita enim ætas, quam-

vis longa, cùm effluxisset, nullâ consolatione permulcere posset stultam senectutem. Quocirca si sapientiam meam admirari soletis, quæ utinam digna esset opinione vestrà, nostròque cognomine, in hoc fumus sapientes, quodd naturam optimam ducem tanquam deum sequimur, eique paremus: à qua non verisimile est, cùm ceteræ partes ætatis bene descriptæ sint, extremum actum, tanquam ab inerti poëta, esse neglectum: sed tamen necesse fuit esse aliquid extremum, & tanquam in arborum baccis, terræque frugibus maturitate tempestivâ, quasi vitum & caducum: quod ferendum est molliter sapienti: quid enim est aliud gigantum modo bellare cum diis, nisi naturæ repugnare? *Lael.* Atqui, Cato, gratissimum nobis, ut etiam pro Scipione pollicear, feceris, si, quoniam speramus, volumus quidem certè, senes fieri, antè multò à te didicerimus, quibus facillimè rationibus ingravescentem aetatem ferre possimus, *Cato.* Faciam verò, *Læli*; præsertim si utrique vestrùm, ut dicis, gratum futurum est. *Scip.* Volumus sanè, nisi molestum est, Cato, tanquam aliquam viam longam confeceris, quam nobis quoque ingrediendum sit, istuc, quod pervenisti, videre, quale sit. *Cato.* Faciam, ut potero, *Læli*: sæpe enim interfui querelis meorum æqualium, pares autem cum paribus, veteri proverbio, facillimè congregantur, quæ C. Salinator, quæ Sp. Albinus, homines consulares, nostri serè æquales, deplorare solebant: tum quodd voluptatibus carerent, sine quibus vitam nullam putarent: tum quodd spernerentur ab iis, à quibus essent coli soliti: qui mihi non id videbantur accusare, quod esset accusandum. Nam si id culpâ senectutis accideret, eadem mihi usu evenirent, reliquisque omnibus majoribus natu: quorum ego multorum cognovi senectutem sine querela: qui se & libidinum vinculis laxatos esse non molestè ferrent, nec à suis despicerentur: sed omnium, istiusmodi

usmodi querelarum in moribus est culpa; non in ætate: moderati enim, & nec difficiles, nec inhumani senes, tolerabilem agunt senectutem. Importunitas autem & inhumanitas omni ætati molesta est. *Lael.* Est, ut dicis, Cato: sed fortasse dixerit quispiam, tibi propter opes & copias, & dignitatem tuam, tolerabiliorem senectutem videri: id autem non posse multis contingere. *Cato.* Est istuc quidem, Læli, aliquid; sed nequaquam in isto sunt omnia: ut Themistocles fertur Seriphio cuidam in iurgio respondisse, cum ille dixisset, non eum suâ, sed patriæ gloriâ splendorem assecutum: Nec hercule, inquit, si ego Seriphius essem, nobilis: nec tu si Atheniensis esses, clarus umquam fuisses. Quod eodem modo de senectute potest dici. Neque enim in summa inopia levis esse senectus potest, ne sapienti quidem: nec insipienti etiam in summa copia non gravis. Aptissima omnino sunt, Scipio, & Læli, arma senectutis, artes exercitationesque virtutum; quæ in omni ætate cultæ, cum multum diuque vixeris, mirificos effeferunt fructus, non solum quia nunquam deserunt, ne in extremo quidem tempore ætatis, quamquam id maximum est, verum etiam quia conscientia bene actæ vitæ, multorumque benefactorum recordatio, jucundissima est. Ego Q. Maximum, eum, qui Tarentum recepit, adolescens ita dilexi senem, ut æqualem: erat enim in illo viro comitate condita gravitas, nec senectus mores mutaverat: quamquam eum colere ceppi non admodum grandem natu, sed tamen jam ætate provectum: anno enim post, consul primum fuerat, quam ego natus sum: cumque eo quartum consule adolescentulus miles profectus sum ad Capuam, quintoque anno post ad Tarentum quaestor: deinde ædilis, quadriennio post factus sum prætor: quem magistratum gessi consulibus Tuditano & Cethego, cum quidem ille admodum senex, suator legis Cinciae
de

de donis & muneribus fuit. Hic & bella gerebat, ut adolescens, cum planè grandis esset: & Annibalem juveniliter exultantem patientiâ suâ mollebat: de quo præclare familiaris noster Ennius:

Unus qui nobis cunctando restituit rem.

Non ponebat enim rumores ante salutem.

Ergo magisq; magisque viri nunc gloria claret.

Tarentum verò quâ vigilantia, quo consilio recepit? cum quidem, me audiente, Salinatori, qui, amisso oppido, fugerat in arcem, glorianti atque ita dicenti: Meâ operâ, Q. Fabi, Tarentum recepisti: Certè, inquit ridens: nam, nisi tu amississes, ego numquam recepissem. Nec verò in armis præstantior, quàm in toga: qui consul iterum, Sp. Carvilio collegâ quiescente, C. Flaminio tribuno pl. quoad potuit restitit, agrum Picentem & Gallicum viritim contra senatûs auctoritatem dividenti: angurque cum esset, dicere ausus est, optimis auspiciis ea geri, quæ pro reipub. salute gererentur: quæ contra remp. ferrentur, contra auspicia ferri. Multa in eo viro præclara cognovi; sed nihil est admirabilius, quàm quomodo ille mortem M. filii tulit, clari viri, & consularis: est in manibus laudatio: quam cum legimus, quem Philosophum non contemnimus? Nec verò ille in luce modò, atque in oculis civium magnus; sed intus domique præstantior. Qui sermo? quæ præcepta? quanta notitia antiquitatis; quæ scientia juris augurii: multæ etiam, ut in homine Romano, literæ: omnia memoriâ tenebat: non domestica solùm, sed etiam externa bella: cujus sermone ita tum cupidè fruebar, quasi jam divinarem id, quod evenit, illo extincto, fore unde discerem neminem. Quorsum igitur hæc tam multa de Maximo? Quia profectò videtis, nefas esse dictu, miseram fuisse talem senectutem. Nec tamen omnes possunt esse Scipiones, aut Maximi, ut urbium expugnationes, ut pedestres navaleſque

læſe pagnas, ut bella à ſe geſta, ut triumphos re-
cordentur. Eſt etiam quietè, & purè, & eleganter
actæ ætatis placida ac lenis ſenectus: qualem ac-
cepimus Platonis, qui uno & octogefimo anno ſcri-
bens mortuus eſt: qualem Iſocratis, qui eam li-
brum, qui Panathenaicus inſcribitur, quarto &
nonageſimo anno ſcripſiſſe dicitur, vixitque quin-
quennium poſtea: cujus magiſter Leontinus Gor-
gias, centum & ſeptem complevit annos: neque
umquam in ſuo ſtudio atque opere ceſſavit: qui,
cùm ex eo quæreretur, cur tamdiu vellet eſſe in
vita? Nihil habeo, inquit, quod incuſem ſenec-
tutem. Præclarum reſponſum, & docto homine
dignum! ſua enim vitia inſipientes, & ſuam cul-
pam in ſenectutem conſerunt: quod non faciebat
is, cujus modò mentionem feci, Ennius:

*Sicut fortis equus, ſpatio qui sæpe ſupremo
Vicit Olympia, nunc ſenio conſectu' quieſcit.*

Equi fortis & victoris ſenectuti comparat ſuam:
quem quidem probè meminiffe poteſtis. Anno
enim undeviceſimo poſt ejus mortem, hi conſules,
T. Flamiñius, & M. Acilius facti ſunt: ille autem
Cæpione & Philippo iterum conſulibus mortuus eſt:
cùm ego quidem V & LX annos natus, legem Vo-
coniam voce magnâ, & bonis lateribus ſuaſiſſem.
Annos LXX natus, tot enim vixit Ennius, ita ſe-
rebat duo, quæ maxima putantur onera, paupertas
& ſenectutem, ut eis pænè delectari videretur.
Etenim, cùm contemplor animo, reperio quatuor
cauſas, cur ſenectus miſera videatur: unam, quòd
avocet à rebus gerendis: alteram, quòd corpus fa-
ciat infirmius: tertiam, quòd privet omnibus ſerè
voluptatibus: quartam, quòd haud procul abſit à
morte. Earum, ſi placet, cauſarum quanta, quàm-
que ſit juſta unaquæque, videamus. A rebus ge-
rendis ſenectus abſtrahit? Quibus? an iis, quæ in
juventute geruntur & viribus? Nullæne igitur res
ſunt

sunt seniles, quæ vel infirmis corporibus, animo tamen administrantur? Nihil ergo agebat Q. Maximus? Nihil L. Paulus, pater tuus, Scipio, focer optimi viri, filii mei? ceteri senes, Fabricii, Curii, Coruncanii, cum remp. consilio & auctoritate defendebant, nihil agebant? Ad App. Claudii senectutem accedebat etiam, ut cæcus esset: tamen is, cum sententia senatûs inclinaret ad pacem, & fœdus faciendum cum Pyrrho, non dubitavit dicere illa, quæ versibus persecutus est Ennius:

*Quo vobis mentes, rectæ quæ stare solebant
Antebac, dementes sese flexere viâ?*

Ceteraque gravissimè: notum enim vobis carmen est: & tamen ipsius Appii existat oratio: atque hanc ille egit septem & decem annos post alterum consulatum, cum inter duos consulatus anni decem interfuissent, censorque ante consulatum superiorem fuisset. Ex quo intelligitur, Pyrrhi bello grandem sanè fuisse: & tamen sic à patribus accepimus. Nihil igitur afferunt, qui in re gerendâ versari senectutem negant, similesque sunt iis, qui gubernatorem in navigando agere nihil dicant, cum alii malos scandant, alii per foros cursent, alii sentinam exhauriant: ille autem clavum tenens quietus sedeat in puppi. Non facit ea, quæ juvenes: at verò multò majora & meliora facit. Non viribus, aut velocitatibus, aut celeritate corporum res magnæ geruntur: sed consilio, auctoritate, sententiâ: quibus non modò non orbari, sed etiam augeri senectus solet: nisi fortè ego vobis, qui & miles, & tribunus, & legatus, & consul versatus sum in vario genere bellorum, cessare nunc videor, cum bella non gero. At senatui, quæ sunt gerenda, præscribo, & quomodo: Carthagini malè jam diu cogitanti bellum multò antè denuntio: de qua vereri non antè desinam, quàm illam excisam esse cognovero: quam palmam utinam dii immortales tibi,

Scipio,

Scipio, reservent, ut avi reliquias persequare : cujus à morte hic tertius & tricesimus est annus : sed memoriam illius viri excipient omnes anni consequentes. Anno ante me cenforem mortuus est, novem annis post meum consulatum, cum consul iterum, me consule, creatus esset. Num igitur, si ad centesimum annum vixisset, senectutis eum suæ poeniteret ? nec enim excursionem, nec saltu, nec eminus hastis, aut cominus gladiis uteretur : sed consilio, ratione, sententiâ : quæ nisi essent in senibus, non summum consilium majores nostri appellâssent Senatum. Apud Lacedæmonios quidem ii, qui amplissimum magistratum gerunt, ut sunt, sic etiam nominantur senes. Quod si legere, aut audire volitis externa, maximas resp. ab adolescentibus labefactas, à senibus sustentatas, & restitutas reperietis.

Cedo, qui vestram remp. tantam amisistis tam citò ?
sic enim percontanti, ut est in Nævii ludo, respondentur & alia, & hæc in primis.

Proveniebant oratores novi, stulti, adolescentuli.

Temeritas est videlicet florentis ætatis ; prudentia senescentis. At memoria minuitur : credo, nisi eam exerceas, aut si sis naturâ tardior. Themistocles omnium civium nomina perceperat : num igitur censetis eum, cum ætate processisset, qui Aristides esset, Lysimachum salutare solitum ? Equidem non modò eos novi, qui sunt ; sed eorum patres etiam, & avos : nec sepulcra legens vereor, quod aiunt, ne memoriam perdâm : his enim ipsis legendis redeo in memoriam mortuorum : nec verò quemquam senem audiivi oblitum, quo loco thesaurum obruisset. Omnia, quæ curant, meminerunt : vadimonia constituta : quæ sibi, quibus ipsi debeant. Quid jurisconsulti ? quid pontifices ? quid augures ? quid philosophi senes ? quàm multa meminerunt ? manent ingenia senibus, modò permaneat studium & industriâ :

industria: nec ea solùm in claris & honoratis viris, sed in vita etiam privatâ, & quieta. Sophocles ad summam senectutem tragedias fecit: quod propter studium cùm rem familiarem negligere videretur, à filiis in iudicium vocatus est: ut, quemadmodum nostro more malè rem gerentibus patribus, bonis interdici solet; sic illum, quasi desipientem, à re familiari removerent iudices. Tum senex dicitur eam fabulam, quam in manibus habebat, & proximè scripserat, Oedipum Coloneum recitasse iudicibus, quævisseque, num illud carmen desipientis videretur? quo recitato, sententiis iudicum est liberatus. Num igitur hunc, num Homerum, num Hesiodum, num Simonidem, num Stesichorum, num, quos antè dixi, Isocratem, Gorgiam, num philosophorum principes, Pythagoram, Democritum, num Platonem, num Xenocratem, num postea Zenonem, Cleanthem, aut eum, quem vos etiam Romæ vidistis, Diogenem Stoicum, coëgit in suis studiis obmutescere senectus? an non in omnibus iis studiorum agitatio vitæ æqualis fuit? Age, ut ista divina studia omittamus, possum nominare ex agro Sabino rusticos Romanos vicinos & familiares meos, quibus absentibus, numquam serè ulla in agro maiora opera fiunt, non serendis, non percipiendis, non condendis fructibus. Quamquam in illis minùs hoc mirum: nemo enim est tam senex, qui se annum non putet posse vivere; sed iidem elaborant in eis, quæ sciunt nihil omnino ad se pertinere.

Scriit arbores, quæ alteri sæculo profunt,

ut ait Statius noster in Synephebis. Nec verò dubitet agricola, quamvis senex, quærenti, cui serat, respondere: Diis immortalibus, qui me non accipere modò hæc à maioribus voluerunt, sed etiam posteris prodere. Meliùs Cæcilius de sene alteri sæculo prospiciente, quàm illud,

Ædipol

*Addepol senectus, si nihil quidquam aliud vitii
Apportes tecum, cum advenis; unum id sat est,
Quod diu vivendo, multa, quæ non vult, videt.*

Et multa fortasse, quæ vult: atque in ea quidem,
quæ non vult, sæpe etiam adolescentia incurrit.
Illud verò idem Cæcilius vitiosius:

*Tum æquidem in senecta hoc depute miserrimum,
Sentire eâ atate esse se odiosum alteri.*

Jucundum potius, quàm odiosum: ut enim adolescentibus bona indole præditis, sapientes senes delectantur, leviorque sit eorum senectus, qui à juventute coluntur & diliguntur: sic adolescentes se-nu præceptis gaudent, quibus ad virtutum studia ducuntur: nec minùs intelligo me vobis, quàm vos mihi esse jucundos. Sed videtis, ut senectus non modò languida atque iners non sit, verùm etiam sit operosa, & semper agens aliquid & moliens: tale scilicet, quale cujusque studium in superiore vitâ fuit. Quid, quòd etiam addiscunt aliquid? ut Solonem versibus gloriantem videmus, qui se quotidie aliquid addiscentem senem fieri dicit: ut ego feci, qui Græcas literas senex didici: quas quidem sic avidè arripui, quasi diuturnam sitim explere cupiens, ut ea ipsa mihi nota essent, quibus nunc exemplis uti videtis. Quod cum fecisset Socratem in fidibus audirém, vellem equidem & illud: discebant enim fidibus antiqui: sed in literis certè elaboravi. Nec tunc quidem vires desidero adolescentis: is enim erat locus alter de vitiis senectutis: non plus, quàm adolescens tauri, aut elephanti desiderabam. Quod enim homini naturaliter insitum est, eo deest uti: & quicquid agas, agere pro viribus. Quæ enim vox potest esse contemptior quàm Milonis Crotoniatæ? qui, cum jam senex esset, athletasque se in curriculo exercentes videret, adspexisse lacertos suos dicitur, illachrymansque dixisse,

dixisse, At hi quidem jam mortui sunt. Non verò tam isti, quàm tu ipse, nugator: neque enim ex te umquam es nobilitatus, sed ex lateribus & lacertis tuis. Nihil Sext. Ælius tale, nihil multis annis antè T. Coruncanius: nihil modò P. Crassus: à quibus jura civibus præscribebantur: quorum usque ad extremum spiritum est provecta prudentia. Orator metuo ne languescat senectute: est enim munus ejus non ingenii solùm, sed laterum etiam & virium. Omnino canorum illud in voce splendet etiam nescio quo pacto in senectute: quod equidem adhuc non amisi, & videtis annos: sed tamen est decorus sermo senis quietus & remissus, facitque persæpe ipsa sibi audientiam diserti senis compta & mitis oratio. Quod si ipse exsequi nequeas, possis tamen Scipioni præcipere & Lælio. Quid enim est jucundius senectute stipatâ studiis juventutis? An ne eas quidem vires senectuti relinquemus, ut adolescentulos doceat, instituat, ad omne officii munus instruat? quo quidem opere quid potest esse præclarius? Mihi verò Cn. & P. Scipiones, & avi tui duo, L. Æmilius, & P. Africanus, comitatu nobilium juvenum fortunati videbantur: nec ulli bonarum artium magistri non beati putandi, quamvis consenuerint vires, atque defecerint: etsi ista ipsa defectio virium, adolescentiæ vitiis efficitur sapiùs, quàm senectutis: libidinosa etenim & intemperans adolescentiâ effœtum corpus tradit senectuti. Cyrus quidem apud Xenophontem eo sermone, quem moriens habuit, cùm admodum senex esset, negat se umquam sensisse senectutem suam imbecillio rem factam, quàm adolescentia fuisset. Ego L. Metellum memini puer, qui cùm quadriennio post alterum consulatum pontifex maximus factus esset, viginti & duos annos ei sacerdotio præfuit, ita bonis esse viribus extremo tempore ætatis, ut adolescentiam non requireret. Nihil necesse est mihi de me ipso dicere:

tere: quamquam est id quidem senile, ætati que nostræ conceditur. Videtisne, ut apud Homerum sapissimè Nestor de virtutibus suis prædicet? jam enim tertiam ætatem hominum vivebat: nec erat ei verendum, ne vera de se prædicans nimis videretur aut insolens aut loquax: etenim, ut ait Homerus, ex ejus lingua melle dulcior fluebat oratio: quam ad suavitatem nullis egebat corporis viribus: & tamen dux ille Græciæ nusquam optat, ut Ajacis similes habeat decem, at ut Nestoris: quod si acciderit, non dubitat, quin brevi Troja sit peritura. Sed redeo ad me: quartum annum ago & octogesimum: equidem posse vellem idem gloriari, quod Cyrus: sed tamen hoc queo dicere, non me quidem iis esse viribus, quibus aut miles bello Punico, aut quæstor eodem bello, aut consul in Hispaniâ fuerim, aut quadriennio post, cum tribunus militaris depugnavi apud Thermopylas, M. Acilio Glabrione consule: sed tamen, ut vos videtis, non planè me enervavit, nèc affixit fenectus. Non curia vires meas desiderat, non rostra, non amici, non clientes, non hospites: nec enim unquam sum assensus veteri illi laudatòque proverbio, quod monet, maturè fieri senem, si diù velis esse senex. Ego verò me minùs diù senem esse mallet, quàm esse senem antè, quàm essem. Itaque nemo adhuc convenire me voluit, cui fuerim occupatus. At minùs habeo virium, quàm vestrum utervis. Nec vos quidem T. Pontii censuretionis vires habetis: num idcirco est ille præstantior? moderatio modò virium adsit, & tantum, quantum potest quisque, nitatur; nè ille non magno desiderio tenebitur virium. Olympiæ per stadium ingressus esse Milo dicitur, cum humeris sustineret bovem vivum. Utrùm igitur has corporis, an Pythagoræ tibi malis vires ingenii dari? denique isto dono utare, dum adsit: cum absit, ne requiras: nisi fortè adolescentes pueritiam, paulum

lām ætate progressi, adolescentiam debeant requirere. Cursus est certus ætatis, & una via naturæ, eaque simplex: suāq; cuiq; parti ætatis tempestivitas est data; ut & infirmitas puerorum, & ferocitas juvenum, & gravitas jam constantis ætatis, & senectutis maturitas naturale quiddam habeat, quod suo tempore percipi debeat. Arbitror te audire, Scipio, hospes tuus avitus Masinissa quæ faciat hodie, nonaginta annos natus: cū ingressus iter pedibus sit, in equum omnino non adscendere: cū equo, ex equo non descendere: nullo imbre, nullo frigore adduci, ut capite operto sit; summam in eo esse corporis siccitatem: itaque exsequi omnia regis officia & munera. Potest igitur exercitatio & temperantia etiam senectuti conservare aliquid pristini roboris. Non sunt in senectute vires: ne postulantur quidem vires à senectute. Ergo & legibus & institutis vacat ætas nostra muneribus iis, quæ non possunt sine viribus sustineri: itaque non modò, quod non possumus, sed ne quantum possumus quidem, cogimur. At ita multi sunt imbecilli senes, ut nullum officii, aut omnino vitæ munus exsequi possint. At id quidem non proprium senectutis est vitium, sed commune valetudinis. Quàm fuit imbecillus P. Africani filius is, qui te adoptavit? quàm tenui, aut nullā potius valetudine? quod ni ita fuisset, alterum ille exstitisset lumen civitatis: ad paternam enim magnitudinem animi doctrina uberior accesserat. Quid mirum igitur in senibus, si infirmi sunt aliquando, cū ne id quidem adolescentes effugere possint? Resistendum, Læli, & Scipio, senectuti est, ejusque vitia diligentia compensanda sunt. Pugnandum, tanquam contra morbum, sic contra senectutem. Habenda ratio valetudinis: utendum exercitationibus modicis. Tantum cibi & potionis adhibendum, ut resciantur vires, non opprimantur. Nec verò corpori soli subveniendum est, sed

sed menti, atque animo multò magis. Nam hæc quoque, nisi tanquam lumini oleum infilles, exstinguuntur senectute; & corpora quidem, defatigatione & exercitatione ingravescent: animi autem exercitando levantur. Nam quos ait Cæcilius — comicos stultos senes, hos significat credulos, obliviosos, dissolutos: quæ vitia sunt non senectutis, sed inértis, ignavæ, somniculosæ senectutis: ut petulantia, ut libido, magis est adolescentium, quam senum: nec tamen omnium adolescentium, sed non proborum: sic ista senilis stultitia, quæ deliratio appellari solet, senum levium est, non omnium. Quatuor robustos filios, quinque filias, tantam domum, tantas clientelas Appius regebat & senex, & cæcus. Intentum enim animum, tanquam arcum, habebat, nec languescens succumbebat senectuti. Tenebat non modò auctoritatem, sed etiam imperium in suos: metuebant servi, verebantur liberi; carum omnes habebant: vigeat in illà domo patrius mos & disciplina. Ita enim senectus honesta est, si se ipsa defendit, si jus suum retinet, si nemini emancipata est, si usque ad extremum spiritum vindicet jus suum. Ut enim adolescentem, in quo senile aliquid, sic senem, in quo est adolescentis aliquid, probò: quod qui sequitur, corpore senex esse poterit, animo nunquam erit. Septimus mihi Originum liber est in manibus: omnia antiquitatis monumenta colligo: causarum illustrium, quascumque defendi, nunc quàm maxime conficio orationes; jus augurum, pontificum, civile tracto: multum etiam Græcis litteris utor: Pythagoreorumque more exercendæ memoriæ gratiâ, quid quoque die dixerim, audierim, egerim, commemoro vesperi. Hæ sunt exercitationes ingenii, hæc curricula mentis: in his desudans atque elaborans, corporis vires non magnopere desidero. Adsum amicis: venio in senatum frequens, ultròque assero res multum & diù cogitatas: easque

tueor animi, non corporis viribus: quæ si exsequi nequirem, tamen me lectulus oblectaret meus, ea ipsa cogitantem, quæ jam agere non possem: sed ut possim, facit acta vita. Semper enim in his studiis, laboribusque viventi non intelligitur, quando obrepat senectus. Ita sensim sine sensu ætas senescit: nec subito frangitur; sed diuturnitate extinguitur. Sequitur tertia vituperatio senectutis, quod eam carere dicunt voluptatibus. O præclarum munus ætatis, si quidem id aufert nobis, quod est in adolescentia vitiosissimum! Accipite enim, optimi adolescentes, veterem orationem Archytæ Tarentini, magni in primis, & præclari viri; quæ mihi tradita est, cum essem adolescens Tarenti cum Q. Maximo. Nullam capitaliorem pestem, quam corporis voluptatem, hominibus dicebat à natura datam: cujus voluptatis avidæ libidines temerè & effrenatè ad potiundum incitarentur. Hinc patriæ proditiones, hinc rerump. everfiones, hinc cum hostibus clandestina colloquia nasci: nullum denique scelus, nullum malum facinus esse, ad quod suscipiendum non libido voluptatis impelleret: supra verò, & adulteria, & omne tale flagitium nullis illecebris excitari aliis, nisi voluptatis. Cumque homini sive natura, sive quis deus nihil mente præstabilius dedisset; huic divino muneri ac dono nihil esse tam inimicum, quam voluptatem. Nec enim libidine dominante temperantiæ locum esse, neque omnino in voluptatis regno virtutem posse consistere. Quod quò magis intelligi posset, fingere animo jubebat, tantà incitatum aliquem voluptate corporis, quanta percipi posset maxima. Nemini censebat fore dubium, quin tamdiu, dum ita gauderet, nihil agitare mente, nihil ratione, nihil cogitatione consequi posset. Quocirca nihil esse tam detestabile, tamque pestiferum, quam voluptatem: si quidem ea, cum major esset atque longior, omne animi lumen exstingeret. Hæc
cum

cum C. Pontio Samnite, patre ejus, à quo, Caudino prælio Sp. Postumius, T. Veturius, consules, superati sunt, locutum Archytam, Nearchus Tarentinus, hospes noster, qui in amicitia populi Rom. permanerat, se à majoribus natu accepisse dicebat, cum quidem ei sermoni interfuisset Plato Atheniensis: quem Tarentum venisse, L. Camillo, Appio Claudio consulibus, reperio. Quorsum hæc? ut intelligatis, si voluptatem aspernari ratione & sapientiâ non possemus, magnam habendam senectuti gratiam, quæ efficeret, ut id non liberet, quod non oporteret. Impedit enim consilium voluptas, rationi inimica est, ac mentis, ut ita dicam, præstringit oculos, nec habet ullum cum virtute commercium. Invitus quidem feci, ut fortissimi viri T. Flaminini fratrem L. Flamininum è senatu ejicerem, septem annis post, quam consul fuisset: sed notandam putavi libidinem. Ille enim cum esset consul in Gallia, exoratus in convivio à scorto est, ut securi feriret aliquem eorum, qui in vinculis essent damnati rei capitalis. Hic Tito fratre suo censore, qui proximus ante me fuerat, elapsus est: mihi verò & Flacco neutiquam probari potuit tam flagitiosa & tam perditâ libido, quæ cum probro privato conjungeret imperii dedecus. Sæpe audiivi à majoribus natu, qui se porro pueros à senibus audisse dicebant, mirari solitum C. Fabricium, quodd cum apud regem Pyrrhûm legatus esset, audisset à Thessalo Cyneâ, esse quendam Athenis, qui se sapientem profiteretur: eumque dicere, omnia, quæ faceremus ad voluptatem esse referenda: quod ex eo audientes, M. Curium, & T. Coruncanium optare solitos, ut id Samnitibus, ipsique Pyrrho persuaderetur: quod facilius vinci possent, cum se voluptatibus dedissent. Vixerat M. Curius cum P. Decio, qui quinquennio ante eum consulem se pro rep. quarto consulatu devoverat. Nôrat eundem Fabricius, nôrat Co-

runcanus: qui cum ex sua vita, tum ex ejus, quem dico, P. Decii facto, judicabant esse profecto aliquid naturam pulchrum atque præclarum, quod sua sponte peteretur, quodque sperata & contempta voluptate optimus quisque sequeretur. Quorsum igitur tam multa de voluptate? Quia non modò vituperatio nulla, sed etiam summa laus senectutis est, quod ea voluptates nullas magnopere desiderat: caret epulis, extractisque menfis, & frequentibus poculis? caret ergo etiam vinolentia, & cruditate, & insomniis. Sed si aliquid dandum est voluptati, quoniam ejus blanditis non facile obstitimus (divinè enim Plato escam malorum voluptatem appellat, quod eam videlicet homines capiantur, ut hamo pisces) quanquam immoderatis epulis careat senectus, modicis tamen convivii delectari potest. C. Duillium, M. filium, qui Poenos classe primus devicerat, redeuntem à cœna senem sæpe videbam puer, delectabatur crebro funali, & tibi cinè, quæ sibi nullo exemplo privatus sumptuerat: tantum licentiæ dabat gloria. Sed quid ego alios? ad meipsum jam revertar. Primum habui semper sodales. Sodalitates autem me quæstore constitutæ sunt, sacris Idæis Magnæ Matris acceptis: epulabar igitur cum sodalibus omnino modicè, sed erat quidam fervor ætatis: qua progrediente, omnia fiunt indies mitiora: neque enim ipsorum conviviorum delectationem voluptatibus corporis magis, quàm cœtu amicorum & sermonibus, metiebar. Bene enim majores nostri accubitionem epularem amicorum, quia vitæ conjunctionem haberet, convivium nominarunt, melius, quàm Græci: qui hoc idem tum comotationem, tum concoenationem vocant: ut, quod in eo genere minimum est, id maxime probare videantur. Ego verò propter sermonis delectationem temperativis quoque convivii delector, nec cum æqualibus solum, qui pauci admodum restant, sed cum vestra etiam ætate,

etate, atque vobiscum : habeoque senectuti magnam gratiam, quæ mihi sermonis aviditatem auxit, potionis & cibi sustulit. Quod si quem etiam ista delectant, ne omnino bellum indixisse videar voluptati, cujus est fortasse quidam naturalis modus, non intelligo, ne in istis quidem voluptatibus ipsis, carere sensu senectutem. Me verò & magistraria delectant à majoribus instituta : & is sermo, qui more majorum à summo adhibetur in poculis : & pocula, sicut in symposio Xenophontis, minuta atque rorantia, & refrigeratio æstate, & vicissim aut sol, aut ignis hibernus : quæ quidem in Sabinis etiam persequi soleo, conviviumque vicinorum quotidie compleo, quod ad multam noctem, quam maxime possumus, vario sermone producimus. At non est voluptatum tanta quasi titillatio in senibus. Credo : sed ne desideratio quidem : nihil autem molestum, quod non desideres. Bene Sophocles, cum ex eo quidam jam affecto ætate quæreretur, utereturne rebus veneris? Dii meliora, inquit : libenter verò istinc, tanquam à domino agresti ac furioso profugi. Cupidis enim rerum talium odiosum, & molestum est fortasse carere : satiatis verò & expletis jucundius est carere, quam frui : quanquam non caret is, qui non desiderat. Ego hoc non desiderare dico esse jucundius. Quod si istis ipsis voluptatibus bona ætas fruitur libentius : primum parvulis fruitur rebus, ut diximus ; deinde iis, quibus senectus, si non abundè potitur, non omnino caret : ut Turpione Ambivio magis delectatur, qui in prima cavea spectat : delectatur tamen etiam qui in ultima : sic adolescentia voluptates propè intuens magis fortasse lætatur ; sed delectatur etiam senectus procul eas spectans tantum, quantum sat est. At illa quanti sunt, animum tanquam emeritis stipendiis libidinis, ambitionis, contentionis, inimiciciarum, cupiditatum omnium, secum esse, secum-

que, ut dicitur, vivere? si verò habet aliquod tanquam pabulum studii atque doctrinæ, nihil est otiosâ senectute jucundius. Mori videbamus in studio dimetiendi panem cœli, atque terræ C. Gallum familiarem, patris tui, Scipio: quoties illum lux noctu aliquid describere ingressum, quoties nox oppressit, cum manè cœpisset? quàm delectabat eum, defectiones solis & lunæ multò antè nobis prædicere? Quid in levioribus studiis, sed tamen acutis? quàm gaudebat bello suo Punico Nævius! quàm Truculento Plautus! quàm Pseudolo! vidi etiam senem Livium: qui cum sex annos antè, quàm ego natus sum, fabulam docuisset, Centone Tuditanoque consulibus, usque ad adolescentiam meam processit ætate. Quid de P. Licinii Crassi & pontificii, & civilis juris studio loquar? aut de hujus P. Scipionis, qui his paucis diebus pontifex maximus factus est? Atqui eos omnes, quos commemoravi, his studiis flagrant senes vidimus. M. verò Cethegum, quem rectè Suadæ medullam dixit Ennius, quanto studio exerceri in dicendo videbamus, etiam senem? Quæ sunt igitur epularum, aut ludorum, aut scortorum voluptates cum his voluptatibus comparandæ? Atque hæc quidem studia doctrinæ: quæ quidem prudentibus, & bene institutis pariter cum ætate crescunt: ut honestum illud Solonis sit, quod ait versiculo quodam, ut antè dixi, senescere se multa indies addiscentem: qua voluptate animi nulla certè potest esse major. Venio nunc ad voluptates agricolarum, quibus ego incredibiliter delector: quæ nec ullâ impediuntur senectute, & mihi ad sapientis vitam proximè videntur accedere: habent enim rationem cum terra, quæ nunquam recusat imperium, nec unquam sine usura reddit, quod accepit: sed aliàs minore, plerumque majore cum sœnore: quamquam me quidem non fructus modò, sed etiam ipsius terræ

vis ac natura delectat: quæ cum gremio mollito ac subactò semen sparsum exceperit, primùm id occæcatum cohibet; ex quo occatio, quæ hoc efficit, nominata est: deinde tepefactum vapore & compressu suo diffundit, & elicit herbescentem ex eo viriditatem: quæ nixa fibris stirpiùm sensim adolescit, culmòque erecta geniculato, vaginis jam quasi pubescens includitur, è quibus cùm emerferit, fundit frugem spici, ordine structam, & contra avium minorum morsus munitur vallo aristarum. Quid ego vitium satus, ortus, incrementa commemorem? satiari delectatione non possum, ut meæ senectutis requietem oblectamentaque pernoscat. Omitto enim vim ipsam omnium, quæ generantur è terra: quæ ex fici tantulo grano, aut ex acino vinaceo, aut ex cæterarum frugum ac stirpium minutissimis seminibus tantos truncos ramosque procreat: malleoli, plantæ, sarmenta, vivardices, propagines, nōne ea efficiunt, ut quemvis cum admiratione delectent? Vitis quidem, quæ natura caduca est, & nisi fulta sit, ad terram fertur; eadem, ut se erigat claviculis suis, quasi manibus, quidquid est nacta, complectitur: quam serpentem multiplici lapsu & erratico, ferro amputans coercet ars agricolarum, ne silvescat sarmentis, & in omnes partes nimia fundatur. Itaque incunte vere in iis, quæ relicta sunt, existit tanquam ad articulos sarmentorum ea quæ gemma dicitur: à quo oriens uva sese ostendit: quæ & succo terræ, & calore solis augefcens primò est peracerba gustatu, deinde maturata dulcescit; vestitæque pampinis, nec modico tepore caret, & nimios solis defendit ardores; quæ quid potest esse cum fructu lætius, tum adspectu pulchrius? cujus quidem non utilitas me solùm, ut antè dixi, sed etiam cultura, & ipsa natura delectat: adminiculorum ordines, capitum jugatio, religatio & propagatio vitium; sarmentorumque
ea,

ea, quam dixi, aliorum amputatio, aliorum immisio. Quid ego irrigationes? Quid fossiones agri, repastinationesque proferam, quibus fit multò terra fecundior? Quid de utilitate loquar stercoreandi? dixi in eo libro, quem de rebus rusticis scripsi: de qua doctus Hesiodus ne verbum quidem fecit, cum de cultura agri scriberet. At Homerus, qui multis, ut mihi videtur, antè sæculis fuit, Laërtem lenientem desiderium, quod capiebat è filio, colentem agrum, & eum stercoreantem facit. Nec verò segetibus solùm, & pratis, & vineis, & arbutis res rusticae lætæ sunt; sed etiam hortis & pomariis: tum pecudum pastu, apiam examinibus, florum omnium varietate. Nec constitutiones modò delectant, sed etiam insitiones: quibus nihil invenit agricultura solertius. Possum persequi multa oblectamenta rerum rusticarum: sed ea ipsa, quæ dixi, fuisse sentio longiora. Ignoscetis autem; nam & studio rerum rusticarum provectus sum, & senectus est naturâ loquacior: me ab omnibus eam vitiiis videar vindicare. Ergo in hac vita M. Curius, cum de Samnitibus, de Sabinis, de Pyrrho triumphasset, consumpsit extremum tempus ætatis: cuius quidem villam ego contemplans, abest enim non longè à me, admirari satis non possum vel hominis ipsius continentiam, vel temporum disciplinam. Curio ad focum sedenti magnum auri pondus Samnites cum attulissent, repudiati ab eo sunt: non enim aurum habere, præclarum sibi videri dixit; sed iis, qui haberent aurum, imperare. Poteratne tantus animus non jucundam efficere senectutem? Sed venio ad agricolas, ne à meipso recedam. In agris erant tum senatores, & iidem senes. Siquidem aranti L. Quindio Cincinnato nuntiatum est, eum dictatorem esse factum: cuius dictatoris iussu magister equitum C. Servilius Ahala Sp. Mælium regnum appetentem, occupatum interemit. A villa in senatum

natum arteſciebantur & Curius, & cœteri ſenes: ex quo, qui eos arteſciebant, viatores nominati ſunt: num igitur horum ſeneſcus miſerabilis fuit, qui ſe agri cultione oblectabant? Meâ quidem ſententiâ haud ſciô, an ulla beatiôr eſſe poſſit: neque ſolâ officio, quod hominum generi univerſo cultura agrorum eſt ſalutaris: ſed & delectatione, quam dixi, & ſaturitate copiâque omnium rerum, quæ ad victum hominum, ad cultum etiam deorum, pertinent: ut quoniam hæc quidem deſiderant, in gratiam cum voluptate redeamus. Semper enim boni aſſiduſque domini reſerta cella vinaria, olearia, etiam penaria eſt, villâque tota locuples eſt: abundat porco, hædo, agno, gallinâ, lacte, caſeo, melle. Jam hortum ipſi agricolæ ſuccidiam alteram appellant. Conditiora faciit hæc ſupervacanei operis aucupium atque venatio. Quid de prætorum viriditate, aut arborum ordinibus, aut vinearum olivetorumque ſpecie dicam? Brevis præcidam. Agro bene culto nil poteſt eſſe nec uſu uberius, nec ſpecie ornatus: ad quem fruendam non modò non retardat, verùm etiam invitât atque allectat ſeneſtus. Ubi enim poteſt illa ætas aut caleſcere vel apricatione meliùs, vel igni: aut viciffim umbris aquifve refrigerari ſalubriùs? Sibi igitur habeant arma, ſibi equos, ſibi haſtas, ſibi clavam, ſibi pilam, ſibi natationes & curſus: nobis ſenibus ex luſionibus multis talos relinquant & teſſeras: id ipſum utrum lubebit: quoniam ſine his beata eſſe ſeneſcus poteſt. Multas ad res perutiles Xenophontis libri ſunt: quos legite, quæſo, ſtudioſè, ut facitis: quàm copioſè ab eo agricultura laudatur in eo libro, qui eſt de tuenda re familiari, qui Oeconomicus inſcribitur? Atque ut intelligatis, nihil ei tam regale videri, quàm ſtudiùm agri colendi, Socrates in eo libro loquitur cum Critobulo, Cyrum minorem, regem Pèrſarum, præſtantem ingenio atque imperii gloriâ, cum Lyſander Lacedæmonius,

monius, vir summæ virtutis, venisset ad eum Sardis, eique dona à sociis attulisset: & ceteris in rebus comem erga Lysandrum atque humanum fuisse, & ei quendam conseptum agrum, diligenter consitum ostendisse: cum autem admiraretur Lysander & proceritates arborum, & directos in quincuncem ordines, & humum subactam atque puram, & suavitatem odorum, qui afflarentur è floribus: tum dixisse, mirari se non modò diligentiam, sed etiam solertiam ejus, à quo essent illa dimensa atque descripta: & ei Cyrum respondisse; atqui ego omnia ista sum dimensus; mei sunt ordines, mea descriptio; multæ etiam istarum arborum meâ manu sunt satæ. Tum Lysandrum intuentem ejus perpuram & nitorem corporis, ornatumque Persicum multo auro multisque gemmis, dixisse: Rectè verò te, Cyre, beatum ferunt, quoniam virtuti tuæ fortuna conjuncta est. Hac igitur fortuna frui licet senibus: nec ætas impedit, quò minus & cæterarum rerum, & imprimis agri colendi studia teneamus usque ad ultimum tempus senectutis. Marcum quidem Valerium Corvum accepimus ad centesimum annum vitam perduxisse, cum esset acta jam ætate in agris, eosque coleret: cujus inter primum & sextum consulatum sex & quadraginta anni interfuerunt: itaq; quantum spatium ætatis majores nostri ad senectutis initium esse voluerunt, tantus illi cursus honorum fuit: atque ejus extrema ætas hoc beatior, quàm media, quòd auctoritatis plus habebat, laboris verò minùs. Apex autem senectutis est auctoritas. Quanta fuit in L. Cæcilio Metello? quanta in Atilio Calatino? in quem illud elogium unicum, plurimæ consentiunt gentes, populi primum fuisse virum: notum est carmen incisum in sepulchro. Jure igitur gravis, cujus de laudibus omnium esset fama consentiens. Quem virum P. Crassum, nuper pontificem maximum, quem postea M. Lepidum eodem sacerdotio præditum,

ditum, vidimus? Quid de Paulo, aut Africano lo-
quar? aut ut jam antè, de Maximo? quorum non
in sententia solùm, sed etiam in nutu residebat auc-
toritas. Habet senectus, honorata præsertim, tan-
tam auctoritatem, ut ea pluris sit, quàm omnes
adolescenciæ voluptates. Sed in omni oratione
mementote, eam me laudare senectutem, quæ fun-
damentis adolescenciæ constituta sit. Ex quo id
efficitur, quod ego magno quondam cum assensu
omnium dixi: miseram esse senectutem, quæ se
oratione defenderet: non cani, non rugæ repente
auctoritatem arripere possunt: sed honestè acta su-
perior ætas fructus capit auctoritatis extremos.
Hæc enim ipsa sunt honorabilia, quæ videntur le-
via atque communia, salutari, appeti, decedi, as-
furg, deduci, reduci, consuli: quæ & apud nos,
& in aliis civitatibus, ut quæque optimè morata,
ita diligentissimè observantur. Lysandrum Lacæ-
demonium, cujus modò mentionem feci, dicere
aiunt solitum, Lacædemone esse honestissimum do-
micilium senectutis: nusquam enim tantum tri-
buitur ætati, nusquam est senectus honoratio.
Quin etiam memoriæ proditum est, cum Athenis,
ludis, quidam in theatrum grandis natu venisset,
in magno confessu locum ei à suis civibus nusquam
datum: cùm autem ad Lacædemonios accessisset,
qui, cùm legati essent, certo in loco confederant,
consurrexisse omnes, & senem illum sessum rece-
pisse: quibus cùm à cuncto confessu plausus esset
multiplex datus, dixisse ex iis quendam, Athe-
nienses scire quæ recta essent, sed facere nolle.
Multa in nostro collegio præclara: sed hoc, de
quo agimus, imprimis, quòd, ut quisque ætate
antecedit, ita sententiæ principatum tenet: ne-
que solùm honore antecedentibus, sed iis etiam,
qui cum imperio sunt, majores natu augures an-
teponuntur. Quæ sunt igitur voluptates corporis
cum auctoritatis præmiis comparandæ? quibus
qui

qui splendide usi sunt, ii mihi videntur fabulam ætatis peregisse, nec, tanquam inexercitati histri-ones, in extremo actu corruisse. At sunt morosi, & anxii, & iracundi, & difficiles senes, si querimus, etiam avari: sed hæc ætatis vitia sunt, non senectutis. At morositas tamen, & ea vitia, quæ dixi, habent aliquid excusationis, non illius quidem iusta, sed quæ probari posse videatur: contemni se putant, despici, illudi. Præterea in fragili corpore odiosa omnis offensio est: quæ tamen omnia dulciora sunt & moribus bonis & artibus: idque tum in vitâ, tum in scena intelligi potest ex iis fratribus, qui in Adelphis sunt: quanta in altero duritas, in altero comitas! Sic se res habet: ut enim non omne vinum, sic non omnis ætas vetustate coacescit: severitatem in senectute probo, sed eam, sicut alia, modicam: acerbiter nullo modo: avaritia verò senilis quid sibi velit, non intelligo: potest enim quidquam esse absurdius, quàm quò minus viæ restat, eò plus viatici querere? Quarta restat causa, quæ maximè angere atque sollicitam habere nostram ætatem videtur, appropinquatio mortis; quæ certè à senectute non potest longè abesse. O miserum senem, qui mortem contempnam esse in tam longa ætate non viderit! quæ aut planè negligenda est, si omnino extinguit animum; aut etiam optanda, si aliquò eum deducit, ubi sit futurus æternus. Atqui tertium certè nihil inveniri potest. Quid igitur timeam, si aut non miser post mortem, aut beatus etiam futurus sum? quanquam quis est tam stultus, quamvis sit adolescens, cui sit exploratum, se ad vesperum esse victurum? quin etiam ætas illa multò plures quàm nostra mortis casus habet: facilius in morbos incidunt adolescentes; gravius ægrotant; tristius curantur: itaque pauci veniunt ad senectutem: quod si ita accideret, melius & prudentius viveretur: mens enim & ratio, & con-
filium

filium in senibus est: qui si nulli fuissent, nullæ omnino civitates essent. Sed rodeo ad mortem impendentem: quod illud est crimen senectutis, cum illud videatis cum adolescentiâ esse commune? sensu ego tum in optimo filio meo, tum in expectatis ad amplissimam dignitatem fratribus tuis, Scipio, omni ætati mortem esse communem. At sperat adolescens, diu se victurum: quod sperare idem senex non potest. Insipienter sperat: quid enim stultius, quam incerta pro certis habere, falsa pro veris? Senex, ne quod speret quidem habet. At est eo meliore conditione quam adolescens, cum id, quod ille sperat, hic jam consecutus est. Ille vult diu vivere: hic diu vixit. Quanquam, ô dii boni! quid est in hominis vita diu? da enim supremum tempus: expectemus Tartessiorum regis ætatem: fuit enim, ut scriptum video, Arganthonius quidam Gadibus, qui octoginta regnavit annos, centum & viginti vixit. Sed mihi ne diuturnum quidem quidquam videtur, in quo est aliquid extremum: cum enim id advenit, tunc illud, quod præterit, effluit: tantum remanet, quod virtute & rectè factis consecutus sis. Horæ quidem cedunt, & dies, & menses, & anni: nec præteritum tempus unquam revertitur; nec, quid sequatur, sciri potest. Quod enique temporis ad vivendum datur, eo debet esse contentus. Neque enim histioni, ut placeat, peragenda est fabula, modò, in quocumque fuerit actu, probetur; neque sapienti usque ad Plaudite vivendum: breve enim tempus ætatis satis est longum ad bene honestèque vivendum. Sin processeris longius, non magis dolendum est, quam agricolæ dolent, præteritâ verni temporis suavitate, æstatem autumnumque venisse. Ver enim, tanquam adolescentiam significat, ostenditque fructus futuros: reliqua tempora demetendis fructibus, & percipiendis accommodata sunt: fructus autem senectutis

nectutis est, ut sæpe dixi, antè partorum bonorum memoria & copia. Omnia verò, quæ secundum naturam fiunt, sunt habenda in bonis: quid est autem tam secundum naturam, quàm senibus emori? quod idem contingit adolescentibus, adversante & repugnante naturâ. Itaque adolescentes mori sic mihi videntur, ut cùm aquæ multitudine vis flammæ opprimitur: senes autem, sicut sua sponte, nulla adhibita vi, consumptus ignis extinguitur: & quasi poma ex arboribus, cruda si sint, vi avelluntur: si matura & cocta, decidunt: sic vitam adolescentibus vis aufert, senibus maturitas: quæ mihi quidem tam jucunda est, ut, quò propius ad mortem accedam, quasi terram videre videar, aliquandòque in portum ex longa navigatione esse venturus. Omnium ætatum certus est terminus: senectutis autem nullus certus est terminus: rectèque in ea vivitur, quoad munus officii exsequi & tueri possis, & tamen mortem contemnere: ex quo fit, ut animosior etiam senectus sit, quàm adolescentia, & fortior. Hoc illud est, quod Pisistrato tyranno à Solone responsum est: cùm illi quærenti, quâ tandem spe fretus, sibi tam audaciter obfisteret? respondisse dicitur, senectute. Sed vivendi finis est optimus, cum integrâ mente cæterisque sensibus, opus ipsa suum eadem, quæ coagmentavit, natura dissolvit. Ut navem, ut ædificium idem destruit facillimè, qui construxit: sic hominem eadem optimè, quæ conglutinavit, natura dissolvit. Jam omnis conglutinatio recens ægrè, inveterata facillè divellitur: ita fit, ut illud breve vitæ reliquum nec avidè appetendum senibus, nec sine causa deferendum sit: vetâtque Pythagoras injussu imperatoris, id est, dei, de præsidio & statione vitæ decedere. Solonis quidem sapientis elogium est, quo se negat velle suam mortem dolore amicorum & lamentis vacare: vult, credo, se esse carum suis. Sed haud scio, an melius Ennius:

Nemo

*Nemo me lacrymis decoret, neque funera fletu
Faxit.*

Non censet lugendam esse mortem, quam immortalitas consequatur. Jam sensus moriendi aliquis esse potest, isque ad exiguum tempus, præsertim feni: post mortem quidem sensus aut optandus, aut nullus est. Sed hoc meditatum ab adolescentia debet esse, mortem ut negligamus: sine qua meditatione, tranquillo esse animo nemo potest: moriendum enim certè est: & id incertum, an eo ipso die. Mortem igitur omnibus horis impendentem timens, quì poterit animo consistere? de qua non ita longâ disputatione opus esse videtur, cùm recorder, non solùm Brutum, qui in liberandâ patriâ est interfectus: non duos Decios, qui ad voluntariam mortem cursum equorum incitaverunt: non M. Atilium, qui ad supplicium est profectus, ut fidem hosti datam conservaret: non duos Scipiones, qui iter Pœnis vel corporibus suis obstruere voluerunt; non avum tuum L. Paulum, qui morte luit collegæ in Cannensi ignominiâ temeritatem: non M. Marcellum, cujus interitum ne crudelissimus quidem hostis honore sepulturæ carere passus est: sed legiones nostras, quod scripsi in Origini-bus, in eum sæpe locum profectas alacri animo & erecto, unde se nunquam redituras arbitrarentur. Quod igitur adolescentes, & ii quidem non solùm indocti, sed etiam rustici contemnunt, id docti senes extimescent? Omnino, ut mihi quidem videtur, studiorum omnium satietas vitæ facit satietatem. Sunt pueritiæ certa studia; num igitur ea desiderant adolescentes? sunt & ineuncis adolescentiæ; num ea constans jam requirit ætas, quæ media dicitur? sunt etiam hujus ætatis; nec ea quidem quærentur à senectute: sunt extrema quædam studia senectutis; ergo, ut superiorum ætatum studia occidunt, sic occidunt etiam senectutis.

M

cùm

cùm evenit, satietas vitæ tempus maturum mortis affert. Equidem non video, cur, quid ipse sentiam de morte, non audeam vobis dicere: quod eò meliùs mihi cernere videor, quo ab ea propiùs absum. Ego vestros patres, P. Scipio, túque, C. Læli, viros clarissimos, mihiq̃ue amicissimos, vivere arbitror: & eam quidem vitam, quæ est sola vita nominanda. Nam, dum fumus in his inclusi compagibus corporis, munere quodam necessitatis, & gravi opere perfungimur. Est enim animus cœlestis ex altissimo domicilio depressus, & quasi demersus in terram, locum divinæ naturæ æternitatisque contrarium. Sed credo deos immortales sparsisse animos in corpora humana, ut essent, qui terras tuerentur, quique cœlestium ordinem contemplantes, imitarentur eum vitæ modo atque constantiâ. Nec me solùm ratio ac disputatio impulit, ut ita crederem: sed nobilitas etiam summorum philosophorum & auctoritas. Audiebam Pythagoram, Pythagoreosq̃ue, incolas pænè nostros, qui essent Italici philosophi quondam nominati, nunquam dubitasse, quin ex universa mente divinæ delibatos animos haberemus. Demonstrabantur mihi præterea, quæ Socrates supremo vitæ die de immortalitate animorum differuisset, is, qui esset omnium sapientissimus oraculo Apollinis judicatus. Quid multa? sic mihi persuasi, sic sentio, cùm tanta celeritas animorum sit, tanta memoria præteritorum, futurorumque prudentia, tot artes, tantæ scientiæ, tot inventa, non posse eam naturam, quæ res eas contineat, esse mortalem: cùmque semper agitetur animus, nec principium motûs habeat, quia sè ipse moveat, ne finem quidem habiturum esse motûs, quia nunquam se ipse sit relicturus: &, cùm simplex animi natura esset, nequo haberet in se quidquam admistum dispar sui atque dissimile, non posse eum dividi: quod si non possit, non posse interire: magnòque esse argumento, homines

mines scire pleraque antè, quàm nati sint, quòd jam pueri, cùm artes difficiles discant, ita celèriter res innumerabiles arripiant, ut eas non tum primum accipere videantur, sed reminisci, & recordari. Hæc Plato noster. Apud Xenophontem autem moriens Cyrus major, hæc dicit: Nolite arbitrari, ô mihi carissimi filii, me, cùm à vobis disceffero, nusquam, aut nullum fore. Nec enim, dum eram vobiscum, animum meum videbatis: sed eum esse in hoc corpore, ex iis rebus, quas gerebam, intelligebatis. Eundem igitur esse creditote, etiam si nullum videbitis. Nec verò clarorum virorum post mortem honores permanerent, si nihil eorum ipsorum animi efficerent, quòd diutius memoriam sui tuerentur. Mihi quidem nunquam persuaderi potuit, animos, dum in corporibus essent mortalibus, vivere: cùm exissent ex iis, emori: nec verò tum animum esse insipientem, cùm ex insipienti corpore evasisset: sed cùm omni admixtione corporis liberatus, purus & integer esse cœpisset, tum esse sapientem. Atque etiam, cùm hominis natura morte dissolvitur, cæterarum rerum perspicuum est quòd quæque discedant: abeunt enim illuc omnia, unde orta sunt: animus autem solus, nec cùm adest, nec cùm discedit, apparet. Jam verò videtis, nihil esse mortis tam simile, quàm somnum. Atqui dormientium animi maximè declarant divinitatem suam: multa enim cum remissi & liberi sunt, futura prospiciunt. Ex quo intelligitur, quales futuri sint, cùm se planè corporis vinculis relaxaverint. Quare, si hæc ita sunt, sic me colitote ut deum. Sin unà est interiturus animus cum corpore, vos tamen deos verentes, qui hanc omnem pulchritudinem tuentur & regunt, memoriam nostri piè inviolatèque servabitis. Cyrus quidem hæc moriens: Nos, si placet, nostra videamus. Nemo unquam mihi, Scipio, persuadebit, aut patrem tuum Paulum,

aut duos avos, Paulum & Africanum, aut Africanum patrem, aut patruum, aut multos præstantes viros, quos enumerare non est necesse, tanta esse conatos, quæ ad posteritatis memoriam pertinerent: nisi animo cernerent, posteritatem ad se pertinere. An censes, ut de me ipso aliquid more senum glorier, me tantos labores diurnos, nocturnosque domi militiæque suscepturum fuisse, si iisdem finibus gloriam meam, quibus vitam essem terminaturus? Nónne melius multò fuisset, otiosam ætatem & quietam sine ullo labore aut contentione traducere? Sed nescio quomodo animus erigens se posteritatem semper ita prospiciebat, quasi, cum excessisset è vita, tum denique victurus esset. Quod quidem ni ita se haberet, ut animi immortales essent, haud optimi cujusque animus maximè ad immortalitatis gloriam niteretur. Quid, quòd sapientissimus quisque æquissimo animo moritur, stultissimus iniquissimo? Nónne vobis videtur animus is, qui plus cernat & longiùs, videre se ad meliora proficisci: ille autem, cui obtusior sit acies, non videre? Equidem efferor studio patres vestros, quos colui & dilexi, videndi: neque verò eos solos convenire aveo, quos ipse cognovi; sed illos etiam, de quibus audiui & legi, & ipse conscripsi. Quò quidem me proficiscentem haud sanè quis faciliè retraxerit, néque tanquam Peliam recoxerit. Quòd si quis deus mihi largiatur, ut ex hac ætate repuerascam, & in cunis vagiam, valde recusem: nec verò velim, quasi decurso spatio, ad carceres à calce revocari. Quid enim habet vita commodi? Quid non potiùs laboris? Sed habeat sanè; habet certè tamen aut satietatem, aut modum. Non lubet enim mihi deplorare vitam, quod multi, & ii docti, sæpe fecerunt: neque me vixisse pœnitet; quoniam ita vixi, ut non frustra me natum existimem: & ex vitâ ita discedo, tanquam ex hospitio, non tanquam ex domo: com-
morandi

morandi enim natura diverforium nobis, non habitandi dedit. O præclarum diem, cùm ad illud divinum animorum concilium cœtũque proficiscar, cùmque ex hâc turbâ & colluvione discedam ! proficiscar enim non ad eos solũ viros, de quibus antè dixi ; sed etiam ad Catonem meum, quo nemo vir melior natus est, nemo pietate præstantior ; cujus à me corpus crematum est : quod contrà decuit ab illo meum. Animus verò non me deferens, sed respectans, in ea profectò loca discessit, quò mihi ipsi cernebat esse veniendum. Quem ego meum casum fortiter ferre visus sum : non quòd æquo animo ferrem ; sed me ipse consolabar, existimans, non longinquum inter nos digressum & discessum fore. His mihi rebus, Scipio, (id enim te cum Lælio admirari solere dixisti) levis est senectus, nec solũ non molesta, sed etiam jucunda. Quòd si in hoc erro, quòd animos hominum immortales esse credam, lubenter erro : nec mihi hunc errorem, quo delector, dum vivo, extorqueri volo. Sin mortuus, ut quidam minuti philosophi censent, nihil sentiam ; non vereor ne hunc errorem meum mortui philosophi irrideant. Quòd si non sumus immortales futuri, tamen exstingui homini suo tempore optabile est. Nam habet natura, ut aliarum omnium rerum, sic vivendi modum. Senectus autem peractio ætatis est tanquam fabulæ ; cujus defatigationem fugere debemus, præsertim adjuncta satietate. Hæc habui de senectute quæ dicerem : ad quam utinam perveniatis ; ut ea, quæ ex me audistis, re experti probare possitis.

M. TULLII CICERONIS

L Æ L I U S :

S I V E

De AMICITIA Dialogus,

Ad T. Pomponium Atticum, Præfatio.

Quintus Mucius augur multa narrare de C. Lælio, socero suo, memoriter & jucundè solebat; nec dubitare illam in omni sermone appellare sapientem. Ego autem à patre ita eram deductus ad Scævola, sumptâ virili togâ, ut quoad possem & liceret, à senis latere nunquam discederem. Itaque multa ab eo prudenter disputata, multa etiam breviter & commodè dicta memoriæ mandabam; serique studebam ejus prudentiâ doctior. Quo mortuo, me ad pontificem Scævola contuli, quem unum nostræ civitatis & ingenio, & justitiâ præstantissimum audeo dicere. Sed de hoc aliàs; nunc redeo ad augurem. Cum sæpe multa narraret, tum memini, domi in hemicyclio sedentem, ut solebat, cum & ego essem unâ, & pauci admodum familiares, in eum sermonem illum incidere, qui tum ferè omnibus erat in ore. Meministi enim profectò, ut opinor, Attice, & eò magis, quòd P. Sulpicio utebare multum, cum is tribunus pl. capitali odio à Q. Pompeio, qui tum erat consul, diffideret, quocum

cum conjunctissimè & amantissimè vixerat, quanta hominum esset vel admiratio, vel querela. Itaque tum Scævola, cùm in eam ipsam mentionem incidisset, exposuit nobis sermonem Lælii de amicitia, habitum ab illo secum, & cum altero genere C. Fannio, Marci filio, paucis diebus post mortem Africani. Ejus disputationis sententias memoriæ mandavi, quas hoc libro exposui meo arbitrato. Quasi enim ipsos induxi loquentes, ne, inquam, & inquit, sæpius interponerentur: atque ut tanquam à præsentibus coràm haberi sermo videretur. Cùm enim sæpe mecum ageres, ut de amicitia scriberem aliquid, digna mihi res cum omnium cognitione, tum nostrâ familiaritate visa est. Itaque feci non invitus, ut prodessem multis tuo rogatu. Sed ut in Catone Majore, qui est scriptus ad te de senectute, Catonem induxi senem disputantem; quia nulla videbatur aptior persona, quæ de illa ætate loqueretur, quàm ejus, qui & diutissimè senex fuisset, & in ipsa senectute præ cæteris floruisse: sic, cùm accepissemus à patribus maximè memorabilem C. Lælii & P. Scipionis familiaritatem fuisse, idonea mihi Lælii persona visa est, quæ de amicitia ea ipsa disse- reret, quæ disputata ab eo meminisset magister meus Scævola. Genus autem hoc sermonum, positum in hominum veterum auctoritate, & eorum illustrium, plus nescio quo pacto videtur habere gravitatis. Itaque ipse mea legens sic afficior interdum, ut Catonem, non me loqui existimem. Sed ut tum ad senem senex de senectute, sic hoc libro ad amicum amicissimus de amicitia scripsi. Tum est Cato locutus, quo erat nemo serè senior temporibus illis, nemo prudentior: nunc Lælius & sapiens, sic enim est habitus, & amicitiae gloriâ excellens, de amicitia loquitur. Tu velim animum à me parumper avertas, Lælium loqui ipsum putes. C. Fannius & Q. Mucius ad socerum

veniunt post mortem Africani. Ab his sermo oritur. Respondet Lælius: cujus tota disputatio est de amicitia; quam legens tu te ipse cognosces. *Fannius.* Sunt ista, Læli: nec enim melior vir fuit Africano quisquam, nec clarior. Sed existimare debes, omnium oculos in te esse coniectos: unum te sapientem & appellant & existimant. Tribuebatur hoc modo M. Catoni. Scimus L. Atilium apud patres nostros appellatum esse sapientem. Sed uterque alio quodam modo: Atilius, quia prudens esse in jure civili putabatur; Cato, quia multarum rerum usum habebat: multa ejus & in senatu, & in foro vel provisâ prudenter, vel acta constanter, vel responsa acutè ferebantur. Propterea, quasi cognomen jam habebat in senectute sapientis. Te autem alio quodam modo, non solum naturâ & moribus, verum etiam studio & doctrinâ esse sapientem: nec sicut vulgus, sed ut eruditi solent appellare sapientem, qualem in totâ Græciâ neminem. Nam qui septem appellantur, eos, qui ista subtiliùs quærunt, in numero sapientium non habent. Athenis unum accepimus, & eum quidem etiam Apollinis oraculo sapientissimum judicatum. Hanc esse in te sapientiam existimant, ut omnia tua in te posita ducas, humanòsque casus virtute inferiores putes. Itaque ex me quærunt, credo item ex te, Scævola, quonam pacto mortem Africani feras; eoque magis, quod his proximis Nonis, cum in hortos D. Bruti auguris, commentandi causâ, ut assolet, venissemus, tu non adfuisti; qui diligentissimè semper illum diem, & illud munus solitus esses obire. *Scævola.* Quærunt quidem, C. Læli, multi, ut est à Fannio dictum: sed ego id respondeo, quod animadverti, te dolorem, quem acceperis cum summi viri, tum amicissimi morte, ferre moderatè: nec potuisse non commoveri, nec fuisse id humanitatis tuæ. Quod autem his Nonis in nostro collegio non adfuisses,

in-

invaliditudinem causæ, non mœstitiam fuisse. *Lal.*
Rectè tu quidem, Scævola, & verè: nec enim ab isto officio, quod semper usurpavi cùm valerem, abduci incommodo meo debui: nec ullo casu arbitrator hoc constanti homini posse contingere, ut ulla intermissio fiat officii. Tu autem, Fanni, qui mihi tantum tribui dicis, quantum ego nec agnosco, nec postulo, facis amicè: sed, ut mihi videris, non rectè judicas de Catone: aut enim nemo, quod quidem magis credo, aut, si quisquam, ille sapiens fuit. Quomodo enim, ut alia omittam, mortem filii tulit? memineram Paulum, videram Gallum: sed hi in pueris; Cato in perfecto & spectato viro. Quamobrem cave Catoni anteponas ne istum quidem ipsum, quem Apollo, ut ais, sapientissimum judicavit: hujus enim facta, illius dicta laudantur. De me autem, ut jam cum utroque loquar, sic habetote. Ego, si Scipionis desiderio me moveri negem, quàm id rectè faciam, viderint sapientes; sed certè mentiar: moveor enim tali amico orbatus, qualis, ut arbitrator, nemo unquam erit: &, ut confirmare possum, nemo certè fuit. Sed non egeo medicinâ: me ipse consolor, & maximè illo solatio, quòd eo errore careo, quo amicorum decessu plerique angi solent. Nihil enim mali accidisse Scipioni puto: mihi accidit, si quid accidit: suis autem incommodis graviter angi, non amicum, sed seipsum amanti est. Cum illo verò quis neget actum esse præclarè? nisi enim, quod ille minimè putabat, immortalitatem optare vellet, quid non est adeptus, quod homini fas esset optare? qui summam spem civium, quam de eo jam puero habuerant, continuò adolescens incredibili virtute superavit: qui consulatum petivit nunquam, factus est consul bis, primùm ante tempus: iterum sibi suo tempore, reip. pænè serò: qui, duabus urbibus everfis, inimicissimis huic imperio, non modò præsentia, verùm etiam futura bella

bella deleuit. Quid dicam de moribus facillimis ?
 de pietate in matrem ? liberalitate in sorores ? bo-
 nitate in suos ? iustitiâ in omnes ? nota sunt vobis :
 quàm autem civitati carus fuerit, mœrore funeris
 indicatum est. Quid igitur hunc paucorum an-
 norum accessio juvare potuisset ? senectus enim,
 quamvis non sit gravis, ut memini Catonem anno
 antè quàm mortuus est, mecum, & cum Scipione
 differere, tamen aufert eam viriditatem, in qua
 etiamnum erat Scipio. Quamobrem vita quidem
 talis fuit, vel fortunâ, vel gloriâ, ut nihil posset
 accedere : moriendi autem sensum celeritas abstu-
 lit. Quo de genere mortis difficile dictu est :
 quid homines suspicentur, videtis. Hoc tamen
 verè licet dicere, P. Scipioni, ex multis diebus,
 quos in vita celeberrimos latissimósque viderit,
 illum diem clarissimum fuisse, quo, senatu dimis-
 so, domum reductus ad vesperum est à patribus
 conscriptis, à P. R. sociis & Latinis, pridie quàm
 excessit è vita : ut ex tam alto dignitatis gradu
 ad superos videatur Deos potiùs, quàm ad inferos
 pervenisse : neque enim assentior iis, qui hæc nu-
 per differere cœperunt, cum corporibus simul ani-
 mos interire, atque omnia morte deleri. Plus
 apud me antiquorum auctoritas valet, vel nostro-
 rum majorum, qui mortuis tam religiosa jura tri-
 buerunt ; quod non fecissent profectò, si nihil ad
 eos pertinere arbitrarentur : vel eorum, qui in hac
 terra fuerunt, magnâmq; Græciam, quæ nunc
 quidem deleta est, tum florebat, institutis & præ-
 ceptis suis erudierunt : vel ejus, qui Apollinis
 oraculo sapientissimus est judicatus : qui non tum
 hoc, tum illud, ut in plerisque, sed idem dicebat
 semper, animos hominum esse divinos : iisque,
 cùm è corpore excessissent, reditum in cælum pa-
 tere, optimoque & iustissimo cuique expeditissi-
 mum. Quod item Scipioni videbatur, qui qui-
 cem quasi præfagiret, perpaucis ante mortem di-
 cebus,

rebus, cum & Philus, & Manilius adessent, & alii plures, tuncque etiam Scævola mecum venisses, tri-
duum differuit de republica: cujus disputationis
fuit extremum ferè de immortalitate animorum:
quæ se in quiete per visum ex Africano audisse
dicebat. Id si ita est, ut optimi cuiusque animus
in morte facillimè evolet, tanquam è custodia vin-
culisque corporis; cui censemur cursum ad deos
faciliorem fuisse, quàm Scipioni? quocirca mœ-
rere hoc ejus eventu, vereor ne invidi magis quàm
amici sit. Sin autem illa veriora, ut idem inte-
ritus sit animorum & corporum, nec ullus sensus
maneant; ut nihil boni est in morte, sic certè ni-
hil mali: sensu enim amisso, sit idem, quasi natus
non esset omnino; quem tamen esse natum & nos
gaudemus, & hæc civitas, dum erit, lætabitur.
Quamobrem cum illo quidem, ut supra dixi, ac-
tum optimè est; mecum incommodius: quem fue-
rat æquius, ut prius introieram in vitam, sic prius
exire de vita. Sed tamen recordatione nostræ ami-
citiae sic fruor, ut beatè vixisse videar, quia cum
Scipione vixerim: quocum mihi conjuncta cura
de re publica & de privata fuit, quocum & domus
& militia communis: & id, in quo est omnis vis
amicitiæ, voluntatum, studiorum, sententiarum
summa consensus. Itaque non tam ista me sapi-
entiae, quam modò Fannius commemoravit, fama
delectat, falsa præsertim, quàm quoddam amicitiæ
nostræ memoriam spero sempiternam fore. Idque
mihi eo magis est cordi, quoddam ex omnibus sæcu-
lis vix tria, aut quatuor nominantur paria amico-
rum: quo in genere sperare videor Scipionis &
Lælii amicitiam notam posteritati fore. *Fannius.*
Istud quidem, Læli, ita necesse est: sed, quoni-
am amicitiæ mentionem fecisti, & sumus otiosi,
pergratum mihi feceris, spero item Scævolæ, si,
quemadmodum soles de cæteris rebus, cum ex te
queruntur; sic de amicitia disputaris, quid sen-
tias,

tias, qualem existimes, quæ præcepta des. *Scæv.* Mihi verò pergratum erit: atque idipsum cùm tecum agere conarer, Fannius antevertit: quamobrem utrique nostrum gratum admodum feceris. *Læl.* Ego verò non gravarer, si mihi ipse considerem: nam & præclara res est, & sumus, ut dixit Fannius, otiosi: sed quis ego sum? aut quæ in me est facultas? doctorum est ista consuetudo, eaque Græcorum, ut iis ponatur de quo disputent quamvis subitò. Magnum opus est, egetque exercitatione non parvâ. Quamobrem quæ disputari de amicitia possunt, ab eis censeo petatis, qui ista profitentur: ego vos hortari tantum possum, ut amicitiam omnibus rebus humanis anteponatis: nihil est enim tam naturæ aptum, tam conveniens ad res vel secundas, vel adversas. Sed hoc primùm sentio, nisi in bonis amicitiam esse non posse: neque id ad vivum refeco, ut illi, qui hæc subtiliùs differunt, fortasse verè, sed ad communem utilitatem parum: negant enim, quemquam virum bonum esse, nisi sapientem. Sit ita sanè: sed eam sapientiam interpretantur, quam adhuc mortalis nemo est consecutus: nos autem ea, quæ sunt in usu vitæque communi, non ea, quæ finguntur, aut optantur, spectare debemus. Nunquam ego dicam, C. Fabricium, M. Curium, T. Coruncanium, quos sapientes nostri majores judicabant, ad istorum normam fuisse sapientes. Quare sibi habeant sapientiæ nomen & invidiosum & obscurum: concedâ itque, ut hi boni viri fuerint. Ne id quidem facient: negabunt, id, nisi sapienti, posse concedi. Agamus igitur pingui Minervâ, at aiunt: Qui ita se gerunt, ita vivunt, ut eorum probetur fides, integritas, æqualitas, liberalitas; nec sit in illis ulla cupiditas, vel libido, vel audacia; sintque magnâ constantiâ, ut ii fuerunt, modò quos nominavi: hos viros bonos, ut habiti sint, sic etiam appellandos putamus;

mus; quia sequantur, quantum homines possunt, naturam, optimam bene vivendi ducem. Sic enim mihi perspicere videor, ita natos esse nos, ut inter omnes esset societas quædam; major autem, ut quisque proximè accederet. Itaque cives, potiores, quàm peregrini: & propinqui, quàm alieni; cum his enim amicitiam natura ipsa peperit: sed ea non satis habet firmitatis. Namque hoc præstat amicitia propinquitati, quòd ex propinquitate benevolentia tolli potest, ex amicitia non potest: sublata enim benevolentia, amicitia nomen tollitur, propinquitatis manet. Quanta autem vis amicitia sit, ex hoc intelligi maximè potest: quòd ex infinita societate generis humani, quam conciliavit ipsa natura, ita contracta res est & adducta in angustum, ut omnis caritas aut inter duos, aut inter paucos jungeretur. Est autem amicitia nihil aliud nisi omnium divinarum humanarumque rerum cum benevolentia & caritate summa consensio: quâ quidem haud scio, an, exceptâ sapientiâ, quicquam melius homini sit à diis immortalibus datum. Divitias alii præponunt, bonam alii valetudinem, alii potentiam, alii honores, multi etiâ voluptates: belluarum hoc quidem extremum est: illa autem superiora caduca & incerta, posita non tam in nostris consiliis, quàm in fortunæ temeritate. Qui autem in virtute summum bonum ponunt, præclare illi quidem: sed hæc ipsa virtus amicitiam & gignit & continet: nec sine virtute amicitia esse ullo pacto potest. Jam virtutem ex consuetudine vitæ sermonisque nostri interpretemur: nec eam, ut quidam docti, verborum magnificentia metiamur: virosque bonos, qui habentur, numeremus, Paulos, Catos, Gallos, Scipiones, Philos. His communis vita contenta est; eos autem omittamus, qui omnino nusquam reperiuntur. Tales igitur inter viros amicitia tantas opportunitates habet, quantas

quantas vix queo dicere. Principio, cui potest esse vita vitalis, ut ait Ennius, qui non in amici mutuâ benevolentia conquiescat? Quid dulcius, quam habere, quicum omnia audeas sic loqui, ut tecum? Quis esset tantus fructus in prosperis rebus, nisi haberes, qui illis æquè, ac tu ipse, gauderet? adversas verò ferre difficile esset sine eo, qui illas gravius etiam, quam tu, ferret: denique cæteræ res, quæ expetuntur, opportunæ sunt singulæ rebus ferè singulis: divitiæ, ut utare; opes, ut colare; honores, ut laudare; voluptates, ut gaudeas; valetudo, ut dolore careas, & muneribus fungare corporis. Amicitia res plurimas continet: quoquo te verteris, præstò est, nullo loco excluditur, nunquam intempestiva, nunquam molesta est. Itaque non aquâ, non igni, ut aiunt, pluribus locis utimur, quam amicitia. Neque ego nunc de vulgari aut de mediocri, quæ tamen ipsa & delectat & prodest, sed de verâ, & perfectâ loquor, qualis eorum, qui pauci nominantur, fuit; nam & secundas res splendidiore facit amicitia, & adversas partiens comunicansque leviores. Cùmque plurimas & maximas commoditates amicitia contineat, tum illa nimirum præstat omnibus, quòd bonam spem prælucet in posterum: nec debilitari animos, aut cadere patitur. Verum etiam amicum qui intuetur, tanquam exemplar aliquod intuetur sui: quocirca & absentes adsunt, & egentes abundant, & imbecilles valent, &, quod difficilius dictu est, mortui vivunt: tantus eos honos, memoria, desiderium prosequitur amicorum: ex quo illorum beata mors videtur: horum vita laudabilis. Quòd si exemeris ex natura rerum benevolentia junctionem: nec domus ulla, nec urbs stare poterit: ne agri quidem cultus permanebit. Id si minùs intelligitur, quanta vis amicitia concordiaque sit, ex dissensionibus, atque discordiis percipi potest. Quæ enim do-
mus

mus tam stabilis, quæ tam firma civitas est, quæ non odiis atque diffidiis funditus possit everti? ex quo quantum boni sit in amicitia judicari potest. Agrigentium quidem, doctum quendam virum, carminibus Græcis vaticinatum ferunt, quæ in rerum natura totôque mundo constarent, quæque moverentur, ea contrahere amicitiam, dissipare discordiam. Atque hoc quidem omnes mortales & intelligunt & re probant. Itaque, si quando aliquod officium exstitit amici in periculis aut adundis aut communicandis, quis est, qui id non maximis efferat laudibus? Qui clamores totâ cavêâ nuper in hospitis & amici mei, M. Pacuvii, novâ fabulâ, cum ignorante rege, uter eorum esset Orestes, Pylades Orestem se esse diceret, ut pro illo necaretur: Orestes autem, ita ut erat, Orestem se esse perseveraret? Stantes plaudebant in re ficta: quid arbitramur in vera fuisse facturos? facillè indicabat ipsa natura vim suam: cùm homines, quod facere ipsi non possent, id rectè fieri in altero judicarent. Hactenus mihi videor, de amicitia quid sentirem, potuisse dicere. Siqua præterea sunt, credo autem esse multa, ab iis, si videbitur, qui ista disputant, quæritote. *Fann.* Nos autem à te potiùs: quanquam etiam ab istis sæpe quæsi, & audi, non invitus equidem: sed aliud quoddam expetimus filum orationis tuæ. *Scæv.* Tum magis id diceres, Fanni, si nuper in hortis Scipionis, cùm est de Republica disputatum, adfuisses. Qualis tum patronus justitiæ fuit contra accuratam orationem Philî! *Fann.* Facile id quidem fuit justitiam justissimo viro defendere. *Scæv.* Quid amicitiam? Nónne facile ei erit, qui ob eam summâ fide, constantiâ, justitiæque servatam, maximam gloriam ceperit? *Lel.* Vim hoc quidem est adferre: quid enim refert, quâ me rogatione cogatis? cogitis certè: studiis enim generorum, præsertim in re bonâ, cùm dif-

ficile

ficile est, tum ne æquum quidem, obsistere. Sæpissime igitur mihi de amicitia cogitanti, maxime illud considerandum videri solet; num propter imbecillitatem atque inopiam desiderata sit amicitia: ut dandis recipiendisque meritis, quod quisque minùs per se ipse posset, id acciperet ab alio, vicissimque redderet: an esset hoc quidem proprium amicitia; sed antiquior & pulchrior, & magis à naturâ ipsâ profecta alia causa. Amor enim, ex quo amicitia nominata, princeps est ad benevolentiam conjungendam. Nam utilitates quidem etiam ab iis percipiuntur sæpe, qui simulatione amicitia coluntur & observantur causâ temporis. In amicitia autem nihil fictum, nihil simulatum; &, quidquid in ea est, id & verum & voluntarium est. Quapropter à natura mihi videtur potius, quàm ab indigentia orta amicitia, & applicatione magis animi cum quodam sensu amandi, quàm cogitatione, quantum illa res utilitatis esset habitura. Quod quidem quale sit, etiam in bestiis quibusdam animadverti potest: quæ ex se natos ita amant ad quoddam tempus, & ab eis ita amantur, ut facile earum sensus appareat: quod in homine multò est evidentius. Primum ex ea caritate, quæ est inter natos & parentes: quæ dirimi, nisi detestabili scelere, non potest. Deinde, cum similis sensus existit amoris, si aliquem nacti sumus, cujus cum moribus & natura congruamus, quod in eo quasi lumen aliquod probitatis & virtutis perspicere videamur. Nihil est enim amabilius virtute, nihil, quod magis alliciat ad diligendum: quippe cum propter virtutem & probitatem eos etiam, quos nunquam vidimus, quodam modo diligamus. Quis est, qui C. Fabricii, M. Curi non cum caritate aliqua benevola memoriam usurpet, quos nunquam viderit? Quis autem est, qui Tarquinium Superbum, qui Sp. Cassium, Sp. Mælium non oderit? Cum duobus ducibus de imperio in
Italia

Italia decertatum, Pyrrho, & Hannibale. Ab altero, propter probitatem ejus, non nimis alienos animos habemus: alterum propter crudelitatem semper hæc civitas oderit. Quod si tanta vis probitatis est, ut eam vel in eis, quos nunquam vidimus, vel, quod majus est, in hoste etiam diligamus; quid mirum, si animi hominum moveantur, cum eorum, quibuscum usu conjuncti esse possunt, virtutem & bonitatem perspicere videantur? Quam confirmatur amor & beneficio accepto, & studio perspecto, & consuetudine adjuncta; quibus rebus ad illum primum motum animi & amoris adhibitis, admirabilis quædam exardescit benevolentiae magnitudo: quam si qui putant, ab imbecillitate proficisci, ut sit, per quem quisque assequatur, quod desideret; humilem sanè relinquunt & minimè generosum, ut ita dicam, ortum amicitiae quam ex inopia atque indigentia natam volunt. Quod si ita esset; ut quisque valetudinis minimum in se esse arbitraretur, ita ad amicitiam esset aptissimus; quod longè secus est. Ut enim quisque sibi plurimum confidit, & ut quisque maxime virtute & sapientia sic munitus est, ut nullo egeat, suaque omnia in seipso posita judicet, ita in amicitia expetendis colendisque maxime excellit. Quid enim Africanus indigens mei? Minime hercle: ac ne ego quidem illius: sed ego admiratione quadam virtutis ejus, ille vicissim opinione forrasse nonnulla, quam de meis moribus habebat, me dilexit: auxit benevolentiam consuetudo. Sed quanquam utilitates multae & magnae consecutae sunt, non sunt tamen ab earum spe causae diligendi profectae. Ut enim benefici liberalesque sumus, non ut exigamus gratiam (neque enim beneficium sceneramur) sed naturam propensi ad liberalitatem sumus; sic amicitiam, non spe mercedis adducti, sed quod omnis ejus fructus in ipso amore inest, expetendam putamus. Ab iis, qui pecudum ritu

ad voluptatem omnia referunt, longè dissentimus. Nec mirum: nihil enim altum, nihil magnificum ac divinum suscipere possunt, qui suas omnes cogitationes abjecerunt in rem tam humilem, tamque contemptam. Quamobrem hos quidem ab hoc sermone removeamus: ipsi autem intelligamus, naturâ gigni sensum diligendi, & beneyolentiæ caritatem, factâ significatione probitatis; quam qui appetiverunt, applicant sese & propiùs admovent, ut & usu ejus, quem diligere cœperunt, fruantur, & moribus; sintque pares in amore & æquales, propensioresque ad bene merendum, quàm ad reposcendum. Atque hæc inter eos sit honesta certatio. Sic & utilitates ex amicitia maximæ capientur; & erit ejus ortus à natura, quàm ab imbecillitate, & gravior, & verior. Nam si utilitas amicitias conglutinaret, eadem commutata dissolveret. Sed quia natura mutari non potest, idcirco veræ amicitia sempiternæ sunt. Ortum quidem amicitia videtis, nisi quid ad hæc fortè vultis. *Fann.* Tu verò perge, Læli: pro hoc enim, qui minor est natu, meo jure respondeo. *Scæv.* Rectè tu quidem. Quamobrem audiamus. *Læli.* Audite ergo, optimi viri, ea quæ sæpissimè inter me & Scipionem de amicitia diserebantur. Quanquam ille quidem nihil difficilius esse dicebat, quàm amicitiam usque ad extremum vitæ diem permanere: nam vel ut non idem expediret utrique incidere sæpe; vel ut de rep. non idem sentirent: mutari etiam mores hominum sæpe dicebat, aliàs adversis rebus, aliàs ætate ingravescente. Atque earum rerum exemplum ex similitudine capiebat ineuntis ætatis, quod summi puerorum amores sæpe unâ cum prætextâ ponerentur. Sin autem ad adolescentiam perduxissent; dirimi tamen interdum contentione vel uxoriæ conditionis, vel commodi alicujus, quod idem adipisci uterque non posset. Quod si qui longiùs
in

in amicitia provecti essent, tamen sæpe labefactari, si in honoris contentionem incidissent: pestem enim majorem esse nullam in amicitiiis, quam in plerisque pecuniæ cupiditatem; in optimis quibusque honoris certamen & gloriæ: ex quo inimicitias maximas sæpe inter amicissimos extitisse. Magna enim dissidia, & plerumque justa nasci, cum aliquid ab amicis, quod rectum non esset, postularetur; ut aut libidinis ministri, aut adjuutores essent ad injuriam. Quod qui recusarent, quamvis honestè id facerent, jus tamen amicitiae deferere arguerentur ab iis quibus obsequi nollent: illos autem, qui quidvis ab amico auderent postulare, postulatione ipsa profiteri, omnia se amici causâ esse facturos: eorum querelâ inveteratâ non modò familiaritates extinguere solere, sed etiam odia gigni sempiterna. Hæc ita multa, quasi fata, impendere amicitiiis, ut omni subterfugere non modò sapientiæ, sed etiam felicitatis diceret sibi videri. Quamobrem id primùm videamus, si placeat, quatenus amor in amicitia progredi debeat. Num, si Coriolanus habuit amicos, ferre contra patriam arma illi cum Coriolano debuere? num Viscellinum amici regnum appetentem, num Sp. Mælium debuerunt juvare? Tib. quidem Gracchum remp. vexantem, à Q. Taberone, æqualibusque amicis derelictum videbamus. At C. Blossius Cumanus, hospes familiæ vestræ, Scævola, cum ad me, qui aderam Lænati & Rupilio consulibus in consilio, deprecatum venisset, hanc, ut sibi ignoscerem, causam afferebat, quòd tanti Tib. Gracchum fecisset, ut, quidquid ille vellet, sibi faciendum putaret. Tum ego; Etiâne, si te in Capitolium faces ferre vellet? Nunquam, inquit, voluisset id quidem. Sed, si voluisset? Paruisssem. Videtis, quàm nefaria vox: & hercle ita fecit, vel plus etiam, quàm dixit. Non enim paruit ille Tib. Gracchi temeritati, sed præfuit: nec

se comitem illius furoris, sed ducem præbuit. Itaque hæc amentia, quaestione nova perterritus, in Asiam profugit, ad hostes se contulit, poenas reipub graves iustasque persolvit. Nulla est igitur excusatio peccati, si amici causa peccaveris. Nam, cum conciliatrix amicitiae virtutis opinio fuerit, difficile est amicitiam manere, si à virtute defeceris. Quod si rectum statuerimus, vel concedere amicis quidquid velint, vel impetrare ab iis, quidquid volumus, perfectam quidem sapientiam sumus, si nihil habeat res vitii: sed loquimur de iis amicis, qui ante oculos sunt, quos videmus, aut de quibus memoriam accepimus, aut quos novit vita communis. Ex hoc numero nobis exempla sumenda sunt; & eorum quidem maximè, qui ad sapientiam proximè accedunt. Videmus Papum Æmilium C. Luscino familiarem fuisse (sic à patribus accepimus) bis unam consules, & collegas in censura: tum & cum iis, & inter se conjunctissimos fuisse M. Curium, & T. Coruncanium, memoriae proditum est. Igitur ne suspicari quidem possumus, quemquam horum ab amico quippiam contendisse, quod contra fidem, contra iuramentum, contra remp. esset. Nam hoc quidem in talibus viris quid attinet dicere? si contendisset, scio impetraturum non fuisse, cum illi sanctissimi viri fuerint: æquè autem nefas sit, tale aliquid & facere rogatum, & rogare. At verò T. Gracchum sequebantur C. Carbo, C. Cato, & minimus tum quidem Caius frater, nunc idem acerrimus. Hæc igitur lex in amicitia fanciatur, ut neque rogemus res turpes, nec faciamus rogati. Turpis enim excusatio est, & minimè accipienda, cum in cæteris peccatis, tum si quis contra remp. se amici causa fecisse fateatur. Etenim eo loco, Fanni, & Scævola, locati sumus, ut nos longè prospicere oporteat futuros casus reip. Deflexit enim jam aliquantulum de spatio curriculoque consuetudo majorum.

forum. T. Gracchus regnum occupare conatus est, vel regnavit is quidem paucos menses. Num quid simile pop. R. audierat, aut viderat? Hunc etiam post mortem secuti amici & propinqui quid in P. Nasicam Scipionem effecerint, sine lachrymis non quéo dicere: nam Carbonem, quoquo modo potuimus, propter recentem pœnam T. Gracchi, iustinuimus. De C. Gracchi autem Tribunatu, quid expectem, non libet augurari. Serpit deinde res, quæ procliviùs ad perniciem, cùm semel cœpit, labitur. Videtis in tabella jam antè quanta sit facta labe, primò Gabiniâ lege, biennio autem post, Cassiâ. Videre jam videor populum à senatu disjunctum: multitudinísque arbitrio res maximas agi. Plures enim discent, quemadmodum hæc fiant, quàm quemadmodum his resistatur. Quorsum hæc? Quia sine sociis nemo quidquam tale conatur. Præcipiendum est igitur bonis, ut, si in ejusmodi amicitias ignari casu aliquo inciderint, ne existiment, ita se alligatos, ut ab amicis magna aliqua re in remp. peccantibus non discedant: improbis autem pœna statuenda est: nec verò minor iis, qui secuti erunt alterum, quàm iis, qui ipsi fuerint impietatis duces. Quis clarior in Græciâ Themistocle? Quis potentior? Qui, cùm imperator bello Persico servitute Græciam liberâisset, propterque invidiam in exilium pulsus esset, ingræte patriæ injuriam non tulit, quam ferre debuit. Fecit idem, quod xx annis antè apud nos fecerat Coriolanus. His adjutor contra patriam inventus est nemo: itaque mortem sibi uterque conscivit. Quare talis improborum consensio non modò excusatione amicitiae tegenda non est, sed potiùs omni supplicio vindicanda: ut ne quis sibi concessum putet amicum vel bellum patriæ inferentem sequi. Quod quidem, ut res cœpit ire, haud scio, an aliquando futurum sit. Mihi autem non minori curæ est, qualis respub. post mortem meam futura sit.

fit, quàm qualis hodie sit. Hæc igitur prima lex amicitiaë fanciatur, ut ab amicis honesta petamus, amicorum causâ honesta faciamus: ne expectemus quidem, dum rogemur: studium semper adsit, cunctatio absit: consilium verò dare gaudeamus liberè: plurimùm in amicitia amicorum bene suadentium valeat auctoritas: eaque & adhibeatur ad monendum non modò apertè, sed etiam acriter, si res postulabit: & adhibitæ pareatur. Nam quibusdam, quos audio sapientes habitos in Græcia, placuisse opinor mirabilia quædam. Sed nihil est quod illi non persequantur suis argutiis: partim fugiendas esse nimias amicitias, ne necesse sit unum sollicitum esse pro pluribus: satîs superque esse sibi suarum cuiq; rerum: alienis nimis implicari molestum esse: commodissimum esse, quàm laxissimas habenas habere amicitiaë; quas vel adducas, cum velis, vel remittas: caput enim esse ad beatè vivendum securitatem: qua frui non possit animus, si tanquam parturiant unus pro pluribus. Alios autem dicere aiunt multò etiam inhumanius, quem locum breviter perstrinxi paulò antè, præsidii adjumentique causâ, non benevolentiaë, neque caritatis, amicitias esse expetendas. Itaque ut quisque minimùm firmitatis habeat, minimùmque virium, ita amicitias appetere maximè. Ex eo fieri, ut mulierculæ magis amicitiarum præsidia quærant, quàm viri; & inopes, quàm opulenti; & calamitosi, quàm ii, qui putentur beati. O præclaram sapientiam! Solem enim è mundo tollere videntur, qui amicitiam è vita tollunt: quâ à diis immortalibus nihil melius habemus, nihil jucundius. Quæ est enim ista securitas? Specie quidem blanda, sed reapse multis locis repudianda. Neque enim est consentaneum, ullam honestam rem actionémve, ne sollicitus sis, aut non suscipere, aut susceptam deponere. Quòd si curam fugimus, virtus fugienda est; quæ necesse est, cum aliqua

aliqua cura res sibi contrarias aspernetur atque oderit; ut bonitas malitiam, temperantia libidinem, ignaviam fortitudo. Itaque videas rebus injustis justos maximè dolere, imbecillibus fortes, flagitiosis modestos. Ergo hoc proprium est animi bene constituti, & lætari bonis rebus, & dolere contrariis. Quamobrem si cadit in sapientem animi dolor, (qui profectò cadit, nisi ex ejus animo extirpatam humanitatem arbitremur) quæ causa est, cur amicitiam funditus tollamus è vita, ne aliquas propter eam suscipiamus molestias? Quid enim interest, motu animi sublato, non dico inter hominem & pecudem, sed inter hominem & saxum, aut truncum, aut quidvis generis ejusdem? neque enim sunt isti audiendi, qui virtutem duram, & quasi ferream esse volunt: quæ quidem est, cum multis in rebus, tum in amicitia, tenera atque tractabilis; ut & bonis amici quasi diffundantur, & incommodis contrahantur. Quamobrem angor iste, qui pro amico sæpe capiendus est, non tantum valet, ut tollat è vita amicitiam: non plus, quam ut virtutes, quia nonnullas curas & molestias asserunt, repudientur. Cum autem contrahat amicitiam, ut suprà dixi, si qua significatio virtutis eluceat, ad quam se similis animus applicet & adjungat: id cum contingit, amor ibi exoritur necesse est. Quid enim tam absurdum, quam delectari multis inanibus rebus, ut honore, ut gloriâ, ut ædificio, ut vestitu, cultûque corporis: animo autem virtute prædito, eo, qui vel amare, vel, ut ita dicam, redamare possit, non admodum delectari? nihil est enim remuneratione benevolentiae, nihil vicissitudine studiorum officiorumque jucundius. Quòd si etiam illud addimus, quod rectè addi potest, nihil esse, quod ad se rem ullam tam illiciat, & tam adtrahat, quam ad amicitiam similitudo; concedetur profectò verum esse, ut bonos boni diligant, adsciscantque sibi quasi propinquitate

tate conjunctos atque naturâ. Nihil est enim appetentius similitudinis sui, nihil rapacius, quàm natura. Quamobrem hoc quidem, Fanni & Scævola, constat, ut opinor, bonis inter bonos quasi necessariam benevolentiam esse; qui est amicitiae fons à natura constitutus. Sed eadem bonitas etiam ad multitudinem pertinet. Non est enim inhumana virtus, neque immunis, neque superba: quæ etiam populos universos tueri, eisque optimè consulere soleat: quod non faceret profectò, si à caritate vulgi abhorreret. Atque etiam mihi quidem videntur, qui utilitatis causâ fingunt amicitias, amabilissimum nodum amicitiae tollere. Non enim tam utilitas parta per amicum, quàm amici amor ipse delectat: tumque illud fit, quod ab amico est profectum, jucundum, si cum studio est profectum: tantumque abest, ut amicitiae propter indigentiam colantur, ut ii, qui opibus & copiis, maximeque virtute præditi, in qua plurimum est præsidii, minimè alterius indigeant, liberalissimi sint, & beneficentissimi. Atque haud scio, an ne opus sit quidem, nihil unquam omnino deesse amicis. Ubi enim studia nostra viguissent, si nunquam consilio, nunquam opera nostra nec domi, nec militia Scipio eguisset? Non igitur utilitatem amicitia, sed utilitas amicitiam consecuta est. Non ergo erunt homines deliciis disfluentes audiendi, si quando de amicitia, quam nec usu, nec ratione habent cognitam, disputabunt. Nam quis est, prohi deum fidem atque hominum! qui velit, ut neque diligat quemquam, nec ipse ab ullo diligatur, circumfluere omnibus copiis, atque in omnium rerum abundantia vivere? Hæc enim est tyrannorum vita; in qua nimirum nulla fides, nulla caritas, nulla stabilis benevolentiae potest esse fiducia: omnia semper suspecta atque sollicita: nullus locus amicitiae. Quis enim aut eum diligat, quem metuit: aut eum, a quo se me-

tui putat? Coluntur tamen simulatione amicitiae duntaxat ad tempus. Quodd si fortè, ut sit plerumque, ceciderint; tum intelligitur, quàm fuerint inopes amicorum. Quod Tarquinium dixisse ferunt tum exulantem, se intellexisse, quos fidos amicos habuisset, quos infidos, cùm jam neutris gratiam referre posset. Quanquam miror illâ superbiâ & importunitate si quemquam habere potuit. Atque ut hujus, quem dixi, mores veros amicos parare non potuere: sic multorum opes præpotentium excludunt amicitias fideles. Non enim solùm ipsa fortuna cæca est, sed eos etiam plerumque efficit cæcos, quos complexa est. Itaque efferuntur illi ferè fastidio & contumaciâ: neque quidquam insipiente fortunato intolerabilius fieri potest. Atque hoc quidem videre licet; eos, qui antea commodis fuerunt moribus, imperio, potestate, prosperis rebus immutari, spernique ab iis veteres amicitias, indulgeri novis. Quid autem stultius, quàm, cum plurimùm copii, facultatibus, opibus possint, cætera parare, quæ parantur pecuniâ, equos, famulos, vestem egregiam, vasa pretiosa: amicos non parare, optimam & pulcherrimam vitæ, ut ita dicam, supellectilem? Etenim cætera cùm parant, cui parent, nesciunt, nec cujus causâ laborent. Ejus enim est istorum quidque, qui vincit viribus: amicitiarum sua cuique permanet stabilis & certa possessio: ut, etiam si illa maneant, quæ sunt quasi dona fortunæ, tamen vita inculta, & deserta ab amicis, non possit esse jucunda. Sed hæc hæcenus. Constituendi autem sunt, qui sint in amicitia spes, & quasi termini diligendi: de quibus tres video sententias ferri: quarum nullam probo: unam, ut eodem modo ergo amicum affectu simus, quo erga nosmetipsos: alteram, ut nostrâ in amicos benevolentia illorum erga nos benevolentiae pariter equaliterque respondeat: tertiam, ut, quanti quisque

que se ipse facit, tanti fiat ab amicis. Harum trium sententiarum nulli prorsus assentior: nec enim illa prima vera est, ut, quemadmodum in se quisque, sic in amicum sit animatus. Quàm multa enim, quæ nostrâ causâ nunquam faceremus, facimus causâ amicorum? precari ab indigno, supplicare; tum acerbius in aliquem invehi insectarique vehementius: quæ in nostris rebus non satius honestè, in amicorum sunt honestissimè: Multæque res sunt, in quibus de suis commodis viri boni multa detrahunt, detrahique patiuntur, ut iis amici potius; quàm ipsi fruantur. Altera sententia est, quæ definit amicitiam paribus officiis ac voluntatibus. Hoc quidem est nimis exiguum & exiliter ad calculos vocare amicitiam, ut par sit ratio acceptorum & datorum. Ditiore mihi, & affluentiore videtur esse vera amicitia: nec observare strictè, ne plus reddat, quàm acceperit. Neque enim verendum est, ne quid excidat, aut ne quid in terram desluat, aut ne plus æquo quid in amicitiam congeratur. Tertius verò ille finis deterrimus, ut, quanti quisque se ipse faciat, tanti fiat ab amicis. Dæpe enim in quibusdam aut animus abjectior est, aut spes amplificandæ fortunæ fractior. Non est igitur amici, talem esse in eum, qualis ille in se est: sed potius eniti & efficere, ut amici jacentem animum excitet, inducâtque spem cogitationemque meliorem. Alius igitur finis veræ amicitiae constituendus est, si prius; quid maximè reprehendere Scipio solitus sit, edixero. Negabat ullam vocem inimiciorem amicitiae potuisse reperiri, quàm ejus, qui dixisset, ita amare oportere, ut si aliquando esset osurus. Nec verò se adduci posse, ut hoc, quemadmodum putaretur, à Biante esse dictum crederet, qui sapiens habitus esset unus è septem: sed impuri cujusdam, aut ambitioni, aut omnia ad suam potentiam revocantis esse sententiam. Quonam enim modo quisquam ami-

us ejus esse poterit, cui se putabit inimicum esse posse? quinetiam necesse erit cupere & optare, ut quàm sapissimè peccet amicus, quò plures det sibi tanquam ansas ad reprehendendum: rursus autem rectè factis commodisque amicorum necesse erit angi, dolere, invidere. Quare hoc quidem præceptum, cujuscumque est, ad tollendam amicitiam valet. Illud potiùs præcipiendum fuit, ut etiam diligentiam adhiberemus in amicitiiis comparandis, ut nequando amare inciperemus eum, quem aliquando odisse possemus: quinetiam si minùs felices in deligendo fuissetus, ferendum id Scipio potiùs, quàm inimicitiarum tempus cogitandum, putabat. His igitur finibus utendum arbitror, ut, cùm emendati mores amicorum sint, tum sit inter eos omnium rerum, consiliorum, voluntatum, sine ulla exceptione communitas: ut etiam si qua fortuna acciderit, ut minùs justæ amicorum voluntates adjuvandæ sint, in quibus eorum aut caput agatur, aut fama, declinandum sit de via, modò ne summa turpitudine sequatur. Est enim quatenus amicitia dari venia possit. Nec verò negligenda est fama: nec mediocre telum ad res gerendas existimare oportet benevolentiam civium: quam blanditiis, & assentando colligere turpe est. Virtus, quam sequitur caritas, minimè repudianda est. Sed sæpe (etenim redeo ad Scipionem, cujus omnis sermo erat de amicitia) querebatur, quòd omnibus in rebus homines diligentiores essent; ut capras, & oves quot quisque haberet, dicere posset: amicos quot haberet, non posset dicere: & in illis quidem parandis adhibere curam, in amicis eligendis negligentes esse: nec habere quæsi signa quædam & notas, quibus eos, qui ad amicitiam essent idonei, judicarent. Sunt igitur firmi, & stabiles, & constantes eligendi: cujus generis est magna penuria: & judicare difficile est sanè, nisi experiri; experiendum autem est in ipsa amicitia:

amicitia: ita præcurrit amicitia iudicium, tollitque experiendi potestatem. Est igitur prudentis, sustinere, ut currum, sic impetum benevolentiae: quod utamur quasi equis tentatis, sic amicitias, aliquâ parte periclitatis moribus amicorum. Quidam sæpe in parva pecunia perspiciuntur, quàm sint leves: quidam, quos parva movere non potuit, cognoscuntur in magna: sin verò erunt aliqui reperi, qui pecuniam præferre amicitiae, sordidum existiment: ubi eos inveniemus, qui honores, magistratus, imperia, potestates, opes amicitiae non anteponent? ut cum ex altera parte proposita hæc sint, ex altera jus amicitiae, non multò illa malint? imbecilla enim natura est ad contemnendam potentiam: quam etiam si neglecta amicitia consecuti sunt, obscuratum iri se arbitrantur, quia non sine magna causa sit neglecta amicitia. Itaque veræ amicitiae difficillimè reperiuntur in iis, qui in honoribus reque publicâ versantur. Ubi enim istum invenias, qui honorem amici anteponat suo? Quid? hæc ut omittam, quàm graves, quàm difficiles plerisque videntur calamitatum societates? ad quas non est facile inventu, qui descendant. Quanquam Ennius rectè:

Amicus certus in re incertâ cernitur:

tamen hæc duo levitatis & infirmitatis plerosque convincunt: aut si in bonis rebus contemnunt, aut in malis deserunt. Qui igitur utraque in re gravem, constantem, stabilem se in amicitia præstiterit, hunc ex maximè raro hominum genere iudicare debemus, & pænè divino. Firmamentum autem stabilitatis constantiaeque est ejus, quàm in amicitia quærimus, fides. Nihil enim est stabile, quod infidum est. Simplicem præterea, & communem, & consentientem, & qui rebus iisdem moveatur, eligi par est: quæ omnia pertinent ad fidelitatem: neque enim fidum potest esse multiplex ingenium

ingenium & tortuosum: neque verò, qui non iisdem rebus movetur, naturæque consentit, aut fidus, aut stabilis potest esse. Addendum eodem est, ut ne criminibus aut inferendis delectetur, aut credat oblati: quæ omnia pertinent ad eam, quam jamdudum tracto, constantiam. Ita fit verum illud, quod initio dixi, amicitiam, nisi inter bonos, esse non posse. Est enim boni viri, quem eundem sapientem licet dicere, hæc duo tenere in amicitia: primum, nequid fictum sit, nève simulatum: aperte enim vel odisse, magis ingenui est, quam fronte occultate sententiam: deinde non solum ab aliquo allatas criminationes repellere, sed ne ipsum quidem esse suspiciosum, semper aliquid existimantem ab amico esse violatum. Accedat huc suavitas quædam oportet sermonum atque morum, haudquaquam mediocre condimentum amicitiae. Tristitia autem & in omni re severitas absit. Habet illa quidem gravitatem: sed amicitia remissior esse debet, & liberior, & dulcior, & ad omnem comitatem facilitatemque proclivior. Existit autem hoc loco quædam quæstio subdifficilis: num quando amici novi, digni amicitia, veteribus sint antepponendi, ut equis vetulis teneros antepondere solemus. Indigna homine dubitatio: non enim esse debent amicitiarum, sicut aliarum rerum satisfietates. Veterrima quæque (ut ea vina, quæ vetustatem ferunt) esse debent suavissima: verumque illud est, quod dicitur multos modios salis simul edendos esse, ut amicitiae munus expletum sit. Novitates autem, si spem afferunt, ut, tanquam in herbis non fallacibus, fructus appareat, non sunt illæ quidem repudiandæ: vetustas tamen loco suo conservanda: maxima est enim vis vetustatis & consuetudinis. Quin in ipso equo, cujus modò mentionem feci, si nulla res impediatur, nemo est, qui non eo, quo consuevit, libentius utatur, quàm intractato & novo. Nec verò in hoc, quod

quod est animal, sed in iis etiam, quæ sunt inanimata, consuetudo valet: cum locis ipsis delectemur montuosis etiam & silvestribus, in quibus diutius commorati sumus. Sed maximum est in amicitia, superiorem parem esse inferiori: sæpe enim excellentiæ quædam sunt, qualis erat Scipionis in nostro, ut ita dicam, grege. Nunquam se ille Philo, nunquam Rupilio, nunquam Mummio anteposuit, nunquam inferioris ordinis amicis. Quod verò Maximum fratrem, egregium virum, omnino sibi nequaquam parem, quod is anteibat ætate, tanquam superiorem colebat; subisque omnes per se esse ampliores volebat. Quod faciendum imitandumque est omnibus: ut, si quam præstantiam virtutis, ingenii, fortunæ consecuti sunt, impertiant eam suis, communicentque cum proximis: ut, si parentibus nati sint humilibus, si propinquos habeant imbecilliores vel animo, vel fortunâ, eorum augeant opes, eisque honori sint & dignitati: ut in fabulis, qui aliquamdiu propter ignorationem stirpis & generis in famulatu fuerunt, cum cogniti sunt, & aut deorum, aut regum filii inventi, retinent tamen caritatem in pastores, quos patres suos multos annos esse duxerunt. Quod quidem est multò profectò magis in veris patribus certisque faciendum: fructus enim ingenii & virtutis, omnisque præstantiæ, tum maximus capitur, cum in proximum quemque confertur. Ut igitur ii, qui sunt in amicitia conjunctionisque necessitudine superiores, exæquare se cum inferioribus debent: sic inferiores non dolere se à suis amicis, aut ingenio, aut fortunâ, aut dignitate superari: quorum plerique aut queruntur semper aliquid, aut etiam exprobrant: eoque magis, si habere se putant, quod officiosè & amicè, aut cum labore aliquo suo factum queant dicere. Odiosum sanè genus hominum officia exprobrantium: quæ meminisse debet is, in quem collata sunt; non commemorare,

memorare, qui contulit. Quamobrem ut ii, qui superiores sunt, summittere se debent in amicitia: sic quodam modo inferiores extollere. Sunt enim quidam, qui molestas amicitias faciunt, cum ipsi se contemni putant: quod non ferè contingit, nisi iis, qui etiam contemnendos se arbitrantur: qui hac opinione non modò verbis, sed etiam opere levandi sunt. Tantum autem cuique tribuendum, primùm, quantum ipse efficere possis: deinde etiam, quantum ille, quem diligas atq; adjuves, sustinere. Non enim tu possis, quantumvis licet excellas, omnes tuos ad honores amplissimos perducere: ut Scipio P. Rutilium potuit consulem efficere, fratrem ejus Lucium non potuit. Quòd si etiam possis quidvis deferre ad alterum, videndum est tamen, quid ille possit sustinere. Omnino amicitiae, corroboratis jam confirmatisque & ingeniis & ætatibus, judicandæ sunt: nec, si qui ineunte ætate venandi, aut pilæ studiosi fuerint, eos habere necessarios oportet, quos tum eodem studio præditos dilexerunt. Isto enim modo nutrices & pædagogi jure vetustatis plurimum benevolentiae postulabunt: qui negligendi quidem non sunt, sed alio quodam modo colendi; aliter enim amicitiae stabiles permanere non possunt. Disparis enim mores disparia studia sequuntur, quorum dissimilitudo dissociat amicitias. Nec ob aliam causam ullam boni improbis, improbi bonis amici esse non possunt, nisi quòd tanta est inter eos, quanta maxima potest esse, morum studiorumque distantia. Rectè etiam præcipi potest in amicitia, ne intemperata quædam benevolentia, quod persæpe fit, impediat magnas utilitates amicorum. Nec enim, ut ad fabulas redeam, Trojam Neoptolemus capere potuisset, si Lycomedem, apud quem erat educatus, multis cum lacrymis iter suum impredientem, audire voluisset. Et sæpe incidunt magnæ res, ut discedendum sit

ab amicis: quas qui impedire vult, quodd desiderium non facilè ferat, is & infirmus est, mollisque naturâ, & ob eam ipsam causam in amicitia parum justus. Atque in omni re considerandum est, & quid postules ab amico, & quid patiare à te impetrari. Est etiam quasi quædam calamitas in amicitiiis dimittendis nonnunquam necessaria: jam enim à sapientium familiaritatibus ad vulgares amicitias oratio nostra delabitur. Erumpunt sæpe vitia amicorum tum in ipsos amicos, tum in alienos; quorum tamen ad amicos redundet infamia: tales igitur amicitia: sunt remissione usûs eluendæ, &, ut Catonem dicere audiui, dissuendæ magis, quàm discindendæ: nisi quædam admodum intollerabilis injuria exarserit; ut neque rectum, neque honestum sit, neque fieri possit, ut non statim alienatio disjunctioque facienda sit. Sin autem aut morum, aut studiorum commutatio quædam, ut fieri solet, facta erit, aut in reip. partibus dissensio intercesserit, loquor enim jam, ut paulò antè dixi, non de sapientium, sed de communibus amicitiiis, cavendum erit, ne non solum amicitia: depositæ, sed inimicitia: etiam susceptæ videantur. Nihil enim est turpius, quàm cum eo bellum gerere, quicum familiariter vixeris. Ab amicitia Q. Pompeii meo nomine se removerat, ut scitis, Scipio: propter dissensionem autem, quæ erat in repub. alienatus est à collega nostro Metello: utrumque egit graviter, auctoritate & offensione animi non acerbâ. Quamobrem primum danda opera est, nequa amicorum discidia fiant: sin tale aliquid evenerit, ut extinctæ potius amicitia:, quàm oppressæ esse videantur. Cavendum verò, ne etiam in graves inimicitias convertant se amicitia: ex quibus jurgia, maledicta contumelia: gignuntur: quæ tamen si tolerabiles erunt, ferendæ sunt, & hic honos veteri amicitia: tribuendus est, ut is in culpa sit, qui faciat, non qui patiat

statut injuriam. Omnino omnium horum viti-
rum atque incommodorum una cautio est, atque
tina provisio; ut ne nimis citò diligere incipiamus,
néve non dignos. Digni autem sunt amicitia,
quibus in ipsis inest causa, cur diligantur. Ra-
rum genus, & quidem omnia præclara rara, nec
quidquam difficilius, quàm reperire, quod sit om-
ni ex parte in suo genere perfectam. Sed pleri-
que neque in rebus humanis quidquam bonum nô-
runt, nisi quod fructuosum sit: & amicos, tanquam
pecudes, eos potissimum diligunt, ex quibus spe-
rant se maximum fructum esse capturos. Ita
pulcherrimâ illâ & maximè naturali carent amici-
tiâ, per se & propter se expetendâ: nec ipsi sibi
exemplo sunt, hæc vis amicitia qualis & quanta
sit. Ipse enim se quisque diligit, non ut aliquam
à se ipse mercedem exigat caritatis suæ, sed quod
per se sibi quisque carus est. Quod nisi idem in
amicitiam transferatur, verus amicus nunquam re-
perietur: est enim is, tanquam alter idem. Quod
si hoc apparet in bestiis, volucribus, nantibus,
agrestibus, cicuribus, feris, primùm ut se diligant
ipsæ, id enim pariter cum omni animante nasci-
tur: deinde, ut requirant atque appetant, ad quas
se applicent ejusdem generis animantes; idque
faciunt cum desiderio, & cum quâdam similitudine
amoris humani: quantò id magis in homine sit
naturâ, qui & se ipse diligit, & alterum anquiri;
cujus animum ita cum suo misceat, ut efficiat
pænè unum ex duobus? Sed plerique perversè,
ne dicam impudenter, amicum habere talem vo-
lunt, quales ipsi esse non possunt; quæque ipsi
non tribuunt amicis, hæc ab iis desiderant. Par
est autem, primùm ipsum esse virum bonum, tum
alterum similem sui quærere. Equidem in talibus
ea, quam jamdudum tractamus, stabilitas amici-
tiæ confirmari potest: cum homines benevolentia
conjuncti, primùm cupiditatibus iis, quibus cæteri
serviunt,

serviunt, imperabunt: deinde æquitate justitiâque gaudebunt, omniâque alter pro altero suscipiet. Neque quidquam unquam nisi honestum & rectum alter ab altero postulabit: neque solùm colent inter se, ac diligunt, sed etiam verebuntur. Nam maximum ornamentum amicitiae tollit, qui ex ea tollit verecundiam. Itaque in iis perniciosus est error, qui existimant, libidinum peccatorumque omnium patere in amicitia licentiam. Virtutum amicitia adjutrix à natura data est, non vitiorum comes: ut, quoniam solitaria non posset virtus ad ea, quæ summa sunt, pervenire, conjuncta & consociata cum altera perveniret: quæ si quos inter societas aut est, aut fuit, aut futura est, eorum est habendus ad summum naturæ bonum, optimus beatissimûsque comitatus. Hæc est, inquam, societas in qua omnia insunt, quæ putant homines expetenda, honestas, gloria, tranquillitas animi, atque jucunditas: ut, cum hæc adsint, beata vita sit, & sine his esse non possit. Quod cum optimum maximûmque sit, si id volumus adipisci, virtuti opera danda est: sine qua neque amicitiam, neque ullam rem expetendam consequi possumus: eâ verò neglectâ, qui se amicos habere arbitrantur, tum se denique errasse sentiunt, cum eos gravis aliquis casus experiri cogit. Quocirca, dicendum est enim sæpius, cum iudicâris, diligere oportet: non cum dilexeris, iudicare. Sed cum multis in rebus negligentia peccatur, tum maximè in amicis & deligendis & colendis: præposteris enim utimur consiliis, & acta agimus, quod vetatur vetere proverbio. Nam implicati ultro & citro, vel usu diuturno, vel etiâ officiiis, repente in medio cursu amicitias, exortâ aliquâ offensione, dirumpimus. Quo etiam magis vituperanda est rei maximè necessariæ tanta incuria. Una est enim amicitia in rebus humanis, de cujus utilitate omnes uno ore consentiunt; quanquam

quanquam à multis ipsa virtus contemnitur, & venditatio quædam atque ostentatio esse dicitur. Multi divitias despiciunt, quos parvo contentos tenuis victus cultusque delectat: honores verò, quorum cupiditate quidam inflammantur, quàm multi ita contemnunt, ut nihil inanius, nihil esse levius existiment. Itémque cætera, quæ quibusdam admirabilia videntur, permulti sunt, qui pro nihilo putent. De amicitia omnes ad unum idem sentiunt, & ii, qui ad rempub. se contulerunt, & ii, qui rerum cognitione doctrinæque delectantur: & ii, qui suum negotium gerunt otiosi: postremo ii, qui se totos tradiderunt voluptatibus, sine amicitia vitam esse nullam sentiunt, si modò velint aliqua ex parte liberaliter vivere. Serpit enim nescio quomodo per omnium vitas amicitia, nec ullam ætatis degendæ rationem patitur esse expertem sui. Quinetiam si quis eâ asperitate est & immanitate naturæ, congressus ut hominum fugiat atque oderit, qualem fuisse Athenis Timonem nescio quem accepimus: tamen is pati non possit, ut non anquirat aliquem, apud quem evomat virus acerbitatis suæ. Atque hoc maxime judicaretur, si quid tale posset contingere, ut aliquis nos deus ex hac hominum frequentia tolleretur, & in solitudine uspiam collocaret, atq; ibi suppetitans omnium rerum, quas natura desiderat, abundantiam & copiam, hominis omnino aspiciendi potestatem eriperet. Quis tam esset ferreus, qui eam vitam ferre posset, cuique non auferret fructum voluptatum omnium solitudo? Verum ergo illud est, quod à Tarentino Archyta, ut opinor, dici solitum, nostros senes commemorare audiui, ab aliis senibus auditum: Si quis in cælum ascenderet, naturamque mundi, & pulchritudinem siderum perspexisset, insuavem illam admirationem ei fore; quæ jucundissima fuisset, si aliquem, cui narraret, habuisset. Sic natura solitarium nihil

amat, semperque ad aliquod tanquam administrum annitur: quod in amicissimo quoque dulcissimum est. Sed cum tot signis eadem natura declaret, quid velit, anquirat, ac desideret: obscurdescimus tamen nescio quomodo; nec ea, quæ ab ea monemur, audimus. Est enim varius & multiplex usus amicitiae, multæque causæ suspicionum offensionumque dantur: quas tum evitare, tum elevare, tum ferre, sapientis est. Una illa sublevanda offensio est, ut & veritas in amicitia, & fides retineatur. Nam & monendi amici sæpe sunt, & objurgandi: & hæc accipienda amicè, cum benevolè fiunt. Sed nescio quomodo verum est, quod in Andria familiaris meus dicit:

Obsequium amicos, veritas odium parit.

Molestia veritas, si quidem ex ea nascitur odium, quod est venenum amicitiae. Sed obsequium multò molestius, quod peccatis indulgens, præcipitem amicum ferri sinit. Maxima autem culpa in eo est, qui & veritatem aspernatur, & in fraudem obsequio impellitur. Omnis igitur hac in re habenda ratio & diligentia est: primùm, ut monitio acerbitate, deinde ut objurgatio contumeliâ careat: in obsequio autem, quoniam Terentiano verbo lubenter utimur, comitas adsit: assentatio, vitiorum adjutrix, procul amoveatur: quæ non modò amico, sed ne libero quidem digna est. Aliter enim cum tyranno, aliter cum amico vivitur. Cujus autem aures veritati clausæ sunt, ut ab amico verum audire nequeat, hujus salus desperanda est. Scitum est enim illud Catonis, ut multa: Meliùs de quibusdam acerbos inimicos mereri, quàm eos amicos, qui dulces videantur: illos verum sæpe dicere, hos nunquam. Atque illud absurdum est, quòd ii, qui monentur, eam molestiam, quam debent capere, non capiunt: eam capiunt, quâ debent vacare. Peccasse enim se non anguntur, objurgari

jurgari molestè ferunt: quod contrà oportebat, delicto dolere, correctione gaudere. Ut igitur & monere, & moneri proprium est veræ amicitiae: & alterum liberè facere, non asperè; alterum patienter accipere, non repugnanter: sic habendum est, nullam in amicitis pestem esse majorem, quàm adulationem, blanditiam, assentationem: quàmvis enim multis nominibus est hoc vitium notandum, levium hominum atque fallacium, ad voluntatem loquentium omnia, nihil ad veritatem. Cùm autem omnium rerum simulatio est vitiosa, tollit enim judicium veri, idque adulterat, tum amicitiae repugnat maximè: delet enim veritatem, sine qua nomen amicitiae valere non potest. Nam cùm amicitiae vis sit in eo, ut unus quasi animus fiat ex pluribus: quì id fieri poterit, si ne in uno quidem quoque unus animus erit, idemque semper; sed varius, commutabilis, multiplex? Quid enim potest esse tam flexibile, tam devium, quàm animus ejus, qui ad alterius non modò sensum ac voluntatem, sed etiam vultum atque nutum convertitur?

*Negat quis? nego: ait? aio. Postremò imperavi egomet mihi,
Omnia assentari:*

ut ait idem Terentius, sed ille in Gnathonis persona: quod amici genus adhibere, omnino levitatis est. Multi autem Gnathonum similes, cùm sint loco, fortunâ, famâ superiores: horum est assentatio molesta, cùm ad vanitatem accessit auctoritas. Secerni autem blandus amicus à vero, & internosci tam potest, adhibitâ diligentia, quàm omnia fucata & simulata à sinceris atque veris. Concio, quæ ex imperitissimis constat, tamen judicare solet, quid intersit inter popularem, id est, assentatorem, & levem civem, & inter constantem, severum & gravem. Quibus blanditiis

C. Papirius nuper influebat in aures concionis, cum ferret legem de tribunis plebis rescindiendis? Dissuasimus nos. Sed nihil de me: de Scipione dicam libentius. Quanta illa, dii immortales! fuit gravitas, quanta in oratione majestas! ut facile ducem pop. Rom. non comitem diceres: sed affuistis, & est in manibus oratio: itaque lex popularis suffragiis populi repudiata est. Atque, ut ad me redeam: meministis, Q. Maximo, fratre Scipionis, & L. Mancino consulibus, quam popularis lex de sacerdotiis C. Licinii Crassi videbatur: cooptatio enim collegiorum ad populi beneficium transferebatur. Atque is primum instituit in forum versus agere cum populo: tamen illius vendibilem orationem religio deorum immortalium, nobis defendentibus, facile vincebat: atque id actum est prætoris me, quinquennio antè, quam consul sum factus. Itaque rei veritate magis, quam auctoritate causa illa defensa est. Quod si in scena, id est, in concione, in qua rebus fictis & adumbratis loci plurimum est, tamen verum valet, si modò id patefactum & illustratum est; quid in amicitia fieri oportet, quæ tota veritate perpenditur? in qua nisi, ut dicitur, apertum pectus videas, tuumque ostendas, nihil fidum, nihil exploratum habeas: ne amare quidem, aut amari; cum id, quam verè fiat, ignores. Quamquam ista assentatio quamvis perniciofa sit, nocere tamen nemini potest, nisi ei, qui eam recipit, atque eâ delectatur: ita fit, ut is assentatoribus patefaciat aures suas maxime, qui ipse sibi assentetur, & se maxime ipse delectet. Omnino est amans sui virtus. Optimè enim se ipsa novit, quamq; amabilis fit intelligit. Ego autem non de virtute nunc loquor, sed de virtutis opinione. Virtute enim ipsa non tam multi præditi esse, quam videri volunt. Hos delectat assentatio: his fictus ad ipsorum voluntatem sermo cum adhibetur, orationem illam

illam vanam: testimonium esse laudum suarum putant. Nulla est igitur hæc amicitia, cum alter verum audire non vult, alter ad mentiendum paratus est. Nec parasitorum in comædiis assentatio nobis faceta videretur, nisi essent milites gloriosi:

Magnus verò agere gratias Tibais mihi?

Satis erat respondere, Magnas: ingentes, inquit. Semper auget assentator id, quod is, cujus ad voluntatem dicitur, vult esse magnum. Quamobrem, quanquam blanda ista vanitas apud eos valeat, qui ipsi illam allecant & invitant: tamen etiam graviores, constantioresque admopendi sunt, ut animadvertant, ne callidâ assentatione capiantur. Apertè enim adulantem nemo non videt, nisi qui admodum est excors. Callidus ille & occultus ne se insinuet, studiosè cavendum est: nec enim facillimè agnoscitur, quippe qui etiam adversando sæpe assentetur: & litigare se simulans blandiatur atque ad extremum det manus, vinci que se patiatur, ut is, qui illusor sit, plus vidisse videatur. Quid autem turpius, quam illudi? Quòd ne accidat, magis cavendum est, ut in Epiclero:

*Hodie me ante omnes comicos stultos senes
Versâris, atque luseris lautissimè.*

Hæc enim etiam in fabulis stultissima persona est improvidorum & credulorum senum. Sed nescio quo pacto ab amicitiiis perfectorum hominum, id est, sapientium (de hac dico sapientia, quæ videtur in hominem cadere posse), ad leves amicitias deflexit oratio. Quamobrem ad illa prima redeamus, eaque ipsa concludamus aliquando. Virtus, virtus, inquam, C. Fanni, & tu, Q. Muci, & conciliat amicitias, & conservat. In ea est enim convenientia rerum, in ea stabilitas, in ea constantia: quæ cum se extulit, & ostendit lumen

suum, & idem aspexit agnovitque in alio; ad id se admovet, vicissimque accipit illud, quod in altero est: ex quo eorum exardescit sive amor, sive amicitia; utrumque enim dictum est ab amando. Amare autem nihil aliud est, nisi eum ipsum diligere, quem ames, nullâ indigentia, nullâ utilitate quaesitâ. Quæ tamen ipsa efflorescit ex amicitia, etiam si tu eam minus secutus sis. Hæc nos adolescentes benevolentia senes illos L. Paulum, M. Catonem, C. Gallum, P. Nasicam, T. Gracchum, Scipionis nostri socerum, dileximus. Hæc etiam magis elucet intet æquales, ut inter me & Scipionem, L. Furium, P. Rupilium, Sp. Mummium. Vicissim autem senes in adolescentium caritate acquiescimus; ut in vestra, ut in Q. Tuberonis; equidem etiam admodum adolescentis, P. Rutilii, A. Virginii familiaritate delector. Quoniamque ita ratio comparata est vitæ naturæque nostræ, ut alia ætas oriatur; maximè quidem optandum est, ut cum æqualibus possis, quibuscum tanquam è carceribus emissus sis, cum iisdem ad calcem, ut dicitur, pervenire. Sed quoniam res humanæ fragiles caducæque sunt, semper aliqui anquirendi sunt, quos diligamus, & à quibus diligamur. Caritate enim benevolentiaque sublata, omnis est è vita sublata jucunditas. Mihi quidem Scipio, quanquam est subito ereptus, vivit tamen, semperque vivet: virtutem enim amavi illius viri, quæ extincta non est. Nec mihi soli versatur ante oculos, qui illam semper in manibus habui, sed etiam posteris erit clara & insignis. Nemo unquam animo, aut spe majora suscipiet, qui sibi non illius memoriam atque imaginem proponendam putet. Equidem ex omnibus rebus, quas mihi aut fortuna, aut natura tribuit, nihil habeo, quod cum amicitia Scipionis possim comparare. In hac mihi de repub. consensus, in hac rerum privatarum consilium; in eadem requies plena oblectationis

tionis fuit. Nunquam illum ne minimâ quidem re offendi, quod quidem senferim; nihil audiui ex eo ipse, quod nollem. Una domus erat, idem victus, isque communis: Neque solûm militia, sed etiam peregrinationes, rusticationesque communes. Nam quid ego de studiis dicam cognoscendi semper aliquid, atque discendi? in quibus remoti ab oculis populi, omne otiosum tempus contrivimus. Quarum rerum recordatio & memoria si unâ cum illo occidisset, desiderium conjunctissimi atque amantissimi viri ferre nullo modo possem. Sed nec illa extincta sunt, alunturque potius & augentur cogitatione & memoriâ meâ: & si illis planè orbatus essem; magnum tamen afferret mihi ætas ipsa solatium: diutius enim jam in hoc desiderio esse non possum. Omnia autem breviter, tolerabilia esse debent, etiam si magna sint. Hæc habui, de amicitia quæ dicerem. Vos autem hortor, ut ita virtutem locetis, sine qua amicitia esse non potest, ut, eâ exceptâ, nihil amicitia præstabilius putetis.

M. TULLII CICERONIS
P A R A D O X A,

A D

MARCUM BRUTUM.

A Nimadverti, Brute, sæpe Catonem, avunculum tuum, cum in senatu sententiam diceret, locos graves ex philosophia tractare, abhorrentes ab hoc usu forense & publico: sed dicendo consequi tamen, ut illa etiam populo probabilia viderentur. Quod eo majus est illi, quam aut tibi, aut nobis: quia nos eâ philosophiâ plus utimur, quæ peperit dicendi copiam, & in qua dicuntur ea, quæ non multum discrepant ab opinione populari. Cato autem perfectus, meâ sententiâ, Stoïcus, & ea sentit, quæ non sanè probantur in vulgus: & in ea est hæresi, quæ nullum sequitur florem orationis, neque dilatat argumentum: sed minutis interrogatiunculis, quasi punctis, quod proposuit, efficit. Sed nihil est tam incredibile, quod non dicendo fiat probabile; nihil tam horridum, tam incultum, quod non splendescat oratione, & tanquam excolatur. Quod cum ita putarem, feci etiam audaciùs, quam ille ipse, de quo loquor. Cato enim duntaxat de magnitudine animi, de continentia, de morte, de omni laude virtutis,

tatis, de diis immortalibus, de caritate patriæ, Stoicè solet, nullis oratoriis ornamentis adhibitis, dicere. Ego verò illa ipsa, quæ vix in gymnasiis & in otio Stoici probant, ludens conjeci in communes locos: quæ quia sunt admirabilia, contraque opinionem omnium, ab ipsis etiam *παράδοξα* appellantur: tentare volui, possentne proferri in lucem, id est, in forum, & ita dici, ut probarentur: an alia quædam esset erudita, alia popularis oratio: eoque scripsit libentius, quod mihi ista *παράδοξα*, quæ appellant, maximè videntur esse Socratica, longèque verissima. Accipies igitur hoc parvum opusculum, lucubratum his jam contractionibus noctibus: quoniam illud majorum vigiliarum munus in tuo nomine apparuit: & degustabis genus hoc exercitationum earum, quibus uti consuevi, cum ea, quæ dicuntur in scholis *διττα*, ad nostrum hoc oratorium transfero, dicendi genus. Hoc tamen opus in acceptum ut referas, nihil postulo. Non est enim, ut in arce poni possit, quasi illa Minerva Phidiæ: sed tamen, ut ex eadem officinâ exisse appareat.

PARADOXON I.

Ὅτι, μόνον τὸ καλὸν ἀγαθόν.

Quod honestum sit, id solum bonum esse.

Vereor, ne cui vestrum ex Stoicorum hominum disputationibus, non ex meo sensu deprompta hæc videatur oratio: dicam tamen quod sentio, & dicam brevius, quàm res tanta dici possit. Nunquam hercule ego neque pecunias istorum, neque iusta magnifica, neque opes, neque imperia, neque eas, quibus maximè adstricti sunt, voluptates in bonis rebus aut expetendis esse duxi: quippe cum viderem, rebus his circumfluentibus ea tamen desiderare

rare maximè, quibus abundarent. Neque enim expletur unquam, nec satiatur cupiditatis sitis: neque solùm ea qui habent, libidine augendi cruciantur, sed etiam amittendi metu. In quo equidem continentissimorum hominum, majorum nostrorum, sæpe requiro prudentiam, qui hæc imbecilla & commutabilia pecuniæ membra, verbo bona putaverunt appellanda, cum re ac factis longè aliter judicavissent. Potestne bonum cuiquam malo esse? aut potest quisquam in abundantia bonorum ipse esse non bonus? Atqui ista omnia talia videmus, ut etiam improbi habeant, & obsint probis. Quamobrem licet irrideat, si quis vult: plus apud me tamen vera ratio valebit, quàm vulgi opinio. Neque ego unquam bona perdidisse dicam, si quis pecus, aut supellectilem amiserit: neque non sæpe laudabo sapientem illum Biantem, ut opinor, qui numeratur inter septem sapientes: cujus cùm patriam Prienen cœpisset hostis, ceterique ita fugerent, ut multa de suis rebus secum asportarent: cùm esset admonitus à quodam, ut idem ipse faceret: Ego verò, inquit, facio. Nam omnia mea porto mecum. Ille hæc ludibria fortunæ ne sua quidem putavit, quæ nos appellamus etiam bona. Quid est igitur, quæret aliquis, bonum? Si quid rectè sit, & honestè, & cum virtute, id bene fieri verè dicitur: &, quod rectum, & honestum, & cum virtute est, id solum opinor bonum. Sed hæc videri possunt obscuriora, cùm lentius disputantur. Vitâ atque factis illustranda sunt summorum virorum hæc, quæ verbis subtiliùs, quàm factis est, disputari videntur. Quæro enim à vobis, num ullam cogitationem habuisse videantur ii, qui hanc rēmp. tam præclarè fundatam nobis reliquerunt, aut argenti ad avaritiam, aut amœnitatum ad delectationem, aut supellectilis ad delicias, aut epularum ad voluptates? Ponite ante oculos unumquemq; regum. Vultis incipiam à Romulo? vultis

tis post liberam civitatem, ab iis ipsis, qui libera-
verunt eam? Quibus tandem gradibus Romulus
ascendit in cœlum? Iisne, quæ isti bona appel-
lant? An rebus gestis atque virtutibus? Quid à
Numâ Pompilio? Minúsne gratas diis immortalibus
capedines, ac fictiles urnulas fuisse, quàm fi-
licatas aliorum pateras arbitramur? Omitto reli-
quos: sunt enim omnes pares inter se, præter Su-
perbum. Brutum si quis roget, quid egerit in
patria liberanda: si quis item reliquos ejusdem
consilii socios, quid spectaverint, quid secuti sint:
num quis existet, cui voluptas, cui divitiæ, cui
denique præter officium fortis & magni viri, quid-
quam aliud propositum fuisse videatur? Quæ res
ad necem Porfennæ C. Mucium impulit, sine ullâ
spe salutis suæ? Quæ vis Coclitem contra omnes
hostium copias tenuit in ponte solum? Quæ pa-
trem Decium, qui filium devotavit, atque immisit
in armatas hostium copias? Quid continentia C.
Fabricii? Quid tenuitas victûs M. Curii sequeba-
tur? Quid duo propugnacula belli Punici, Cn. &
P. Scipiones, qui Carthaginensium adventum cor-
poribus suis intercludendum putaverunt? Quid
Africanus major? Quid minor? Quid inter ho-
rum ætates interjectus Cato? Quid innumerabiles
alii? (nam domesticis exemplis abundamus) co-
gitâsse quidquam putamus in vita sibi expetendum,
nisi quod laudabile esse & præclarum videretur?
Veniant igitur isti irrisores hujus orationis ac sen-
tentiae, & jam vel ipsi judicent, utrùm se horum
alicujus, qui marmoreis testis, ebore & auro ful-
gentibus, qui signis, qui tabulis, qui cælato auro
& argento, qui Corinthiis operibus abundant, an
C. Fabricii, qui nihil eorum habuit, nihil habere
voluit, esse similes malint? Atque hæc quidem,
quæ modò huc, modò illuc transferuntur, facile
adduci solent, ut in rebus bonis esse negent. Il-
lud tamen arctè tenent, accuratèque defendunt,
voluptatem

voluptatem esse summum bonum. Quæ quidem mihi vox pecudum videtur esse, non hominum. Tu, cum tibi sive deus, sive mater, ut ita dicam, rerum omnium natura, dederit animum, quo nihil est præstantius, neque divinius; sic te ipse abjicies atque prosternes, ut nihil inter te, atque quadrupedem aliquam putes interesse? Quidquam bonum est, quod non eum, qui id possidet, meliorem facit? Ut enim quisque est maximè boni particeps, ita & laudabilis maximè: neque est ullum bonum, de quo non is, qui id habeat, honestè possit gloriari. Quid autem est horum in voluptate? Melioremne efficit, aut laudabiliorem virum? an quisquam in potiundis voluptatibus gloriando se, & prædicatione effert? Atqui si voluptas, quæ plurimorum patrociniis defenditur, in rebus bonis habenda non est: eaque, quod est major, eò magis mentem è sua sede & statu dimovet: profectò nihil est aliud bene & beatè vivere, nisi honestè & rectè vivere.

PARADOXON H.

Ὅτι αὐτάρκης ἡ ἀρετὴ πρὸς εὐδαιμονίαν.

In quo virtus fit, ei nihil deesse ad beatè vivendum.

Nec verò ego M. Regulum ærumnosum, nec infelicem, nec miserum, unquam putavi. Non enim magnitudo animi ejus cruciabatur à Pœnis, non gravitas, non fides, non constantia, non ulla virtus, non denique animus ipse: qui tot virtutum præsidio, tantòque comitatu, cum corpus ejus caperetur, capi certè ipse non potuit. Caium verò Marium vidimus, qui mihi secundis rebus unus ex fortunatis hominibus, adversis unus ex summis viris videbatur, quo beatius esse mortali nihil potest. Nescis, insane, nescis, quantas vires virtus habeat.

habeat. Nomen tantum virtutis usurpas: quid ipsa valeat, ignoras. Nemo potest non beatissimus esse, qui est totus aptus ex sese, quique in se uno sua ponit omnia. Cui spes omnis, & ratio, & cogitatio pendet ex fortuna; huic nihil potest esse certi; nihil quod exploratum habeat perman- surum sibi unum diem. Eum tu hominem terreto, si quem eris nactus, istis mortis, aut exilii minis. Mihi verò quidquid acciderit in tam ingrata civi- tate, ne recusanti quidem evenerit, non modò non repugnanti. Quid ego enim laboravi, aut quid egi, aut in quo evigilaverunt cura & cogitationes meæ, si quidem nihil peperì tale, nihil consecutus sum, ut eo statu essem, quem neque fortunæ te- meritas, neque inimicorum labefactaret injuria? Mortemne mihi munitaris, ut omnino ab homini- bus: an exilium, ut ab improbis demigrandum sit? Mors terribilis est iis, quorum cum vita om- nia extinguuntur: non iis, quorum laus emori non potest: exilium autem illis, quibus quasi circum- scriptus est habitandi locus: non iis, qui omnem orbem terrarum, unam urbem esse ducunt. Te miserix, te ærumnæ premunt, qui te beatum, qui florentem putas: tuæ libidines te torquent: tu dies noctesque cruciaris; cui ne sat est, quod est, & idipsum ne non sit diuturnum, times: te con- scientiæ stimulant maleficiorum tuorum, te metus exanimant judiciorum, atque legum: quocumque adspexisti, ut furix, sic tuæ tibi occurrunt injuriæ, quæ te respirare non sinunt. Quamobrem ut im- probo, & stulto, & inertì nemini bene esse potest: sic bonus vir, & sapiens, & fortis, miser esse non potest: Nec verò, cujus virtus, morésque laudandi sunt, ejus non laudanda vita est. Neque porrò fugienda vita, quæ laudanda est: esset autem fu- gienda, si esset misera. Quamobrem quidquid est laudabile, idem & beatum, & florens, & expeten- dum videri debet.

PARADOXON III.

*Ὅτι ἴσα τὰ ἀμαρτήματα, καὶ τὰ κατορθώματα.

Æqualia esse peccata, & rectè facta.

Parva, inquis, res est: at magna culpa. Nec enim peccata rerum eventus, sed vitiis hominum metienda sunt. In quo peccatur, id potest aliud alio majus esse, aut minus: ipsum quidem illud peccare, quoquo te verteris, unum est. Auri navem evertat gubernator, an paleæ; in re aliquantulum, in gubernatoris inscitia nihil interest. Lapfa est libido in muliere ignota: dolor ad pauciores pertinet, quàm si petulans fuisset in aliqua generosa ac nobili virgine: peccavit verò nihilominus, si quidem est peccare, tanquam transilire lineas: quod cum feceris, culpa commissâ est: quàm longè progrediare, cum semel transieris, ad augendam transfundi culpam nihil pertinet. Peccare certè licet nemini. Quod autem non licet, id hoc uno tenetur, si arguitur non licere. Id si nec majus, nec minus unquam fieri potest, quoniam in eo est peccatum, si non licuit: quod semper unum, & idem est, quæ ex eo peccata nascuntur, æqualia sint oportet. Quòd si virtutes pares sunt inter se, paria esse etiam vitia necesse est. Atqui pares esse virtutes, nec bono viro meliorem, nec temperante temperantiorem, nec forti fortiozem, nec sapiente sapientiozem posse fieri, facillimè potest perspicì. An virum bonum dices, qui depositum nullo teste, cum lucrari impunè possit, auri pondo decem reddiderit: si idem in decem millibus pondo auri non idem fecerit? aut temperantem, qui se in aliqua libidine continuerit, in aliqua effuderit? Una virtus est, consentiens cum ratione, & perpetua constantia. Nihil huic addi potest, quo magis vir-

us sit: nihil demi, ut virtutis nomen relinquatur. Etenim si benefacta rectè facta sunt, & nihil recto rectius: certè ne bono quidem melius quidquam inveniri potest. Sequitur igitur, ut etiam vitia sint paria: siquidem pravitates animi rectè vitia dicuntur. Atqui quoniam pares virtutes sunt, rectè facta, quando à virtutibus proficiscuntur, paria esse debent: itémq; peccata, quoniam ex vitiis manant, sint æqualia necesse est. A philosophis, inquis, ista sumis. Metuebam, ne à lenonibus diceres. Socrates disputabat isto modo. Bene hercle narras: nam istum doctum & sapientem virum fuisse, memoriæ traditum est. Sed tamen quæro ex te (quando verbis inter nos contendimus, non pugnis) utrùm potius de bonis est quærendum, quid bajuli atque operarii, an quid homines doctissimi senserint? Præsertim cùm hâc sententiâ non modò verior, sed ne utilior quidem hominum vitæ reperiri ulla possit. Quæ vis enim est, quæ magis arceat homines ab improbitate omni, quàm si senserint, nullum in delictis esse discrimen? Æquè peccare se, si privatis, ac si magistratibus manus adferant? Quamcunque in domum stuprum intulerint, eandem esse labem libidinis? Nihilne igitur interest, (nam hoc dicet aliquis), patrem quis enecet, an servum? Nuda ista si ponas, judicari qualia sint non facile possunt. Patrem vitâ privare si per se scelus est, Saguntini, qui parentes suos liberos emori, quàm servos vivere, maluerunt, parricidæ fuerunt. Ergo & parenti nonnunquam adimi vita sine scelere potest: & servo sæpe sine injuria non potest. Causa igitur hæc, non natura, distinguit: quæ quando utro accessit, id fit propensius; si utroque adjuncta sit, paria fiant necesse est. Illud tamen interest, quòd in servo necando, si adsit injuria, semel peccatur. In patris vitâ violandâ, multa peccantur. Violatur is, qui procreavit; is, qui aluit; is, qui erudit; is, qui in sede, ac domo, atque in rep.

collocavit. Multitudine peccatorum præstat, eoque poenâ majore dignus est. Sed nos in vita, non quæ cuique peccato poenâ sit, sed quantum cuique liceat, spectare debemus. Quidquid non oportet, scelus esse: quidquid non licet, nefas putare debemus. Etiamne in minimis rebus? Etiam: si quidem rerum modum fingere non possumus; animorum modum tenere possumus. Histrionum si paulum se movit extra numerum, aut si versus pronuntiatus est syllabâ unâ brevior, aut longior, exsibilatur & exploditur: in vita, tu, qui omni gestu moderatior, omni versu aptior esse debes, ut in syllaba te peccare dices? Poëtam non audio in nugis; in vitæ societate audiam civem, digitis peccata dimetientem sua? Quæ si visa sunt breviora, leviora qui possunt videri, cum quidquid peccatur, perturbatione peccetur rationis atque ordinis? Perturbatâ autem semel ratione & ordine, nihil possit addi, quo magis peccari posse videatur.

PARADOXON IV.

Ὅτι πᾶς ἄφρων μάλιστα.

Omnem stultum insanire.

Ego verò te non stultum, ut sæpe, non improbum, ut semper, sed dementem & insanum rebus vincam necessariis. Sapientis animus magnitudine consilii, tolerantiam rerum humanarum, contemptione fortunæ, virtutibus denique omnibus, ut mœnibus septus, vincetur & expugnabitur, qui ne civitate quidem pelli potest? Quæ est enim civitas? Omnisne conventus etiam ferorum & immanium? Omnisne etiam fugitivorum ac latronum congregata unum in locum multitudo? certè negabis. Non igitur erat illa tum civitas, cum leges in ea nihil valebant, cum judicia jacebant, cum mos patrius occiderat,

ciderat, cùm ferro pulsus magistratibus, senatûs nomen in rep. non erat. Prædonum ille concursus, & te dulce latrocinium in foro constitutum, & reliquæ conjurationis à Catilinæ furiis ad tuum scelus, furorémque conversæ, num civitas erat. Itaque pulsus ego civitate non sum, quæ nulla erat: arcessitus in civitatem sum, cùm esset in rep. consul, qui tum nullus fuerat: esset senatus, qui tum occiderat: esset consensus populi liberî: esset juris & æquitatis (quæ vincula sunt civitatis) repetita memoria. Ac vide, quàm ista tui latrocinii tela contempserim. Jactam & immisiam à te nefariam in me injuriam semper duxi: pervenisse ad me nunquam putavi: nisi fortè, cum parietes disturbabas, aut cum tectis sceleratas faces inferebas, meorum aliquid ruere aut deflagrare arbitrabare. Nihil neque meum est, neque cujusquam, quod auferri, quod eripi, quod amitti potest. Si mihi eripuisses divinam animi mei constantiam, meas curas, vigilias, consilia, quibus respublica te invitissimo stat; si hujus æterni beneficii immortalem memoriam delevisses: multò etiam magis si illam mentem, unde hæc consilia manarunt, mihi eripuisses; tum ego accepisse me confiterer injuriam. Sed si hæc nec fecisti, nec facere potuisti, redditum mihi gloriosum injuria tua dedit, non exitum calamitosum. Ergo ego semper civis: & tum maximè, cùm meam salutem senatus exteris nationibus, ut civis optimi, commendabat; tu ne nunc quidem es civis, nisi fortè idem esse hostis & civis potest. An tu civem ab hoste naturâ ac loco, non animo factisque distinguis? Cædem in foro fecisti, armatis latronibus templa tenuisti, privatorum domos, ædes sacras incendiisti. Cur hostis Spartacus, si tu civis? Potes autem esse tu civis, propter quem aliquando civitas non fuit? & me tuo nomine appellas, cùm omnes meo discessu exulasse, rempublicam putent? Nunquàmne, homo a-

mentissime, te circumspicies? Nunquāmnē quid facias considerabis, nec quid loquare? Nescis, exsilium scelerum esse pœnam? Meum illud iter ob præclarissimas res à me gestas esse susceptum? Omnes scelerati atque impii, quorum tu te ducem esse profiteris, quos leges exsilio affici volunt, exsules sunt, etiam si solum non mutarunt. An cum omnes lege te exsulem esse jubeant, non eris tu exsul? Num appellatur inimicus, qui cum telo fuerit? Ante senatum tua fida deprehensa est. Qui hominem occiderit? tu plurimos occidisti. Qui incendium fecerit? ædes Nympharum manu tua deflagavit. Qui templa occupaverit? In foro etiam castra posuisti. Sed quid ego communes leges profero, quibus omnibus es exsul? Familiarissimus tuus de te privilegium tulit, ut, si in opertum Bonæ Deæ accessisses, exsulares. At te id fecisse etiam gloriari soles. Quomodo igitur tot legibus in exsilium e-jectus, nomen exsulis non perhorrescis? Romæ sum, inquis. Et tu quidem in operto fuisti. Non igitur ubi quisque erit, ejus loci jus tenebit, si ibi eum legibus esse non oportebit.

PARADOXON V.

Ὅτι μόνον ὁ σοφὸς ἐλευθέρῳ, καὶ πάντες ἄφρονες δοῦλοι.

Solum sapientem liberum esse, & stultum omnem servum.

Laudetur verò hic imperator, aut etiam appelletur, aut hoc nomine dignus putetur. Quo modo, aut cui tandem hic libero imperabit, qui non potest cupiditatibus suis imperare? Refraenet primùm libidines, spernat voluptates, iracundiam teneat, coerceat avaritiam, cæteras animi labes repellat,

tum

tum incipiat aliis imperare, cum ipse improbissimis dominis, dedecori ac turpitudini parere desierit. Dum quidem his obediet, non modò imperator, sed liber habendus omnino non erit. Præclarè enim est hoc usurpatum à doctissimis, quorum auctoritate non uterer, si mihi apud aliquos agrestes hæc habenda esset oratio. Cum verò apud prudentissimos loquar, quibus hæc inaudita non sunt; cur ego simulem, me, si quid in his studiis operæ posuerim, perdidisse? Dictum est igitur ab eruditissimis viris, nisi sapientem, liberum esse neminem. Quid est enim libertas? potestas vivendi ut velis. Quis igitur vivit ut vult, nisi qui recta sequitur, qui gaudet officio, cui vivendi via considerata atque provisæ est? qui legibus quidem non propter metum paret, sed eas sequitur atque colit, quia id salutare maximè esse judicat: qui nihil dicit, nihil facit, nihil cogitat deniq; nisi libenter ac liberè: cujus omnia consilia, resque omnes, quas gerit, ab ipso proficiuntur, eodèmq; feruntur: nec est ulla res, quæ plus apud eum polleat, quàm ipsius voluntas atque iudicium: cui quidem etiã, quæ vim habere maximam dicitur, Fortuna ipsa cedit: sicut sapiens poeta dixit; Suis ea cuiq; fingitur moribus. Soli igitur hoc contingit sapienti, ut nihil faciat invitus, nihil dolens, nihil coactus. Quod etsi ita esse, pluribus verbis differendum est, illud tamen & breve & confitendum est, nisi qui ita sit adfectus, esse liberum neminem. Servi igitur omnes improbi. Nec hoc tam re est, quàm dicu inopinatum atque mirabile. Non enim ita dicunt, eos esse servos, ut mancipia, quæ sunt dominorum facta nexu, aut aliquo jure civili: sed, si servitus sit, sicut est, obedientia fracti animi, & abjecti, & arbitrio carentis suo, quis neget, omnes leves, omnes cupidos, omnes denique improbos, esse servos? An ille mihi liber, cui mulier imperat? Cui leges imponit, præscribit, jubet, vetat quod videtur? Qui nihil imperanti negare potest, nihil re-

cusare audet? poscit? dandum est: vocat? veniendum: ejicit? abeundum: minatur? extimescendum. Ego verò istum non modò servum, sed nequissimum servum, etiam si in amplissima familia natus sit, appellandum puto. Atq; ut in magna familia sunt alii lautiores, ut sibi videntur, servi, sed tamen servi, atrienses ac topiarii: pari stultitiâ sunt, quos signa, quos tabulæ, quos cælatum argentum, quos Corinthia opera, quos edificia magnifica nimio opere delectant. At fumus, inquit, civitatis principes. Vos verò ne conservorum quidem vestrorum principes estis. Sed ut in familia, qui tractant illa, qui tergunt, qui ungunt, qui verrunt, qui spargunt, non honestissimum locum servitutis tenent: sic in civitate, qui se istarum rerum cupiditatibus dediderunt, ipsius servitutis locum pænè infimum obtinent. Magna, inquis, bella gessi: magnis imperiis & provinciis præfui. Gere igitur animum laude dignum. Echionis tabula te stupidum detinet, aut signum aliquod Polycleti. Omitto, unde sustuleris, & quomodo habeas: intuentem te, admirantem, clamores tollentem cùm video, servum te esse ineptiarum omnium judico. Nónne igitur sunt ista festiva? Sunt; nam nos quoque oculos eruditos habemus. Sed obsecro te, ita venusta habeantur ista, non ut vincula virorum sint, sed ut oblectamenta puerorum. Quid enim censes? si L. Mummius aliquem istorum videret matellionem Corinthium cupidissimè tractantem, cùm ipse totam Corinthum contempsisset: utrùm illum civem excellentem, an atriensem diligentem putaret? Reviviscat M. Curius, aut eorum aliquis, quorum in villa ac domo nihil splendidum, nihil ornatum fuit, præter ipsos; & videat aliquem summis populi beneficiis usum, barbatulos mullos exceptantem de piscina, & pertractantem, & murænarum copiâ gloriāntem: nónne hunc hominum ita servum judicet, ut ne in familia quidem dignum majore aliquo negotio putet? An eorum

eorum servitus dubia est, qui cupiditate peculii nullam conditionem recusant durissimæ servitutis? hæreditatis spes quid iniquitatis in serviendo non suscipit? quem nutum locupletis orbi senis non observat? loquitur ad voluntatem: quidquid denunciatur, fit, facit: adfectatur, adsidet, muneratur. Quid horum est liberi? quid non denique servi inertis? Quid? jam illa cupiditas, quæ videtur esse liberalior, honoris, imperii, provinciarum, quàm dura est domina! quàm imperiosa, quàm vehemens! Cethego homini non probatissimo servire cœgit eos, qui sibi esse amplissimi videbantur; munera mittere, noctu venire domum ad eum, precari, denique supplicare. Quæ servitus est, si hæc libertas existimari potest? Quid? cùm cupiditatum dominatus excessit, & alius est dominus exortus ex conscientia peccatorum, timor? quàm est illa misera, quàm dura servitus! adolescentibus paulò loquacioribus est serviendum: omnes, qui aliquid scire videntur, tanquam domini timentur. Judex verò quantum habet dominatum? quo timore nocentes adficit? an non est omnis metus, servitus? Quid valet igitur illa eloquentissimi viri, L. Crassi, copiosa magis, quàm sapiens oratio? *er. pite nos ex servitute.* Quæ est ista servitus tam clarò homini, tamque nobili? Omnis animi debilitati, & humilis, & fracti timiditas, servitus est. *Nolite sinere nos cuiquam servire.* In libertatem vindicari vult? minime. Quid enim adjungit? *nisi vobis universis.* Dominum mutare, non liber esse vult. *Quibus & possumus & debemus.* Nos verò, siquidem animo excelso, & alto, & virtutibus exaggerato sumus, nec debemus, nec possumus. Tu posse te dicito, quoniam quidem potes: debere ne dixeris: quoniam nihil quisquam debet, nisi quod est turpe non reddere. Sed hæc hæctenus. Ille videat quomodo imperator esse possit; cùm eum ne liberum quidem esse ratio, & veritas ipsa convincat.

PARADOXON VI.

Ὅτι μόνος ὁ σοφὸς πλούσιος.

Solum sapientem esse divitem.

Quæ est ista in commemoranda pecuniâ tuâ tam insolens ostentatio? solusne tu dives? Proh dii immortales! Egone me audivisse aliquid: & didicisse non gaudeam? Solusne dives? Quid si ne dives quidem? quid si pauper etiam? Quem enim intelligimus divitem? aut hoc verbum in quo homine ponimus? opinor in eo, cui tanta possessio est, ut ad liberaliter vivendum faciliè contentus sit: qui nihil quærat, nihil appetat, nihil optet ampliùs. Animus oportet tuus te judicet divitem, non hominum sermo, neque possessiones tuæ: nihil sibi deesse putet, nihil euret ampliùs. Satiatus es, aut contentus etiam pecuniâ? concedo, dives es. Sin autem propter aviditatem pecuniæ nullum quæstum turpem putas, cum isti ordini ne honestus quidem possit esse ullus: si quotidie fraudas, decipis, posciscis, pacisceris, auferis, eripis: si socios spolias, ærarium expilas: si testamenta amicorum expectas, aut ne expectas quidem, atque ipse supponis: hæc utrùm abundantis, an egentis signa sunt? Animos hominis, dives, non arca appellari solet. Quamvis illa sit plena, dum te inanem videbo, divitem non putabo. Etenim ex eo, quantum cuique satis est, metiuntur homines divitiarum modum. Filiam quis habet? pecuniâ est opus. Duas? majore. Plures? major etiam. Et si, ut aiunt, Danaï quinquaginta sint filiæ, tot dotes magnam quærunt pecuniam. Quantum enim cuique opus est, ad id accommodatur, ut antè dixi, divitiarum modus. Qui igitur non filias plures, sed innumerabiles cupiditates habet, quæ
brevis

brevi tempore maximas copias exhaurire possint: hunc quomodo ego appellabo divitem, cum ipse etiam egere se sentiat? multi ex te audierunt, cum diceres, neminem esse divitem, nisi qui exercitum alere possit suis fructibus: quod populus Romanus tantis vectigalibus jampridem vix potest. Ergo hoc proposito, nunquam eris dives antè, quam tibi ex tuis possessionibus tantum reficiatur, ut ex eo tueri sex legiones, & magna equitum ac peditum auxilia possis. Jam fateris igitur non esse te divitem, cui tantum desit, ut expleas id, quod exoptas. Itaque istam paupertatem, vel potius egestatem, ac mendicitatem tuam nunquam obscurè tulisti. Nam ut iis, qui honestè rem quærunt mercaturis faciendis, operis dandis, publicis fumendis, intelligimus opus esse quæsito: sic, qui videt domi tuæ pariter accusatorum atque judicum confociatos greges: qui nocentes & pecuniosos reos eodem te auctore corruptelam judicii molientes, qui tuas mercedum pactiones in patrociniiis, intercessionibus pecuniarum in coitionibus candidatorum, dimissiones libertorum ad descenderandas diripiendâsque provincias: qui expulsionones vicinorum, qui latrocinia in agris, qui cum servis, cum libertis, cum clientibus societates, qui possessiones vacuas, qui proscriptiones locupletium, qui cædes municipiorum, qui illam Syllani temporis messem recordetur, qui testamenta subjecta, qui sublato tot homines: qui denique omnia venalia, delectum, decretum, alienam, suam sententiam, forum, domum, vocem, silentium: Quis hunc non potet confiteri, sibi quæsito opus esse? Cui autem quæsito opus sit, quis unquam hunc verè dixerit divitem? Etenim divitiarum fructus in copia est; copiam autem declarat satietas rerum atque abundantia: quam tu quoniam nunquam assequere, nunquam omnino es futurus dives. Meam autem quoniam pecuniam contemnis, &
rectè

rectè (est enim ad vulgi opinionem mediocris: ad tuam, nulla; ad meam, modica) de me filebo, de re loquar. Si censenda nobis, atque æstimanda res sit, utrùm tandem pluris æstimemus pecuniam Pyrrhi, quam Fabricio dabat, an contentiam Fabricii, qui illam pecuniam repudiabat? utrùm aurum Samnitum, an responsum M. Curii? hæreditatem L. Pauli, an liberalitatem Africani, qui ejus hæreditatis Q. Maximo fratri partem suam concessit? hæc profectò, quæ sunt summarum virtutum, pluris æstimanda sunt, quàm illa, quæ sunt pecuniæ. Quis igitur (si quidem, ut quisque quod plurimi sit, possideat, ita ditissimus habendus sit) dubitet, quin in virtute divitiæ sint? quoniam nulla possessio, nulla vis auri, & argenti pluris, quàm virtus æstimanda est. O dii immortales! non intelligunt homines, quàm magnum vestigal sit parsimonia. Venio enim jam ad sumptuosos: relinquo istum quæstuosum. Capit ille ex suis prædiis sexcenta sestertia; ego centena ex meis: illi aurata testæ in villis, & sola marmorea facienti, & signa, tabulas, supellectilem, & vestem infinitè concupiscenti, non modò ad fructu mille est sumptus, sed etiam ad scænus, exiguus. Ex meo tenui vestigali, detractis sumptibus cupiditatis, aliquid etiam redundabit. Uter igitur est ditior, cui deest, an cui superat? qui eget, an qui abundat? cujus possessio quò est major, eò plus requirit ad se tuendam; an quæ suis se viribus sustinet? Sed quid ego de me loquor, qui morum ac temporum vitio aliquantùm etiam ipse fortasse in hujus sæculi errore verfer? M. Manlius, patrum nostrorum memoriâ (ne semper Curios & Luscinos loquamur) pauper tandem fuit: habuit enim ædiculas in Carinis, & fundum in Labicano. Nos igitur divitiores, qui plura habemus? utinam quidem. Sed non æstimatione censûs, verùm victu atque cultu terminatur pecuniæ modus. Non esse cupidum,
pecunia

pecunia est: non esse emacem, vestigal est: contentum verò suis rebus esse, maximæ sunt certissimæque divitiæ. Etenim si isti callidi rerum æstimatores, prata & areas quasdam magno æstimant, quòd ei generi possessionum minimè quasi noceri potest: quanti est æstimanda virtus, quæ nec eripi nec furripi potest unquam: neque naufragio, neque incendio amittitur: nec tempestatum, nec temporum perturbatione mutatur? quâ præditi qui sunt, soli sunt divites. Soli enim possident res & fructuosas & sempiternas: solique, quod est proprium divitiarum, contenti rebus suis, satis esse putant, quod est: nihil appetunt, nullâ re egent, nihil sibi deesse sentiunt, nihil requirunt. Improbi autem & avari, quoniam incertas, atque in casu positas habent, & plus semper appetunt, nec eorum quisquam adhuc inventus est, cui, quod haberet, esset satis: non modò non copiosi ac divites, sed etiam inopes ac pauperes existimandi sunt.

M. TULLII CICERONIS
 S O M N I U M
 S C I P I O N I S.
 SCIPIO LOQUITUR.

CUM in Africam venissem, M. Manilio consuli ad quartam legionem tribunus (ut scitis) militum, nihil mihi potius fuit, quàm ut Masinissam convenirem, regem familiae nostrae iustis de causis amicissimum. Ad quem ut veni, complexus me senex collacrymavit, aliquantòque post suspexit in cœlum: & Grates, inquit, tibi ago, summe Sol, vobisque reliqui cœlites, quòd antè, quàm ex hac vita migro, conspicio in meo regno, & his tectis, P. Cornelium Scipionem, cujus ego nomine ipso recreor: ita numquam ex animo meo discedit illius optimi atque invictissimi viri memoria. Deinde ego illum de suo regno, ille me de nostra rep. percontatus est. Multisque verbis ultrò, citròque habitis, ille nobis consumptus est dies. Post autem regio apparatu accepti, sermonem in multam noctem produximus, cum senex nihil nisi de Africano loqueretur, omniàque ejus non facta solum, sed etiam dicta meminisset. Deinde, ut cubitum discessimus, me & fessum de via, & qui ad multam noctem vigilassem, artior, quàm solebat, somnus complexus est. Hic mihi

hi (credo equidem ex hoc, quod eramus, locuti, sit enim fere, ut cogitationes sermonesque nostri pariant aliquid in somno tale, quale de Homero scribit Ennius, de quo videlicet sæpissime vigilans solebat cogitare, & loqui) Africanus se ostendit illâ formâ, quæ mihi ex imagine ejus, quàm ex ipso, erat notior. Quem ut agnovi, equidem cohorruui. Sed ille, Ades, inquit, animo, & omite timorẽ, Scipio, & quæ dicam, trade memoriæ. Vidēsne illam urbem, quæ parere populo R. coacta per me, renovat pristina bella, nec potest quiescere? (ostendebat autem Carthaginem de excelfo, & pleno stellarum, illustri & claro quodam loco) ad quam tu oppugnandam nunc venis pene miles? hanc hoc biennio consul evertes, eritque cognomen id tibi per te partum, quod habes adhuc à nobis hæreditarium. Cùm autem Carthaginem deleveris, triumphum egeris, censorque fueris, & obieris legatus Ægyptum, Syriam, Asiam, Græciam: deligere iterum consul absens, bellumque maximum conficies, Numan-tiam excindes. Sed cùm eris curru Capitolium investus, offēdes remp. perturbatam consiliis nepotis mei. Hic tu, Africane, ostendās oportebit patriæ lumen animi, ingenii, consiliique tui. Sed ejus temporis ancipitem video quā fatorum viam. Nam cùm ætas tua septenos octies solis anfractus, reditusque converterit, duoque hi numeri, quorum uterque plenus, alter alterâ de causâ, habetur, circuitu naturali summam tibi fatalem confecerint: in te unum, atque in tuum nomen, se tota convertet civitas: te senatus, te omnes boni, te socii, te Latini intuebuntur: tu eris unus, in quo nitatur civitatis salus: ac ne multa, dictator remp. constituas oportet, si impias propinquorum manus effugeris. Hic cùm exclamasset Lælius, ingemuissetque ceteri vehementius: leniter arridens Scipio, Quæso, inquit,

ne

ne me è somno excitetis, & parum rebus: audite cætera. Sed quo sis, Africane, alacrior ad tutandum temp. sic habeto. Omnibus, qui patriam conservârint, adjuverint, auxerint, certum esse in cælo definitum locum, ubi beati ævo sempiterno fruuntur, Nihil est enim illi principi Deo, qui omnem hunc mundum regit, quod quidem in terris fiat, acceptius, quàm concilia cœtusque hominum jure sociati, quæ civitates appellantur: harum rectores & conservatores hinc profecti, huc revertuntur. Hic ego, etsi eram perterritus, non tam metui mortis, quàm insidiarum à meis, quæsiui tamen, viverétne ipse & Paulus pater, & alii, quos nos extinctos arbitraremur. Immo verò, inquit, ii vivunt, qui ex corporum vinculis, tanquam è carcere, evolaverunt: Vestra verò, quæ dicitur vita, mors est. Quin tu adspicias ad te venientem Paulum patrem. Quem ubi vidi, equidem vim lacrymarum profudi. Ille autem me complexus atque osculans flere prohibebat. Atque ego ut primùm fletu represso, loqui posse cœpi, Quæso, inquam, pater sanctissime atque optime, quoniam hæc est vita, ut Africanum audio dicere, quid moror in terris, quin huc ad vos venire propero? Non est ita, inquit ille. Nisi Deus is, cujus hoc templum est omne, quod conspicias, istis te corporis custodiis liberaverit, huc tibi aditus patere non potest. Homines enim sunt hac lege generati, qui tuerentur illum globum, quem in hoc templo medium vides, quæ terra dicitur: hisque animus datus est ex illis sempiternis ignibus, quæ sidera & stellas vocatis. Quæ globosæ, & rotundæ, divinis animatæ mentibus, circos suos, orbésque conficiunt celeritate mirabili. Quare & tibi, Publi, & piis omnibus retinendus est animus in custodia corporis; nec injussu ejus, à quo ille est vobis datus, ex hominum vita migrandum est, ne munus humanum adsignatum

tum à Deo defugisse videamini. Sed sic, Scipio, ut avus hic tuus, ut ego, qui te genui, justitiam cole, & pietatem: quæ, cum sit magna in parentibus & propinquis, tum in patria maxima est: ea vita, via est in cœlum, & in hunc cœtum eorum, qui jam vixerunt & corpore laxati, illum incolunt locum, quem vides: erat autem is splendidissimo candore inter flammæ circus elucens, quem vos, ut à Graiis accepistis, orbem lacteum nuncupatis: ex quo omnia mihi contemplanti, præclara cætera & mirabilia videbantur. Erant autem eæ stellæ, quas nunquam ex hoc loco vidimus: & eæ magnitudines omnium, quas esse nunquam suspicati sumus: ex quibus erat illa minima, quæ ultima cœlo, citima terris, luce lucebat alienâ. Stellarum autem globi terræ magnitudinem faciliè vincebant. Jam ipsa terra ita mihi parva visa est, ut me imperii nostri, quo quasi punctum ejus attingimus, pœniteret. Quam cum magis intuerer, Quæso, inquit Africanus, quousq; humi defixa tua mens erit? nōne adspicis, quæ in templa veneris? novem tibi orbibus, vel potiùs globis, connexa sunt omnia: quorum unus est cœlestis; extimus, qui reliquos omnes complectitur, summus ipse Deus, arcens & continens cæteros: in quo infixi sunt illi, qui volvuntur, stellarum cursus sempiterni; cui subjecti sunt septem, qui versantur retrò, contrario motu, atque cœlum, ex quibus unum globum possidet illa, quam in terris Saturniam nominant. Deinde est hominum generi prosperus & salutaris ille fulgor, qui dicitur Jovis: tum rutilus horribilisque terris, quem Martium dicitis: deinde subter mediam ferè regionem Sol obtinet, dux & princeps, & moderator luminum reliquorum, mens mundi, & temperatio, tantâ magnitudine, ut cuncta suâ luce illustret, & compleat. Hunc ut comites consequuntur alter Veneris, alter Mercurii cursus; in
infimò.

infimôque orbe Luna, radiis solis accensa, convertitur. Infra autem jam nihil est, nisi mortale & caducum, præter animos generi hominum munere deorum datos. Supra lunam sunt æterna omnia. Nam ea, quæ est media & nona, tellus, neque movetur, & infima est, & in eam feruntur omnia suo nutu pondera. Quæ cum intuerer stupens, ut me recepi, Quid? hic, inquam, quis est, qui complet aures meas tantos, & tam dulcis sonus? Hic est, inquit ille, qui intervallis conjunctus imparibus, sed tamen pro rata portione distinctis, impulsu & motu ipsorum orbium conficitur: qui acuta cum gravibus temperans, varios æquatilliter concentus efficit. Nec enim silentio tanti motus incitari possent, & natura fert, ut extrema ex altera parte graviter, ex altera autem acutè sonent. Quam ob causam summus ille cœli stelliferi cursus, cujus conversio est concitator, acuto & excitato movetur sono: gravissimo autem hic lungtis atque infimus. Nam terra, nona, immobilis manens, imâ sede semper hæret, complexa medium mundi locum. Illi autem octo cursus, in quibus eadem vis est duorum, Mercurii & Veneris, septem efficiunt distinctos intervallis sonos: qui numerus rerum omnium ferè nodus est. Quod docti homines nervis imitati, atque cantibus, aperuere sibi reditum in hunc locum: sicut alii, qui præstantibus ingeniis in vita humanâ divina studia coluerunt. Hoc sonitu oppletæ aures hominum obsu-
 duerunt: nec est ullus hebetior sensus in vobis: sicut ubi Nilus ad illa, quæ Catadupa nominantur, præcipitat ex altissimis montibus, ea gens, quæ illum locum accolit, propter magnitudinem sonitus, sensu audiendi caret. Hic verò tantus est totius mundi incitatissimâ conversione sonitus, ut eum aures hominum capere non possint: sicut intueri solem adversum nequitis, ejusque radiis acies vestra sensûsque vincitur. Hæc ego admirans, referebam

rebam tamen oculos ad terram identidem. Tum Africanus; Sentio, inquit, te sedem etiam nunc hominum ac domum contemplari; quæ si tibi parva, ut est, ita videtur, hæc cœlestia semper spectato: illa humana contemnit. Tu enim quam celebritatem sermonis hominum, aut quam expectandam gloriam consequi potes? vides habitari in terra raris & angustis in locis: & in ipsis quasi maculis, ubi habitatur, vastas solitudines interjectas: hosque qui incolunt terram, non modò interruptos ita esse, ut nihil inter ipsos ab aliis ad alios manare possit; sed partim obliquos, partim aversos, partim etiam adversos stare vobis: à quibus expectare gloriam certè nullam potestis. Cernis autem eandem terram, quasi quibusdam redimitam & circumdatam cingulis; è quibus duos maxime inter se diversos, & cœli verticibus ipsis ex utraque parte subnixos, obriguisse pruina vides, medium autem illum, & maximum, solis ardore torrer. Duo sunt habitabiles: quorum australis ille, in quo qui insunt, adversa vobis urgent vestigia, nihil ad vestrum genus; hic autem alter subiectus aquiloni, quem incolitis, cerne, quam tenui vos parte contingat. Omnis enim terra, quæ colitur à vobis, angusta verticibus, lateribus latior, parva quædam insula est, circumfusa illo mari, quod Atlanticum, quod magnum, quod Oceanum appellatis in terris; qui tamen tanto nomine, quam sit parvus, vides. Ex his ipsis cultis notisque terris, num aut suum aut cuiusquam nostrum nomen, vel Caucasum hunc, quem cernis, transcendere potuit, vel illum Gangem transnatare? quis in reliquis orientis, aut obœuntis solis ultimis, aut aquilonis, austrivæ partibus tuum nomen audier? quibus amputatis, cernis profecto, quantis in angustiis vestra gloria se dilatari velit. Ipsi autem, qui de vobis loquuntur, quam diu loquuntur? Quinetiam, si cupiat proles illa

futurorum hominum deinceps laudes uniuscujusque nostrum à patribus acceptas posteris prodere, tamen propter eluviones exustionesque terrarum, quas accidere tempore certo necesse est, non modò æternam, sed ne didurnam quidem gloriam assequi possumus. Quid autem interest, ab iis, qui postea nascentur, sermonem fore de te, cum ab iis nullus fuerit, qui antè nati sint? qui nec pauciores, & certè meliores fuerunt viri; cum præsertim apud eos ipsos, à quibus audiri nomen nostrum potest, nemo unius anni memoriam consequi possit: homines enim populariter annum tantummodò solis, id est, unius astri reditu metiuntur. Cum autem ad idem, unde semel profecta sunt, cuncta astra redierint, eandemque totius anni descriptionem longis intervallis retulerint, tum ille verè vertens annus appellari potest: in quo vix dicere audeo, quàm multa sæcula hominum teneantur. Namque, ut olim deficere sol hominibus, extinguique visus est, cum Romuli animus hæc ipsa in templa penetravit: ita quandoque eandem parte sol, eodémque tempore iterum defecerit, tum signis omnibus ad idem principium stellisque revocatis, expletum annum habeto. Hujus quidem anni nondum vicesimam partem scito esse conversam. Quocirca, si reditum in hunc locum desperaveris, in quo omnia sunt magnis & præstantibus viris: quanti tandem est ista hominum gloria, quæ pertinere vix ad unius anni partem exiguam potest? Igitur altè spectare si voles, atque hanc sedem, & æternam domum contueri; neque te sermonibus vulgi dederis, nec in præmiis humanis spem posueris rerum tuarum: suis te oportet illecebris ipsa virtus trahat ad verum decus. Quid de te alii loquantur, ipsi videant: sed loquentur tamen. Sermo autem omnis ille & angustis cingitur iis regionum, quas vides, nec unquam de ullo perennis fuit; & obruitur hominum

num interitu; & oblivione posteritatis extinguitur. Quæ cum dixisset, Ego verò, inquam, ô Africane, si quidem bene meritis de patria quasi limes ad cœli aditum patet, quanquam à pueritia vestigiis ingressus patris, & tuis, decori vestro non defui: nunc tamen, tanto præmio proposito, enitar multò vigilantius. Et ille, Tu verò enitere, & sic habeto, non esse te mortalem, sed corpus hoc. Nec enim tu es, quem forma ista declarat: sed mens cujusque, is est quisque: non ea figura, quæ digito demonstrari potest. Deum te igitur scito esse: siquidem Deus est, qui viget, qui sentit, qui meminit, qui providet, qui tam regit & moderatur, & movet id corpus, cui præpositus est, quàm hunc mundum ille princeps Deus: & ut mundum ex quadam parte mortalem ipse Deus æternus, sic fragile corpus animus sempiternus movet. Nam quod semper movetur, æternum est: quod autem motum adfert alicui, quòdque agitur aliunde; quando finem habet motus, vivendi finem habeat necesse est. Solum igitur, quod sese movet, quia nunquam deseritur à se, nunquam ne moveri quidem desinit: quin etiam cæteris, quæ moventur, hic fons, hoc principium est movendi. Principio autem nulla est origo. Nam ex principio oriuntur omnia: ipsum autem nulla ex re: nec enim esset principium quod gigneretur aliunde: quòd si nunquam oritur, ne occidit quidem unquam. Nam principium extinctum, nec ipsum ab alio renascetur, nec ex se aliud creabit: siquidem necesse est à principio oriri omnia. Ita sit, ut motus principium ex eo sit, quod ipsum à se movetur: id autem nec nasci potest, nec mori: vel concidat omne cœlum, omnisque natura consistat necesse est, nec vim ullam nanciscatur, quæ à primo impulsu moveatur. Cum pateat igitur æternum id esse, quod à seipso moveatur, quis est, qui hanc na-

turam animis esse tributam neget? Inanimum est enim omne, quod pulsu agitur externo: quod autem animal est, id motu cietur interiore, & suo. Nam hæc est natura propria animi atque vis. Quæ si est una ex omnibus, quæ sese moveat, neque nata est certè, & æterna est. Hanc tu exerce in optimis rebus: sunt autem optimæ curæ de salute patriæ: quibus agitato & exercitato animus velocius in hanc sedem & domum suam pervolabit: idque ceteris facilius, si jam tum, cum erit inclusus in corpore, eminebit foras, & ea, quæ extrâ erunt, contemplan, quàm maximè se à corpore abstrahet. Nam eorum animi, qui se corporis voluptatibus dediderunt, earumque se quasi ministros præbuerunt, impulsuque libidinum voluptatibus obedientium, Deorum & hominum jura violaverunt, corporibus elapsi circum terram ipsam volutantur, nec hunc in locum, nisi multis exagitati seculis revertuntur. Ille discessit: ego somno solutus sum.

INDEX RERUM ET VERBORUM.

<p>A.</p> <p>Abstinentia Africani, p. 97. 1. 6. abstinentia benevolentiam multitudinis conciliat, 97. 28</p> <p>Academia ratio quid à cæteris differat, 69. 10</p> <p>Accusatio multos illustravit, 85. 28. accusatoris nomen fugiendum, 86. 4. accusare innocentes, impium, 86. 10. accusatio laudem peperit L. Crasso adolescenti, 84. 33</p> <p>accusatio quibus de causis suscipienda, 85. 30</p> <p>Acta agere, 210. 33</p> <p>Actio cognitioni anteposenda, 63. 5. actione in omni suscipienda, considerata sunt bonestas & efficiendi facultas, 31. 12. & modus, 57. 24</p> <p>Adjuvare operâ præstantius quam pecuniâ, 87. 1</p> <p>Admirabilitas quibus rebus comparetur, 80. 11</p> <p>Adolescentes quibus & rebus commendationem petere debeant, 84. 2. adolescens aliquid senile habere debet, 163. 22. adolescentiæ vituperatio, 157. 22. adolescentiæ ver comparatur, 175. 35. adolescentum petulantia magis est quam senum, 163. 7. Adolescentia multo plures, quam senectus, mortis casus habet, 174. 33. adolescentum imbecillitas consilii propria, 48. 29</p>	<p>Adulari, passivè, 38. 10.</p> <p>ab adulatoribus facile saluntur omnes, ib. adulator occultus, 215. 15</p> <p>Ædes ruinosæ & male materiæ, 122. 20</p> <p>Æginetis pollices præcisi, 119. 22</p> <p>Ægina propinqua Piræis, ib. 24</p> <p>Æquitas lucet ipsa per se, 13. 30</p> <p>Ætate ut quisque antecellat, ita sententiæ principatum tenet augurum collegio, 173. 33. ætati cuique sua tempestivitas data est, 162. 1. ætati cuique sua sunt studia, 177. 31. ætatibus corroboratis amicitiaë iudicandæ sunt, 207. 17</p> <p>Africani dictum pulcherri- mum, 37. 33. Africanus priora anno ante censorem M. Catonem, mortuus est, 157. 1</p> <p>Agamemnon immolavit Iphi- geniam filiam 139. 15</p> <p>Agis rex occisus, 98. 18</p> <p>Agraria lex Philippi, 95. 32</p> <p>Agri fertiles imitandi, 21. 31</p> <p>Agriculi laus, 62. 2</p> <p>Agricolarum voluptates, 168. 30</p> <p>Agri bene culti laus, 171. 19</p> <p>Alexander Macedo, huma- nitate superatus à patre, 37. 25</p>
---	---

INDEX RERUM ET VERBORUM.

- Alexander Pheræus ab uxore interfectus*, 70. 3.
Ambitiosiquebus similes, 36. 14.
Amicitia unum facit ex pluribus, 24. 34. *amicorum consilium in rebus secundis maxime necessarium*, 38. 6. *amicitia maxime perturbat officia*, 118. 11. *amicitiæ præstat iustitia*, ib. *amicitiæ prima lex ut neque rogemus res turpes, neque faciamus rogati*, 196. 31. *amicitia orta à natura, non ab imbecillitate*, 193. 15. 194. 7. *amicitiam usque ad extremum vitæ diem permanere, cur difficile sit*, 194. 28. *amicitias qui magis quærunt*, 198. 25. *amici qui eligendi*, 203. 37. *amicitiæ veræ difficillimè reperiuntur in iis qui in honoribus reque publicâ versantur*, 204. 19. *amicus certus in re incertâ cernitur*, ib. 26. *amicitiæ fines ac termini, deque iis variæ sententiæ*, 206. 29. *amicitiæ quæ minus probantur, dissuenda magis, quàm disciendæ sunt*, 208. 14. *amicitia inter æquales magis elucet*, 206. 4. *amicitiæ veræ sempiternæ sunt*, 194. 19. *amicus tanquam alter idem*, 209. 21. *amicorum bene sua dentium autoritas plurimum valere debet*, 198. 7. *amicitia quid sit*, 189. 18. *amicorum omnia communia*, 23. 11. *amare quid sit*, 216. 3. *Animorum natura cur mortalis esse non possit*, 178. 30. *animo nihil præstantius*, 222. 5. *animus in custodia corporis, quoad Deo videtur, retinendus*, 238. 36. *animi generi hominum deorum munere dati*, 240. 3. *animi opera maiora, quàm corporis*, 84. 15. *animorum vis duplex*, 42. 11. *Annulus Gygis*, 116. 3. *Annus verè vertens multa hominum secula completitur*, 242. 18. *Apellis Venus*, 106. 21. *Apollinis Pythii oraculum*, 97. 25. *Appetitus rationi lege naturæ subiectus est*, 42. 29. *Aquâ hæret*, 147. 32. *Aquilius de dolo malo*, 124. 30. *Aratus Sicyonis Nicoclem tyrannum occidit*, 98. 32. *Arbitrorum formulæ*, 130. 3. *Arganthonius quidam octoginta regnavit annos, centum & viginti vixit*, 175. 18. *Aristidis sententia de Themistoclis consilio*, 120. 20. *Aristoteles quid te pecuniarum effusionibus sentiat*, 88. 29. *eius opinio de honesto*, 115. 13. *Artificia quæ liberalia, quæ sordida*, 61. 15. *Assentatio ab amicitiâ remouenda*, 219. 26. *Astutia*

INDEX RERUM ET VERBORUM.

Astutias aliter leges, aliter philosophi tollunt, 129. 17. Atilius vigilando negatus, 141. 23. Atilius L. cur sapiens habitus, 184. 8. Avaritiâ senili nihil absurdius. 174. 18. avaritiâ nullum est tetrius vitium, 97. 20. avaritia populos omnes perdit, 87. 29. avari plus semper appetunt, 235. 17. avaritia injuriæ præcipua causa, 11. 26. Auspicia quæ sint optima, 154. 19.

B.

B*ella cur suscipienda, 16. 10. bella justa quæ, 17. 26. bellum Funicum tertium M. Catonis consilio illatum, 33. 15. belli gloria adolescentibus quærenda, 84. 2. Bene agere quid sit, 130. 6. Bene & beatè vivere nihil aliud est, nisi honestè & rectè vivere, 222. 20. Benefacta malè locata, malefacta sunt, 91. 4. Beneficia citra injuriam esse debent, 93. 22. benefici & liberales naturâ sumus, 193. 33. beneficium qui dat, mores, non fortunam sequi debet, 93. 37. beneficia in quos conferenda, 90. 31. beneficia in singulos, 95. 20. beneficia in rempub. 98. 28. beneficia in egentissimos quos-*

que præcipuè conferenda, 2. 16. quæ beneficia omnibus communicanda, 23. 20. Benevolentia colligenda præcepta, 78. 24. Benignitas quas cautiones habeat, 19. 29. benignitas quæ sit utilis reipublicæ, 90. 9. benignitate nihil hominis naturæ accommodatius, 19. 27. Boni viri qui sint, 130. 7. bonus nemo miser esse potest, 223. 31. boni viri definitio, 132. 5. bonum summum, convenienter naturæ vivere, & Stoicorum sententia, 107. 15. bona ea omnia sunt habenda, quæ secundum naturam sunt, 176. 2. bonorum æquatio non laudanda, 97. 37. bonum solum honestum, 119. 26. bona caduca & incerta, 189. 26.

C.

C*æcilius versus contra senectutem, 159. 1. Cæsaris largitiones, non liberales sed injustæ, 20. 11. Castigatio omnis vacare contumeliâ debet, 37. Catonis senis præcepta quatuor ad utilitatem rei familiaris, 101. 30. Catonis facta, Socratis dicta laudantur, 185. 14. Cato censorius Græcarum literarum perstudiosus in senectute, 151. 16. Cato Uticensis cur se inter-*

INDEX RERUM ET VERBORUM:

- ficere debueris*, 47. 1. Cato
cur sapiens habitas, 184. 11.
et vita discedit tanquam ex
hospitio, non tanquam ex do-
mo, 180. 38
Cicero, stante repub. plus tem-
poris in agendo quàm in scri-
bendo ponebat, 67. 21. Cice-
ronis filii laus in re militari,
 84. 8. *Ciceroni reditum glo-*
riosum inimicorum dedit in-
juriam, non exitum calamito-
sum, 227. 28
Civitas quæ dici possit, 226. 3
Civis quis sit, 227. 30
Civitatum rectoribus et con-
servatoribus patet in cælum
aditus, 238. 5.
Clementia et placabilitas
magnis viris dignissima, 36
 25
Colendi qui, 61. 1
Communia civibus inter se
quæ sint, 23. 6
Concordia fundamentum rei-
publicæ, 95. 35
Conjugia societas prima, 24. 7
Consideratio tempus et dili-
gentiam postulat, 9. 24
Consuetudinis maxima vis est,
 205, 34
Contemptus quos homines se-
quatur, 80. 25
Contentio plus ad gloriam va-
let quàm sermo, 85. 2
Convivium melius Latini
quàm Græci nominarunt,
 166. 30
Corporis bona externis ante-
ponenda, 101. 23
Crudelitas inimica natura,
 119. 26
Cura optima de salute patriæ,
 244. 7
Cyrillus quidam lapidibus ob-
rutus, 120. 8
Cyrus, Persarum rex agricul-
turæ maximè oblectatus, 171
 36
 D.
Damon et Phintias, 118.
 35
Decorum ab honesto quid diffe-
rat, 39. 19. *Decorum quid*
sit, 40. 21. *Decorum tribus*
in rebus positum est, 52. 6.
Decorum ab honesto separa-
ri non potest, 40. 12
Defensio accusatione laudabi-
lior, 85. 25. *Defendendi in-*
terdum etiam nocentes, 86. 15.
definitio necessaria principio
disputationis, 4. 17
Deliberanda ea non sunt, in
quibus est turpis ipsa deli-
beratio, 115. 34
Deos non nocere, 70. 29
Deposita non semper reddenda,
 139. 21
Dissimilitudo dissociat amicitias,
 207. 28
Divitias amare, parvi an-
gustiq; animi est, 29. 21.
vitæ curæ expetantur, 11. 29.
dives quis sit, 232. 10.
Delus malus quid, 124. 33
 Duo.

INDEX RERUM ET VERBORUM.

Duodecim tabulae de tutela, 125. 6

Dolor, contra naturam, 110. 12

E.

Eloquentiae laus, 63. 37. eloquentia quid 85. 13

Ennius censet non lugeundam esse mortem, quam immortalitas consequatur, 177. 3

Epicureorum sententia de Deo, 142. 4. Epicuri de bono & malo sententia, 220 & 221

Eὐνασία, 58. 26

Εὐταλία, 58. 14

Exercitatio in omni re necessaria, 30. 12. exercitatio in senibus quid efficiat, 162. 13

Exilium quibus terribile, 223. 19. exules qui sint, 228. 9

F

Fabu' Platonis utilissima 116. 3

Falsum jurare, pejerare non est, 143. 34

Fides unde dicta, 11. 12. fides ut nobis habeatur, quid faciendum, 79. 8. fides vel

hosti data servanda, 16. 30. fides & constantia in amicitia desiderantur, 204. 33

Finis bonorum & malorum simplex esse debet, 148. 24

Formae dignitas quomodo tuenda, 53. 58

Fortis animus duabus in rebus cernitur, 28. 7. fortissimus quisque imperandi cupidissimus, 28. 1. fortitudo sine

justitia in vitio, 27. 28.

fortitudinem quomodo definiunt Stoici, ib. 18.

Fortunae magna vis in utramque partem, 73. 17

Fraus odio digna majore quam vis, 19. 7. fraus vulspeculae propria, vis leonis, ib. 6

G.

Gemma in vitibus, 169. 29. Gloriam cupidi homines facile ad res injustas impelluntur, 28. 19. gloriam qui contemnunt, non reprehendendi, 30. 24. gloria

tribus de rebus constat, 78. 14. gloriae consequenda vitam Socrates tradidit, 83. 1.

gloriam de rebus bellicis petere adolescentes debent, 84. 2. gloria hominum angustia finibus terminatur, nec diuturna esse potest, 236. 77

Gnathonum multi similes, 213. 28

Græca cum Latinis conjugenda, 2. 1

H.

Hæreditas optima quæ, 50. 19. hæreditatis spes quid efficiat, 231. 3

Hercules in cælestium numero collocatus, propter beneficia in humanum genus collata, 111. 16

Homo cæteris animantibus, quantum & in quo præstet, 6. 34. homo solus ordinem sentit, 7. 36. homines quidam

INDEX RERUM ET VERBORUM.

dam non re, sed nomine, 44.
 13. deos hominibus maxime
 utiles, 70. 26. hominum stu-
 dia in nos quomodo excitentur,
 73. 14
Honestum laudabile natura, 8.
 9. honestum quibus ex rebus
 constetur, ib. 6. honestum è
 quatuor veluti fontibus ma-
 nat, ib. 16. honestum nihil
 quod iustitiâ vacat, 27. 22.
 honestas à partibus quatuor
 manat, 62. 15. p̄ se ani-
 mos omnium movet, 79. 1.
 honestum quid sit, è Stoico-
 rum, Peripatetorum, Secra-
 tis sententiâ, 106. 30. ho-
 nestum verum in sapientibus
 solis, 107. 21. honesti vis,
 120. 3. honesta natura, tem-
 poribus fiunt non honesta,
 159. 27
Hostis olim peregrinus, 17. 15
Humanæ res fragiles & ca-
 ducæ, 216. 21
 I.
Iasperia non semper expe-
 tenda, 29. 28
Imperator quis sit, 228. 31
Impii adversus deos qui sint,
 112. 22
Injuria fit duobus modis, 19. 4
Injustitiæ duo genera, 11. 14
I. sapiente fortunato nihil est
 intolerabilius, 201. 16
Invia Minerva nihil decet,
 46. 20
Jocandi genus duplex, 43. 15

Jocandi genus quale esse de-
 beat, 43. 22
Ira sci graviter inimicis non
 oportet, 63. 23
Ira nihil rectè fieri patitur,
 56. 14
Judiciorum ratio duplex, 85.
 23
Jura belli, 16. 5
Jus gentium, & jus civile,
 quomodo differant, 129. 35.
 juris fons natura, 130. 23.
 juriurandum ad astringen-
 dum fidem vinculum artifi-
 cium, 145. 10. justitiæ
 fundamentum fides, 11. 7.
 justitia servanda etiam ad-
 versus infimos, 18. 36. jus-
 titia nullum tempus vacare
 debet, 28. 10. justitia sola
 viri boni nominantur, 81. 8.
 justitiæ fructus causâ regi
 olim constituti, 82. 13
Justitia fundamentum est sa-
 mæ. 95. 11. justitia omnium
 aemina & regina virtutum,
 112. 29
 L.
L Argorum duo genera, 88.
 11. largitio, 94. 30
Latronam leges quædam sunt,
 81. 37
Leges cur constitutæ, 82. 19.
 leges civium incolumitatem
 spectant, 110. 33. lex natu-
 ræ communem utilitatem spe-
 ctat, 112. 8. 113. 14. 121.
 34
 Libi-

INDEX RERUM ET VERBORUM.

Liberalitatis duo sunt genera,
 22. 3. *liberalitatis ratio du-*
plex, 86. 3. *liberalis qui,*
 88. 17.
Libertas quid sit, 229. 11
Libet nemo nisi sapiens, ib. 10
Libidinosus & intemperans a-
doleſcenſia efficitur corpus
traahit ſenectuti, 160. 26
libidinoſorum animi, 238. 29
Lites valde vitandæ, 91. 29
Loci & temporis vis quanta
ſit, 59. 16
Ludo & joco quatenus uten-
dum, 43. 6

M.

M*endacium omne in con-*
ſtrahendis rebus tol-
lendum, 125. 16
Mente nihil divinius, 118. 26
Mercari quod ſtatim vendas,
ſordidum, 61. 18
Mercatura quæ probanda,
 61. 33
Mercede ad amandum adduci,
ſordidiſſimum, 74. 13
Metus omnis ſervitus eſt, 231.
 23
Micare in tenebris, 132. 35
Miles ſemel diſmiſſus niſi ſecun-
do ſacrâmento ob igitur, pug-
nare jure contra hoſtem non
poſeſt, 17. 4
Modestia quid, 58. 19
Mores corrumpuntur divitiis,
 94. ult.
Mors ſervituti, & turpitudini
anteponenda, 33. ult. *mors*

ſeni aut plane negligenda
aut etiam optanda eſt, 174.
 26. *mors longe abeſſe à ſe-*
nectute non poſeſt, 174. 23.
mors omni ætati communis,
 175. 7. *mortis adoleſcentum*
& ſenem diſcrimen, 176. 6.
morti nihil tam ſimile, quàm
ſomnus. 179. 26. *mortuis re-*
ligioſa jura tribuuntur, 186.
 26. *moris quibus terribilis,*
 223. 17
Munus perinde eſt ut accipi-
tur, 149. 3
Mutatio facienda conſilii, ubi
nos errâſſe cognoviſcimus, 49.

N.

N*aturam quiſque ſuam*
potius quàm alienam
inſequi debet. 46. 15. *natu-*
ra quas partes corporis textit,
ear te gere omnes debent, 52.
 18. *natura non patitur, ut*
alteri detrachamus noſtri
commodi cauſâ, 110. 29.
eſt jus gentium, 110. 31.
natura eſt lex divina & hu-
mana, 111. 1. *naturæ lege*
unū & eadē omnes contin-
etur, 112. 8. *natura dederat*
reſta & convenientia, 115. 5.
natura & principia. 121. 34.
natura ſons juris, 230. 28.
natura mutari non poſeſt,
 194. 18. *ſimilium ſui appe-*
tenti eſt, 200. 2
Negligendus nemo in quo ſit
aliqua ſignificatio virtutis.
 21. 6
 Ob.

INDEX RERUM ET VERBORUM.

O

Objurgationum qui modus, 56. 10
 Odisse aperit magis ingenuum est, quam fronte occultare sententiam, 205. 11
 Officina nihil habet ingenuum, 61. 23
 Officii amplitudo & laus, 3. 13. de officio quaestio duplex, 51. officii divisio, 5. 12. officii deferendi causae, 12. 31. officia aliis alia magis debentur, 25. 30 officiorum boni ratiocinatores esse debemus, 26. 1. officia splendidissima, quae ab animi magnitudine oriuntur, 26. 27. officium adolescentis, 50. 26 officia senum, 41. 5. officium magistratus, ib. 20. officium privati, ib. 24. officium peregrini, ib. 29. officii persequendi rationes quinque, 69. 22. officiorum tractatio in philosophia uberima, 104. 34. deliberatio triplex, 105. 27. officia media, 207. 29. officia à quatuor fontibus honestatis ducta, 139. 33
 Onera maxima, senectus & paupertas, 155. 28
 Opes cum infamia non utiles, 136. 19
 Opinionem hominum de se negligere, arrogantis est, 41. 22

Orationis vis, 218. 17. orationis duplex ratio, 14. ult. orationis vis duplex, 54. 21
 Oratoris proprium quid, 2. 19
 Oratoris munus, ingenii non solum est, sed laterum etiam & virium, 160. 7
 Orbium caelestium ordo, 234. 7. concentus, 234. 34. ab hominibus non percipitur, 235. 18
 Ordo quid, 58. 22
 Otium languorem affert, 103. 1

P

Pascere bene, prima utilitas in re familiari, 101. 31
 Patris vita cum violatur, quam multa peccantur, 225. 36
 Pro patriâ mors appetenda, si ita res ferat, 25. 5. patria parentibus anteponenda, 138. 1
 Patroni civitatum & nationum qui esse debeant, 16. 29
 Πάδν, 73. 5
 Paupertas, contra naturam, 110. 11
 Peccare nunquam utile, 126. 9
 peccandum non est amici causa, 195. 11. peccata esse equalia, 224. 3. peccata non rerum eventu. sed vitii hominum metienda sunt, 224. 5. peccare, est tanquam lineas transire, 224. 14. peccatorum

INDEX RERUM ET VERBORUM.

- catorum conscientia, dura
servitus, 231. 18
Pecuniæ cupiditas unde, 12. 1.
pecuniam contemnere magni-
ficum est, 29. 22. pecuniâ
corrupti fideles esse non pos-
sunt, 87. 19. pecunia non so-
lum querenda, sed etiam
collocanda, 82. 35. pecuniæ
cupiditas in plerisq; summa
amicitiæ pestis, 19. 54. pec-
uniæ & gratiæ comparatio,
94. 9
Perduellis, 17. 14
Peregrinos usu urbis probi-
bere, inhumanum, 119. 32
Periculofarum actionum mul-
tiplex ratio, 34. 27. pericu-
lis sine causa offerre se, stul-
tum est, 34. 16
Personi veluti duabus natura
unumquemque nostrum indu-
it, 44. 33
Perjurium quid sit, 143. ult.
Phaeton solis filius impulsus
mis desagravit, 139. 8
Philosophi in quo peccent, 13.
11. philosophorum vita mi-
nus exposita fortunæ telis,
quàm eorum, qui rempub.
trahant, 31. 8. philosophiæ
quando & quibus rationibus
adductus operam dare cæpe-
rit Cicero, 67. 8. philoso-
phiæ nomen quibusdam inui-
sum, 67. 8. philosophi qui,
68. 5 philosophiæ defensor,
68. 12. philosophia tota fru-
gifera, & fructuosa, 104. 3.
philosophiæ pars de officiis
uberrima, 104. 34. philoso-
phia liberalitatem, iustitiam,
continentiam docet, 111. 7.
philosophia vitam tranquil-
lam præstat, 151. 5. philo-
sophorum principes, 158. 15
Pietas in patriam, in cælum
via est, 239. 5.
Piratis data fides non servan-
da, 143. 33
Plato uno & octogesimo anno
scribens mortuus est, 155. 5
Poemata vel minùs præclara
delectant imperitos, & lau-
dantur, 108. 2
Poeta inerti extremum actum
negligit, 152. 9
Præclara omnia rara, 209. 7
Principatum appetere, hominis
proprium, 7. 27
Privata nulla, naturâ: sed
occupatione, victoriâ, lege,
pactione, conditione, sorte,
10. 21. privata vita eti-
osior, publica fructuosior, 30.
10. privata vita quibus
concedenda, quibus minùs,
30. 15
Prodigi qui, 88. 13
Promissis quando standum non
sit, 14. 33. 139. 28. pro-
missa non servanda, 139. 20
Prudentia quid, 62. 29. pru-
dentiæ & sapientiæ discrim-
en, ib. prudentia sine ju-
stitia nocet, 79. 29. pruden-

INDEX RERUM ET VERBORUM

tia vera & maximè utilis
quæ, 79 15. prudentia à
senectute est, 157. 22
Pulchritudinis duo genera, 53

Pythagoreorum mos in exer-
cendâ memoriâ, 163 30

Questio de bono & uti-
li, 119. 8. Quæstiones
de officio, 137. 7. Quæ-
stus turpes, 233 17

Ratum ita justum, si vo-
luntarium, 13. 14

Rectè facta à virtutibus pro-
ficiuntur, peccata à vitiis
225. 7

Referenda gratia nullum offi-
cium magis necessarium est,
21. 27

Reges cur instituti, 82. 14

Regnandi cupiditates unde ex-
istunt, 113. 23. regni fidei
nulla, 12. 9. regno iniqui-
atque infideles multi, 135. 21

Res familiaris augentiæ qui
modus, 38 31. res familia-
ris quæri debet iis rebus, à
quibus abest turpitudine, 101.
8. res magnæ non corporum
viribus, sed animi geruntur,
156. 27.

Reip. præfuturis duo Platonis
præcepta necessaria, 35. 20.
reipublicæ maximæ per ado-
lescervitios labi faciatæ. à se-
nibus sustentatæ, 157. 15.
Romani viri illustres bellicâ

laudè, 17. 28. Romanorum
mos vericundus, 53. 18
S.

Sanguinis conjunctio, vin-
cum carnalis, 24. 16

Sapientiæ amor ex cognitione
honesti, 8. 12. sapientia in
quo sita, ib. 30. sapientia
quid à prudentia differat,
62. 29. sapientia a principi
virtutum, ib. 28. sapientia
quid, 68. 7. sapientiæ laus,
ib. 16 sapientes septem, nan-
tamen omnino sapientes, 108.

21. sapientis est, habere ra-
tionem rei familiaris, 125.

34. sapiens, qui sibi non pro-
dest, ne quidquam sapit, 125.

28. sapientis cum histione
comparatio. 175. 28 sapi-
entissimus quisque æquissimo

animo moritur, stultissimus
iniquissimo, 180. 18. sapi-
entum quorundam de amicitia,

opin o, 198 10. sapi-
entis animus quibus rebus
munitus, 226. 26.

Securitas caput est ad beatè
vivendum, 198. 19

Seditionum origo quæ, 35. 30.

Senator non est, qui iureju-
rando hostium tenetur, 141.

12

Senex nemo tam est, qui se an-
num non putet posse vivere,
158. 27. senis sermo quietus
& remissus decorus est, 160.

11. senibus conceditur, ut de
se dicat, 160. 36. senum

12

12

INDEX REVM ET VERBORVM.

maturè fieri, si vis diu esse
senex proverb. 161. 22. *se-*
nex is probatur, in quo est
 aliquid adolescentis, 163. 23.
senili avaritiâ nîbi absur-
 dius, 174. 18. *senectus* op-
 tatur, eademque accusatur,
 151. 32. *senectutis* arma sunt
 exercitationes virtutum, 153.
 20. *senectus* accusatur, non
 propter ætatem, sed prop-
 ter mores, 85. 29. 155. 4.
 174. 5. *senectus* quatuor de-
 casibus misera videtur, 155.
 31. *senectus* maximum onu-
 putatur, 155. 29. *senectutis*
 vitia diligentiâ compensan-
 da sunt, 162. 31. *senectutis*
 vituperatio. 164. 7. *senectus*,
 naturâ loquacior, 170. 20.
senectutis modica severitas
 probatur, 174. 16. *senectutis*
 fructus est, antè partorum
 bonorum memoria & copia,
 176. 1. *senectus* peractio æ-
 tatis est, tanquam fabula.
 181. 27.
Sermo qualis esse deb. at, 55.
 14. *sermonum* suavisitas, ami-
 citiæ condimentum, 205. 16.
Servorum infima conditio, 19.
 1. *servi*, quomodo utendum.
 19. 3.
Severitate sublatâ admini-
 strari civitas non potest, 39.
 ult.
Similitudo ad amicillam al-
 licit, 199. 36.
S. melatum, nihil diuturnum,

83. 9. *simulatio*, perfidi, im-
 probi, malini. si hominis est,
 124. 36. *simulatum* nihil in
 amicitia, 192. 14.
Societatis humane vinculum
 oratio, 22. 31. *societatis* hu-
 mane gradus, 23. 30. *socie-*
tas præstantissimas, bonorum
 viro-um familiaritas, 24.
 20. *societas* inter omnes, ma-
 ior. autem ut quisque proxi-
 mē accedit, 189. 5.
Solitarium nihil natura a-
 mat, 212. 1. *solitudo* lan-
 guorem affert, 103. 11.
Stoicorum oratio, 219. 2.
Stulto nemini bene esse potest,
 223. 2.
Summum jus, summa injuria,
 5. 5.
Superbia in prosperis rebus
 fugienda, 37. 19.
Syllæ largitiones, non libera-
 les, sed justæ, 20. 12.

TAbulæ novæ injustæ,
 29. 34.
Temperantia, 39. 13.
Turpe mutatur tempore, 109.
 11. *tristitudo* maximè con-
 tra naturam, 115. 5. *turpe*
 nunquam utile, 120. 28.
Tyrannorum firè violentia
 moris, 75. 7.

V.
Varietudinis tuenda ratio,
 101. 3.
Vestigalia urbana rustici
 anteponenda, 101. 28.
Ve-

INDEX RERUM ET VERBORUM.

Venandi studium honestum,
43. ult.

Venditor lege, 12. tab. præsta-
bat tantum vitia, quæ linguâ
nuncupata essent, 126. 14

Veri adolescentia comparatur,
175. 35

Verecundia, 39. 11. verecun-
dâ sublata, nihil rectum aut
honestum est, 60. 34. vere-
cundia maximum amicitiae
ornamentum, 210. 7

Veri investigatio, hominis
propria, 7. 19

Veritas molesta est, 212. 16

Vestitus quæ ratio, 54. 2

Veterrima quæque debent esse
suauißima, 205. 27

Vetulus hosti deditus, 144. 7

Viam erranti non monstrare,
Athenis execrationibus pub-
licis sancitum, 122. 26

Villa locupletis abundat porco,
hædo, agno, gallinâ, lacte
caseo, melie, 171. 13

Vires celeritati anteponendæ,
101. 17

Virgula divina, 64. 20

Virtutis ut quæque leniores, ita
amabiliore, 21. 9. virtutum
quarundam simulacra in bel-
luis, 2. 31. virtus omnis tri-
bus in rebus sæpe vertitur,
72. 37. virtutem unam qui

habet, an omnes habeat, 79.

32. virtutem quomodo non-
nulli interpretentur, 189. 33.

virtute nihil amabilius, 192.

30. virtus tenera & tracia-

bilis est, 199. 18. virtutis
opinio, amicitiae concilia-

trix, 196. 6. virtus seipsâ
contenta est ad beatè vivens-
dum, 22. 23. virtutes inter se

pares, 224. 23. virtus est
consentiens cum ratione &
perpetua constantia, ib. 32.

virtus pluris æstimanda,
quàm ulla possessio, aut ulla
vis auri & argenti, 34. 16.

virtute qui præditi sunt, so-
li sunt divites, 235. 11. vir-
tus amitti non potest, ib. 7.

vitæ finis optimus, 176. 25
Vita deserta ab amicis, jucun-
da esse non potest, 201. 31

Vitia animi graviora, quàm
corporis ac fortune, 111. 35
Vitis natura caduca, 169. 20

Ulciscendi modus, 15. 24. 45. 28

Voluptatis appetitum omnes
ferè, propter verecundiam oc-
cultant, 44. 15. voluptates

blandissimæ dominæ, 80. 31
voluptas omnis honestati con-
traria, 148. 17. voluptate

nulla pestis capitalior, 164.
15. voluptates agricolarum,
168. 31. voluptas plurimo-

rum patrociniis defenditur,
222. 16.

Vox clara & suavis esse de-
bet, 54. 34
Utile ab honesto separari non

debet, 69. 33. utilitatum
comparatio, 101. 18. utili-
tas communis secundum na-
turam, 112. 16. 114. 7